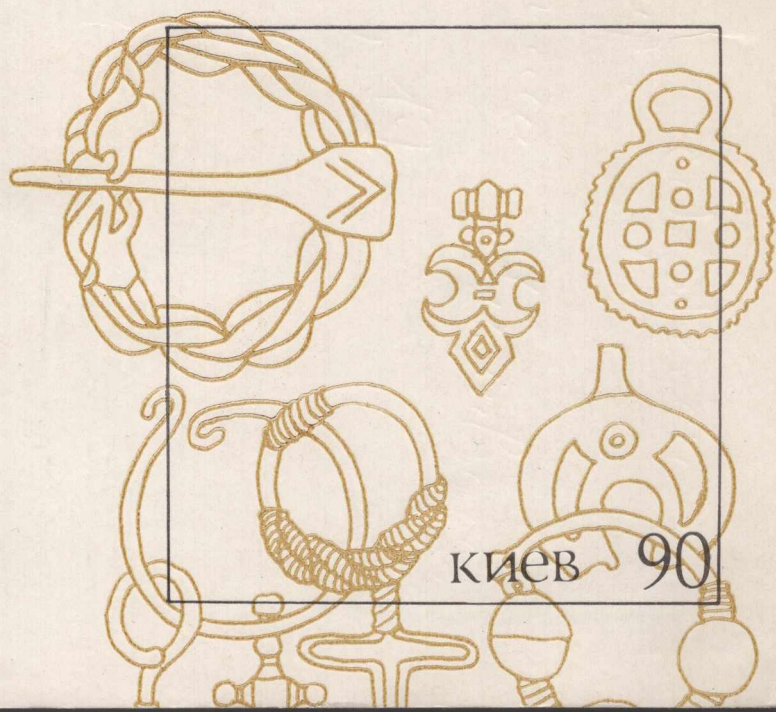

А.О.Козловський
Історико-
культурний
розвиток
Південного
Подніпров'я
в ІХ-ХІVст.

КИЇВ 90

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я
В ІХ – XIV ст.

Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. /АН України. Ін-т археології; Відп. ред. О. П. Моця. – К.: Наук. думка, 1992. – 184 с. - ISBN5-12-002118-2.

У монографії досліджуються питання історії та культури осілого населення Південного Подніпров'я у IX – XIV ст. На підставі аналізу всіх категорій археологічних знахідок визначено риси матеріальної культури, критерії культурно-хронологічного членування, дано характеристику соціально-економічного розвитку місцевого населення. Виділено три періоди в існуванні пам'яток Південного Подніпров'я, вперше в окремому групі виділені пам'ятки, що продовжували існувати після татаро-монгольського нашествия. Особливу увагу приділено визначенню етнічного складу населення, а також його взаємовідносинам з кочівниками.

Для археологів, істориків, етнографів.

Монография посвящена исследованию вопросов истории и культуры оседлого населения Южного Поднепровья в IX – XIV вв. На основе анализа всех категорий археологических находок автором разработаны признаки материальной культуры оседлого населения, критерии культурно-хронологического членения, дана характеристика его социально-экономического развития. Выделены три периода в существовании памятников Южного Поднепровья, впервые в отдельную группу выделены памятники, продолжавшие существовать после татаро-монгольского нашествия. Особое внимание определению этнического состава населения, а также его взаимоотношениям с кочевыми племенами.

Для археологов, историков, этнографов.

Відповідальний редактор **О. П. МОЦЯ**

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН України

Редакція літератури з історії та археології

Редактор **В. П. Лагодзька**

К $\frac{0504000000-046}{M221(04)-92}$ 70-91

ISBN5-12-002118-2

© А. О. Козловський, 1992

Вивчення історії і культури східних слов'ян у період становлення і розвитку Давньоруської держави, а також їх взаємовідносин із сусідніми кочовими народами – важливе завдання сучасної археологічної науки. У цьому зв'язку великий інтерес становить Південне Подніпров'я – контактна зона, де осіле слов'янське населення проживало у безпосередньому сусідстві з кочівниками.

Географічно Південне Подніпров'я включає долину Дніпра від укріплених рубежів Давньоруської держави на півночі до узбережжя Чорного моря на півдні.

Розглядуваний період охоплює кінець IX – XIV ст. Початок його припадає на час формування Давньоруської держави, а кінець зумовлений загибеллю більшості пам'яток осілого населення, викликаною, очевидно, татарськими нападами.

Південне Подніпров'я завжди мало для східнослов'янських племен, а потім і для Стародавньої Русі, важливе значення, адже по цій території пролягав один з головних торговельних шляхів, що з'єднував північні й південні землі і давав слов'янам вихід до Чорного моря.

Вивчення пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я має важливе значення для розуміння питань утворення і розвитку Давньоруської держави, бо у Південному Подніпров'ї, за літописними даними, знаходилася частина слов'янського племені уличів, яке у подальшому ввійшло до складу Давньоруської держави.

Південне Подніпров'я було регіоном безпосереднього контакту землеробського населення з кочовими племенами, тому дослідження пам'яток його допомагає не тільки краще зрозуміти взаємовідносини Стародавньої Русі з кочівниками, а й дає змогу повніше уявити процес переходу частини кочового населення до осілості й заняття землеробством.

Матеріали, одержані в результаті вивчення пам'яток Південного Подніпров'я, містять ряд даних, які дозволяють досліджувати деякі аспекти соціально-економічного життя осілого населення і висвітлити роль південнодніпровських пам'яток у зовнішній і внутрішній торгівлі Стародавньої Русі.

До питання про населення Південного Подніпров'я в історичній науці існувало два підходи. Уже в перших творах російських істориків М. В. Ломоносова, В. М. Татіщева, М. М. Карамзіна є припущення, що слов'яни займали територію до узбережжя Чорного моря. Про перебування слов'ян у Північному Причорномор'ї є відомості і в працях істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Голубовский, 1881; Шахматов, 1919; Ключевский, 1937; Пресняков, 1938; Ляскоронский, 1907].

Деякі історики заперечували факт проживання слов'ян на південному сході [Спицын, 1899; Голубовский, 1884]. Дореволюційна історіографія у своїх висновках спиралася виключно на писемні джерела, оскільки археологічних матеріалів не було. Однак і археологічні дослідження, які почалися в 30-х роках, а особливо широко розгорнулися у повоєнний час, інтерпретуються різними дослідниками неоднозначно. Різні думки висловлюються не тільки щодо етнічної належності населення Південного Подніпров'я, а й основи їх господарської діяльності.

Більшість археологів, які досліджували пам'ятки осідлого населення цього регіону, вважають їх слов'янськими [Добровольский, 1927; 1949; Бліфельд, 1949; Равич, 1949; Болтенко, 1949; 1947; Рыбаков, 1951; Брайчевская, 1963; 1962; Сміленко, 1975; Толочко, 1975; Левченко, 1956]. Однак існує й інша думка. Наприклад, С. О. Плетньова вважає, що пам'ятки Південного Подніпров'я залишені носіями салтовської культури, а пізніше тут знаходилися половецькі зимовища, на яких могли проживати і бродники [Плетнева, 1967; 1981]. Таким чином, у питанні щодо населення Південного Подніпров'я ІХ – ХІV ст. єдиної думки не склалося. Ряд важливих аспектів вимагають уточнення, додаткової розробки. До таких відносяться етнічний склад населення, хронологічні рамки існування ряду пам'яток, особливості соціально-економічного становища, взаємовідносини населення з кочівниками і Давньоруською державою.

Основу праці становлять археологічні матеріали, одержані в результаті розкопок і розвідок. На сьогодні ми маємо відомості про 56 пам'яток ІХ – ХІV ст., розташованих по берегах і островах Дніпра від рубежів Стародавньої Русі на півночі до узбережжя Чорного моря на півдні. Вивчені ці пам'ятки нерівномірно. Найбільше досліджених пам'яток знаходиться у Надпорожжі. Значно менше вивчені північна і південна частини цього району.

З 56 відомих нам пам'яток тільки на 22 велися стаціонар-

ні розкопки. Решта пам'яток відома по матеріалах розвідок і шурфовок. У більшості своїй праці, присвячені археологічним дослідженням пам'яток Південного Подніпров'я, були публікаціями [Зуев, 1787; Скрыленко, 1905; Падалка, 1903; Добровольський, 1927; 1952; Смолічев, 1927; Ганченко, 1928; Равич, 1949; Вліфельд, 1949; Добровольський, 1949; Бураков, 1953; Горбунова, 1978; Махно, 1961; Сьмонович, 1956]. Найповніше пам'ятки Південного Подніпров'я висвітлені в працях А. Т. Брайчевської-Сміленко [1962; 1963; 1975].

Крім археологічних джерел, у роботі використовувалися писемні джерела, які мають відношення до даного регіону: літописи [ПСРЛ, т. 1, 1846; т. 2, 1843], твори стародавніх авторів [Багрянородный, 1934; Рубрук, 1911; Васильевский, 1909; Карпини, 1911].

Завданням нашої монографії є: на підставі усіх наявних джерел дати характеристику матеріальної культури жителів Південного Подніпров'я, визначити або уточнити хронологічні рамки існування ряду пам'яток; поставити і, по можливості, вирішити питання про форми господарської і соціальної структури населення; встановити етнічний склад населення і його взаємовідносини з кочівниками.

ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИКИ

ТОПОГРАФІЯ І ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ

Переважна більшість пам'яток, які вивчаються, розташовувалася по берегах Дніпра, рідше на його островах. Південне Подніпров'я мало сприятливі природно-географічні умови і здавна притягувало до себе різні племена і народи. Осіле населення відомо тут з часів неоліту [Даниленко, 1971, с. 104–112]. Важливу роль відігравав Дніпро, який служив одною з головних торговельних артерій, що з'єднували південь і північ [Ключевский, 1937, с. 118–119]. По Дніпру, крім торговельних караванів, пересувалися і руські дружини [ПСРЛ, т. 2, 1843, с. 134; т. 1, 1846, с. 118].

Дніпро і його притоки були багаті на різні породи риб, в обширних плавнях водилася велика кількість водоплаваючої дичини і різних диких тварин. Великі можливості надавала долина Дніпра для занять сільським господарством. Тут були придатні для розорювання землі з родючими алювіальними ґрунтами, заливні луки, багаті трав'янистою рослинністю, необхідною для годування худоби. Більшість відомих поселень розташовувалися поблизу гирл невеликих притоків і численних балок. Таке місцезоположення поселень визначалося тим, що при впадінні притоків долини розширюються. З цим зв'язано збільшення розмірів придатних для землеробства площ алювіальних терас і родючих ґрунтів, адже тут найбільше акумулюються родючі виноси – з приток [Успенская, Фехнер, 1956, с. 13].

Багата трав'яниста рослинність вкривала в ті часи величезні степові простори. По річкових долинах аж до Чорного і Азовського морів тяглися мішані ліси [Докучаев, 1949, с. 380–386]. Залишки цих лісових масивів місцями збереглися до наших днів.

Усі відомі нам поселення IX–XIV ст. розташовувалися переважно на другій надзаплавній терасі. Загальною особливістю усіх цих поселень є їх неукріплений характер. Городищ IX–XIV ст. у Південному Подніпров'ї не виявлено, в той час як у Середньому Подніпров'ї вони траплялися часто. Слід зазначити, що, хоча поселення у Південному Подніпров'ї і не мали рукотворних укріплень, саме місцезоположення їх

на островах, поблизу лісу чи плавнів надавало населенню реальні можливості для схову на випадок нетривалої небезпеки. Щільність заселення на різних ділянках розгляданого регіону була неоднаковою. Найбільше поселень – у Надпорожжі. Сьогодні тут відомо 22 поселення. Нижче порогів знайдено 13, а вище – лише одне.

Розміри поселень значно варіюють. Нам відомі поселення, що складаються з кількох жител (о-ви Кам'януватий, Кодачок, Мала Хортиця), і поселення з десятками і навіть сотнями жител на значній площі. Так, поселення Ігрень 8 займало площу близько 15 га, правобережне Кічкаське поселення – близько 5 га. Велику площу займало поселення Дніпровське. За багаторічними спостереженнями О. В. Бодяньського, там були розмиті сотні напівземлянкових жител [1971, с. 197].

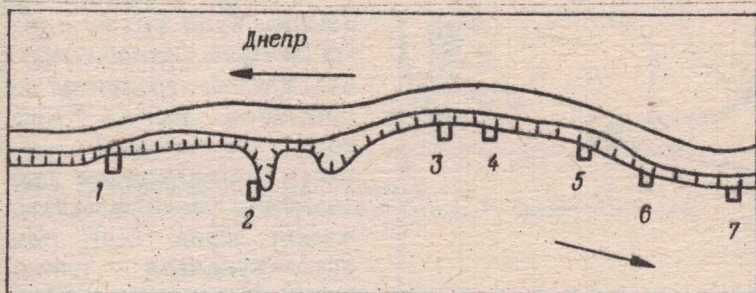

Рис. 1. План південної частини поселення Перше Травня.
1–7 – житла

Планування поселень представлено двома типами. Це розташування жител в один або кілька рядів уздовж берега ріки чи схилу балки (Перше Травня, Благовіщенка, Іллінка; рис. 1) та нерегулярна забудова, коли розташування жител залежало від мікрорельєфу даної місцевості (Ігрень 8, правобережне Кічкаське поселення). Відстань між окремими жителями різна: від 2–3 до 20–30 м. Інколи житла групувалися окремими гніздами (рис. 2, 3).

ДОМОБУДУВАННЯ

На території Південного Подніпров'я у IX – XIV ст. існувало два основні види жител: наземні та заглиблені. На окремих пам'ятках вони представлені таким чином (табл. I).

Як видно з табл. I, наземних жител було мало. Наземне

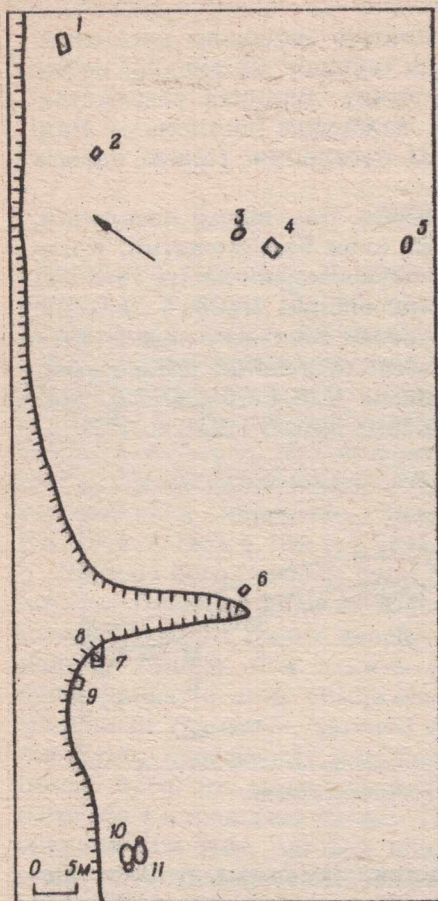

Рис. 2. План поселення і могильника
Грень. 8.
1, 4, 7, 9-11 — житла; 5 — господарча яма;
2, 3, 6, 8 — поховання

житло розкрито на поселенні Перше Травня. Тут на глибині 0,41 м від сучасної поверхні простежено залишки глинобитної печі, а також двох дерев'яних стовпчиків [Брайчевська, 1962, с. 169]. Рештки наземного житла у вигляді розвалу глинобитної печі і трьох стовпових ям, що знаходилися по кутках, зафіксовані на поселенні Республіканець [Сокульський, 1974, с. 5]. Очевидно, наземним було житло з двома печами, глинобитною і кам'яною, розкрите на поселенні Зміївка. Крім того, тут виявлено дві ями — господарського призначення і для збереження зерна. Біля печі простежувалася глинобитна підлога на глибині 0,5 м від сучасної поверхні [Бураков, 1953, с. 41-42]. Наземних жител було, безсумнівно, більше, але оскільки вони легко руйнуються, то залишки їх трапляються порівняно рідко.

Більшість відомих нам жител належать до заглиблених. Підлога таких жител звичайно знаходиться на глибині 0,6-2,7 м від сучасної поверхні. В плані всі ці житла становлять собою прямокутник або квадрат площею від 9 до 37 м². У середньому ж площа жител коливається в межах 12-16 м². Підлога земляна, або глинобитна, причому глиняна підмазка підлоги інколи має кілька шарів. Досить часто у заглиблених житлах простежується вхід, розташований звичайно в стіні, протилежній опалювальному пристрою. Вхід буває похилим чи ступінчастим.

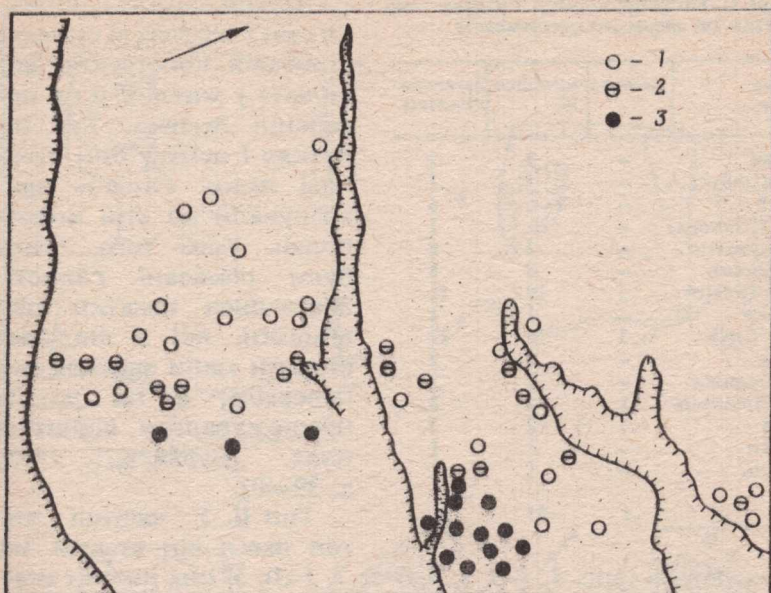

Рис. 3. План поселення Кічкас (правий).

1 – розкопані житла; 2 – нерозкопані житла; 3 – зруйновані житла

За конструктивними особливостями стін житла можна розділити на кілька типів.

Тип I. Житла зі стінами стовпової конструкції. Ямки від стовпів у них простежуються по кутках житла, інколи в центрі або біля стін (рис. 4, 4; 5, 1,2; 6, 1, 2). За принципом кріплення дерев'яного облицювання стін можна виділити два варіанти.

Перший варіант кріплення стін простежено у житлі № 2 на поселенні Ігрень 8. Житло, мабуть, загинуло від пожежі й було засипане. Завдяки засипці добре збереглися залишки згорілих дерев'яних конструкцій, що дає можливість реконструювати спосіб кріплення стін. По кутках житла зафіксовано стовпові ямки діаметром до 0,3 м і глибиною до 0,4 м від рівня підлоги, вириті в материковому піску і заповнені згнилим деревом. У цих куткових стовпах, очевидно, були вертикальні пази, в які вставлялися плахи. Згорілі плахи товщиною 7–10 см простежуються уздовж всіх стін, інколи доходячи до середини стовпової ямки (рис. 5, 2). Цей спосіб кріплення в умовах піщаного ґрунту Ігренського поселення найоптимальніший.

Таблиця 1. Співвідношення різних видів жител по окремих поселеннях

Пам'ятка	Наземні	Заглиблені	Загальна кількість
Деріївка	—	2	2
Лод-Кам'янка	—	1	1
Ігрень 8	—	6	6
Ігрень (Підкова)	—	1	1
Кам'януватий	—	2	2
Дніпровське	—	8	8
Перше Травня	1	10	11
Волоське	—	1	1
Кічкас (пр.)	1	16	17
Іллінка	—	2	2
Благовіщенка	—	2	2
Республіканець	1	2	3
Зміївка	1	2	3
Скельки	—	1	1
Березань	—	1	1
Усього	4	57	61

простежуються (рис. 4, 1–3, 5; 5, 3–5; 7, 1–3). У них інколи знаходять глиняну обмазку з відбитками прутів або завали глини під стінами. Очевидно, цей тип стін мав легкий дерев'яний каркас, який потім обмазувався глиною. Не виключено, що частина жител, де нема стовпових ямок, мала стіни зрубної конструкції [Сміленко, 1975, с. 164].

На пам'ятках Південного Подніпров'я житла за типами розподіляються таким чином (табл. II).

Обігрівальні пристрої, відомі нам по пам'ятках Південного Подніпров'я, представлені трьома видами: печами-кам'янками, глинобитними печами і відкритими вогнищами (табл. III).

Глинобитні печі, як правило, споруджувалися на останцях, на спеціальній підсипці, інколи на дерев'яних опічках. Печі на останцях споруджувалися лише там, де ґрунт був достатньо міцним, звичайно це був лес. Для підсипки використовувалася зола, яка обмазувалася зверху глиною. Така підсипка зафіксована у житлі № 2 поблизу с. Благовіщенка. У двох випадках глинобитні печі споруджені на дерев'яних стовпових опічках (житла № 4, 5 на поселенні Ігрень 8). За формою і розмірами глинобитні печі можна поділити на два типи.

Тип 1. Печі прямокутної форми великих розмірів – 1,4 – 2,2 x 1,4 – 1,7 м, споруджені на дерев'яному каркасі (рис. 7, 2).

Другий варіант кріплення стін у житлах зі стінами стовпової конструкції виявлено у житлі № 2 на поселенні Зміївка. Тут по кутках і центру стін стовпові ямки. Стовпи притискували до стін колоті плахи. Крім того, стіни були обмазані глиною. Збереглися шматки цієї обмазки, які з лицьової сторони мали заглажену поверхню, а на другій простежувалися відбитки плах [Бураков, 1953, с. 39–40].

Тип II. У частині жител ямки від стовпів не

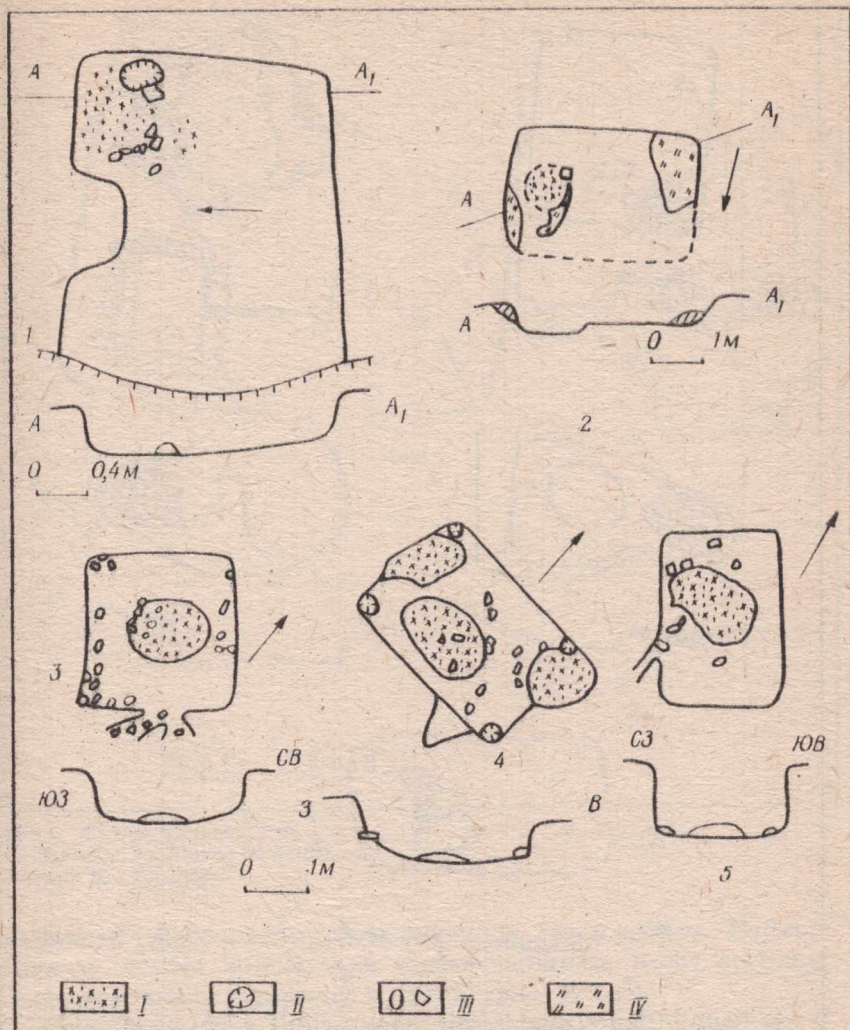

Рис. 4. Житла другої групи.

1 – Перше Травня; 2 – Ігрень 8; 3 – 5 – Кічкас (правий).

I – черніть печі; II – яма; III – каміння; IV – глина

Тип II. Печі круглі або підковоподібні невеликих розмірів – 1–1,4 x 1,1–1,5 м (рис. 5, 1–5). Ці печі також споруджувалися на дерев'яному каркасі. Глинобитні печі розташовувалися в одному з кутків житла.

Відкриті вогнища становлять коло діаметром близько 1 м.

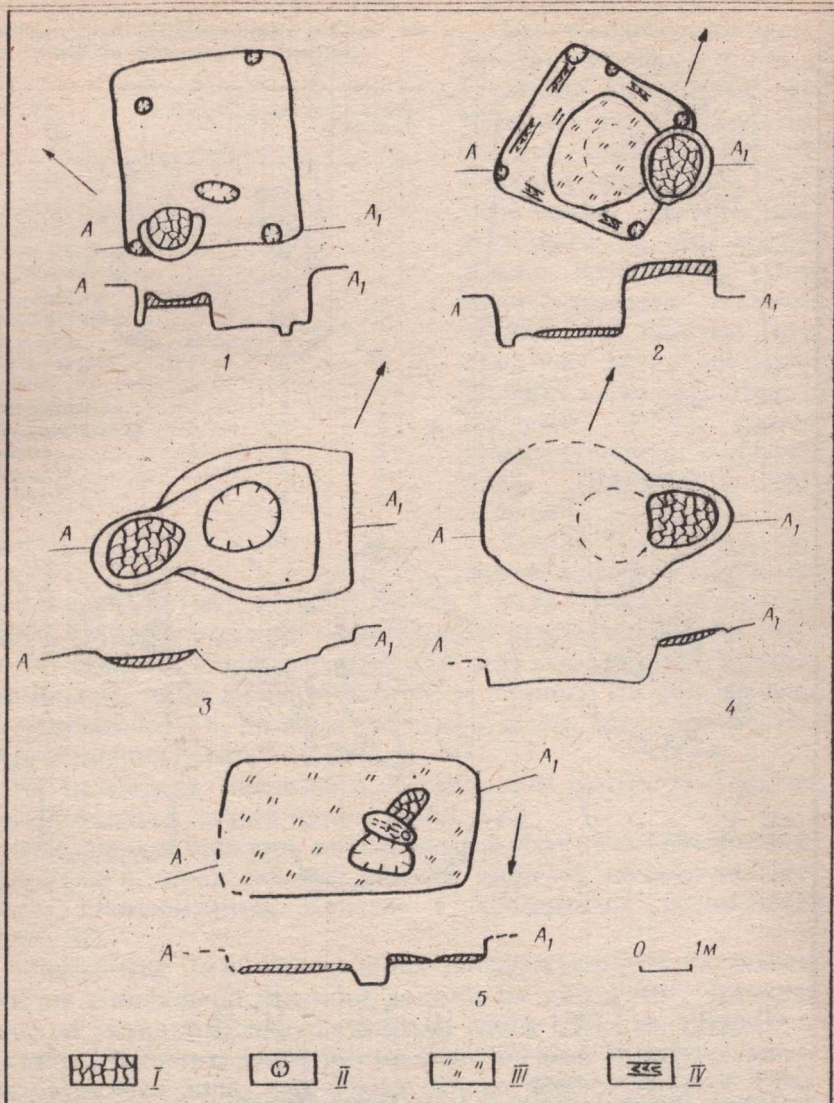

Рис. 5. Житла другої групи.

1-5 - Ігрень 8.

I - черинь печі; II - яма; III - глина; IV - горіле дерево

Вогнище могло споруджуватися на рівні підлоги і в невеликому заглибленні. Інколи дно вогнища підмазувалося глиною. По краях вогнище обмежувалося камінням чи глиняним

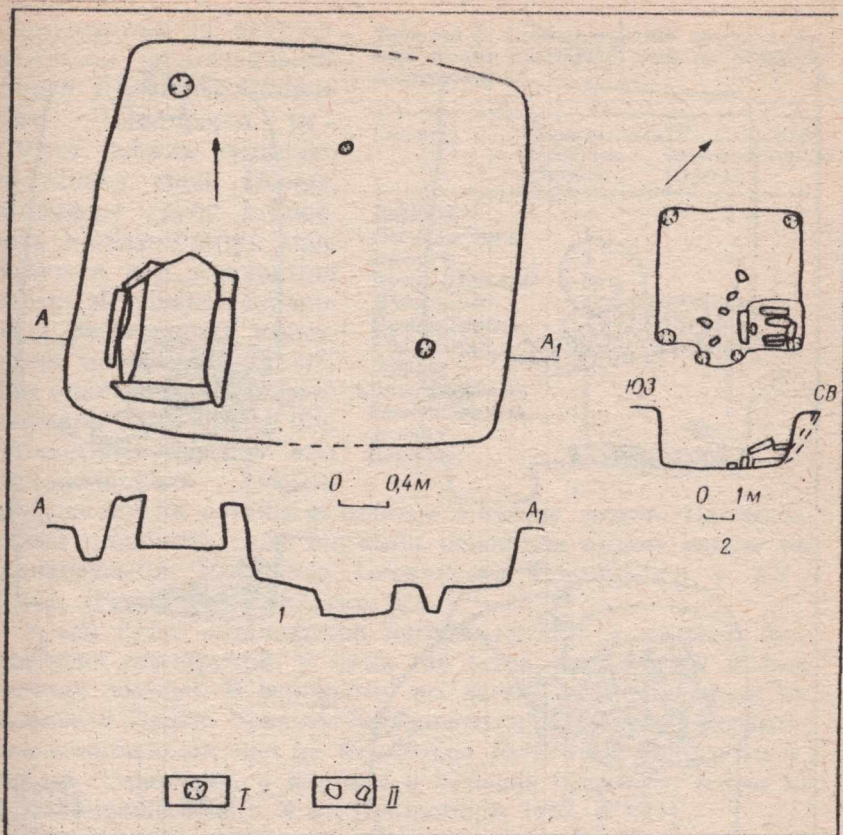

Рис. 6. Житла третьої групи.
 1 – Зміївка; 2 – Кічкас (правий).
 I – яма; II – каміння

валиком. Місцезнаходження вогнища було різним. Найчастіше – у центрі житла, але відомі випадки, коли вогнище споруджувалося в одному з кутків (рис. 4, 1–5).

Печі-кам'янки у Південному Подніпров'ї траплялися значно рідше, ніж глинобитні печі й відкриті вогнища (табл. III). Вони споруджувалися найчастіше з гранітних або вапнякових плит, поставлених на ребро. Будувалися печі на природних останцях, або на штучній підсипці. За формою вони були круглими чи прямокутними. Черніть печей-кам'янок звичайно глиняний.

Для зручності користування печами перед ними інколи робилася передпічна яма. Звичайно яма неглибока – 0,15–

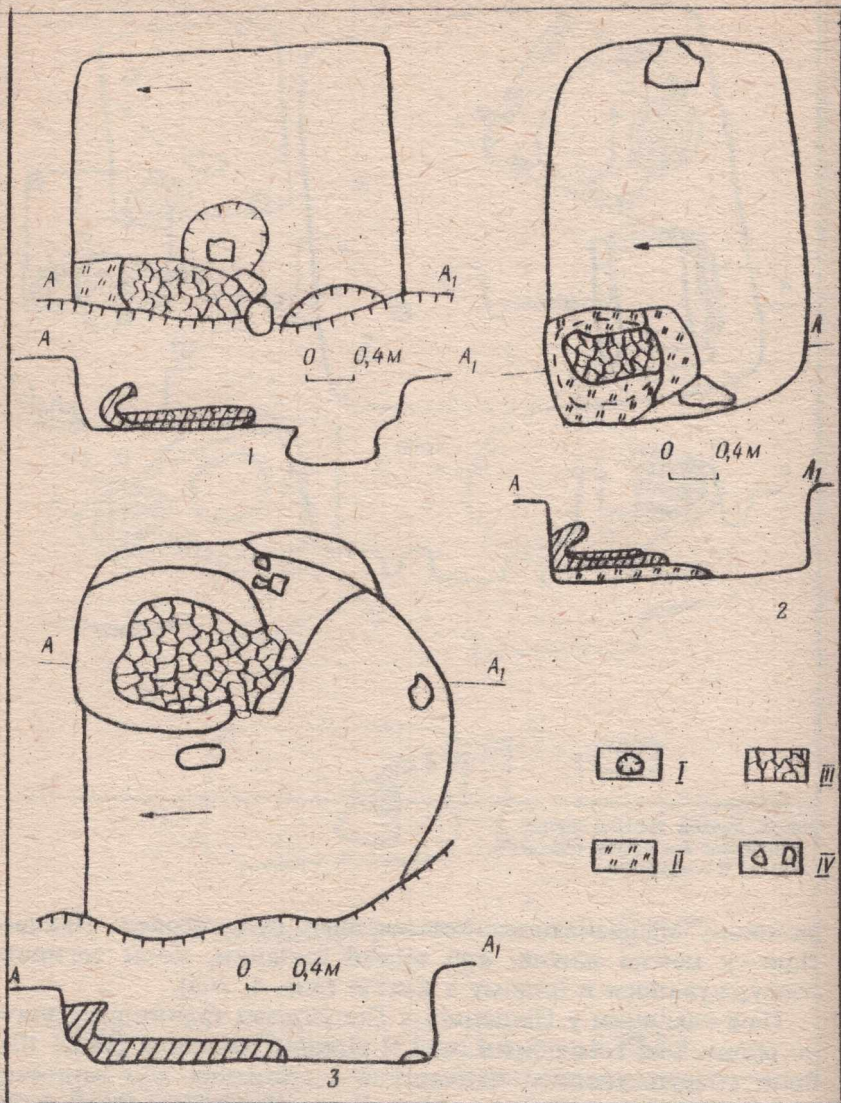

Рис. 7. Житла першої групи.

1-3 - Перше Травня.

I - яма; II - черинь печі; III - глина; IV - каміння

0,20 м. Але в одному з жител на поселенні Ігрень 8 (житло № 6) глибина її досягала 0,75 м (рис. 5, 5).

За співвідношенням різних конструкційних особливостей,

плануванням та застосуванням опалювальних споруд усі житла Південного Подніпров'я IX – XIV ст. можна поділити на кілька груп. Першу, найбільшу групу становлять напівземлянки прямокутної або квадратної форми зі стінами сповпової і безстовпової конструкції площею 12–16 м². Для опалювання використовували глинобитну піч, найчастіше круглої або підковоподібної форми,

Таблиця II. Співвідношення жител з різним типом конструкції стін по окремих поселеннях

Пам'ятка	Зі стінами сповпової конструкції	Зі стінами безстовпової конструкції
Деріївка	—	2
Лоц-Кам'янка	1	—
Ігрень 8	2	4
Ігрень (Підкова)	1	—
Дніпровське	4	4
Перше Травня	—	10
Кічкас (пр.)	10	6
Іллінка	—	2
Благовіщенка	1	1
Республіканець	1	1
Зміївка	2	—
Березань	1	—

споруджену на останці в одному з кутків житла. Напівземлянки подібного типу служили основним видом житла на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я у XII – XIII ст. [Раппопорт, 1967, рис. 36].

У цій групі виділяються напівземлянки зі стінами безстовпової конструкції, у яких піч мала прямокутну форму і значні розміри. В основному всі житла сконцентровані на поселенні Перше Травня. Virізняются ці житла і керамічним комплексом, про це йтиметься далі. Печі такого типу, але не глинобитні, а вирізані в лесових останцях, існували в Стародавній Русі у X ст. [Раппопорт, 1967, с. 147].

Другу групу становлять напівземлянки зі стінами безстовпової конструкції з опалювальним пристроєм у вигляді відкритого вогнища у центрі чи в кутку житла. Напівземлянки з відкритими вогнищами не характерні для слов'ян [Раппопорт, 1967, с. 144]. Однак такі житла, як вважає ряд дослідників, побутували у кочівників, які осідали на землю і піддавалися впливові місцевого населення [Нечаева, 1975, с. 49]. Зокрема, такі житла знайдено на ряді салтовських поселень [Плетнева, 1967, с. 58].

Третя група – житла з печами, спорудженими з кам'яних плит. Відомі такі житла у незначній кількості. За плануванням і конструкцією стін ці житла відрізняються від перших груп. Напівземлянкові житла з печами-кам'янками траплялися на слов'янських пам'ятках VI – X ст. Однак, якщо на пам'ятках Південного Подніпров'я вони споруджувалися з плит на останцях, то на основній території Стародавньої

Таблиця III. Співвідношення різних типів опалювальних споруд по окремих поселеннях

Пам'ятка	Відкрите вогнище	Піч-кам'янка	Глинобитна піч
Деріївка	1	—	2
Лоц-Кам'янка	1	—	—
Ігрень 8	1	—	5
Ігрень (Підкова)	—	—	1
Дніпровське	—	—	5
Перше Травня	1	—	9
Хортиця	—	—	до 10
Кічкас (пр.)	8	2	10
Іллінка	—	—	2
Республіканець	—	1	2
Скельки	—	1	—
Зміївка	—	3	2
Березань	—	1	кілька
Усього	13	7	49

Русі — з рваного каміння, а їх черинь знаходився найчастіше на рівні підлоги [Раппопорт, 1967, с. 146].

Житла з печами, спорудженими з кам'яних плит, відомі і на поселеннях дельти Дунаю. На цих поселеннях проживало змішане населення — слов'яни і кочівники. Датуються вони IX — X ст.*

У четверту групу ми виділяємо наземні житла з різними опалювальними пристроями. Конструкцію стін тут встановити дуже важко. Наземні житла

з'являються на території Стародавньої Русі у другій половині X ст. і продовжують існувати у пізніший час, часто з напівземлянками [Раппопорт, 1967, с. 159–161].

Зазначимо, що у Південному Подніпров'ї є житла з двома опалювальними пристроями різної конструкції (житло № 2 на поселенні Деріївка). Мабуть, другий опалювальний пристрій служив для виробничих цілей.

ГОСПОДАРЧІ Й ВИРОБНИЧІ ВУДИВЛІ

На поселеннях Південного Подніпров'я існував ряд будівель, призначених для виробничих і господарчих цілей.

У виробничих цілях могли також використовуватися і окремі житла. Так, у житлі № 2 на поселенні Деріївка знайдено сліди обробки кістки. Виділяється це житло і наявністю двох опалювальних споруд — глинобитної печі й відкритого вогнища. Можна припустити, що мешканці житла займалися виготовленням виробів із кістки [Телегин, 1961, с. 90–91].

На поселенні Дніпровське одна з будівель, що не мала обігрівачого пристрою, служила для обробки каміння: про це свідчать заготовки кам'яних виробів [Брайчевська, 1962, с. 173–174].

* Розкопки автора.

Значний інтерес становлять житла № 4 і 5 на поселенні Ігрень 8. Вони знаходилися поруч і, можливо, з'єднувалися між собою. Виділяються ці житла влаштуванням опалювальних пристроїв. Глинобитні печі розташовані у протилежних кутках житла. Вони мають ідентичну конструкцію: обидві винесені за межі котлованів і споруджені на дерев'яних стовпових опічках (рис. 5, 3, 4). Існує думка, що житла з таким влаштуванням опалювальних споруд були виробничими будівлями [Иванченко, 1980, с. 149–150]. На користь такого припущення свідчить і наявність у цих житлах залишків косторізного виробництва, а також сліди обробки бронзи.

До виробничих приміщень можна віднести дві заглиблені споруди на поселенні Перше Травня. У них знайдено уламки жорна, печей не було. Очевидно, ці споруди призначалися для переробки зерна [Сміленко, 1975, с. 164].

Великий інтерес становить будівля № 2 на поселенні Зміївка. Будівля мала невеликий розмір – 2 x 2 м. Печі не було, підлога підмазана глиною. Північно-східний куток займали три ями, вписані одна в одну. На нашу думку, ця будівля використовувалася для обробки риби: на це вказує величезна кількість рибної луски і золи, що знаходилися у заповненні будівлі [Бураков, 1953, с. 40]. Для обробки і збереження риби, мабуть, служила і будівля на поселенні Ігрень (Підкова), від якої залишилася яма прямокутної форми розміром 2 x 3 м. Яма була заповнена великою кількістю кісток і луски риб [Брайчевська, 1962, с. 167]. Подібні споруди відомі й на інших давньоруських пам'ятках [Третьяков, 1948, с. 50–51].

До господарських будівель відносяться досить численні ями-погреби, у яких зберігалися харчові припаси. Вони мали різну форму: прямокутну, круглу, овальну, інколи погріб мав підбій. Глибина їх досягала 2 м. Погреби звичайно розташовувалися у самому житлі, рідше за його межами. Відрізняються від господарчих ям і погребів ями для збереження зерна. У розрізі ці ями мали грушоподібну форму. Дно і стінки їх обмазувалися глиною і, очевидно, обпалювалися. Розміри зернових ям досить різні. Так, зернова яма у житлі № 2 на поселенні Іллінка мала глибину 0,7 м при діаметрі у самому широкому місці (біля дна) до 0,8 м (рис. 8, 2), а зернова яма поблизу житла № 2 на поселенні Республіканець мала глибину 1,8 м і найбільший діаметр 1,4 м (рис. 8, 1).

Розгляд топографії і планування поселень, а також особливостей домобудування на пам'ятках Південного Подніпров'я IX – XIV ст. дає можливість зробити деякі висновки.

Насамперед слід відзначити, що місце знаходження посе-

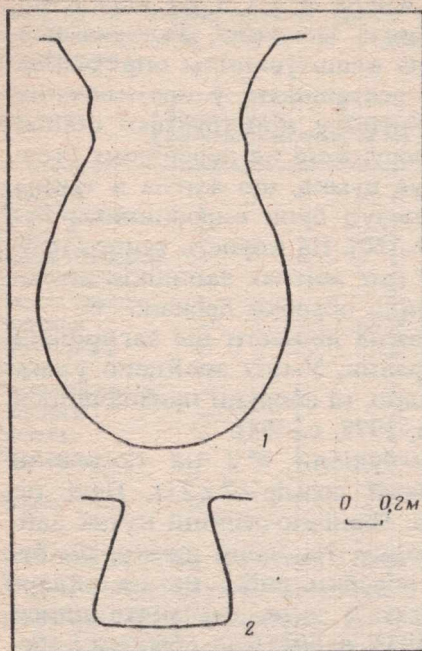

Рис. 8. Профілі ям для зберігання зерна.

1 – Республіканець; 2 – Іллінка

Кам'янка; другий – Дніпровське, о-ів Сурський, Перше Травня; третій – Кічкас лівобережний, о-ів Хортиця, Кічкас правобережний.

Поселення розташовувалися неподалік від місць, що служили природним захистом на випадок небезпеки. Поселення зі штучними укріпленнями у Південному Подніпров'ї не відомі. Планування поселень залежало від мікрорельєфу місцевості і протягом розглядуваного періоду було рядовим, або купчастим.

Переважаючим типом жител у Південному Подніпров'ї у IX – XIV ст. являлись заглиблені житла з глинобитними печами, виділені нами у першу групу. За конструкцією печі ця група підрозділяється на два види, що відповідають різним періодам існування цих жител. Детальніше питання хронології окремих комплексів розглядатимуться нижче. Житла з печами-кам'янками, виділені у третю групу, трапляються значно рідше. Житла першої і третьої груп мають широкі аналогії на слов'янських пам'ятках. Житла з відкритими вогни-

лень протягом розглядуваного періоду стабільне. Для поселення обиралося місце, зручне для заняття землеробством, скотарством, рибною ловлею. Як правило, це друга надзаплавна тераса. Поселення намагалися розташовувати поблизу гирла ріки чи балки, яка впадала в Дніпро. На островах селилися рідше. Привертає увагу попарне розташування деяких поселень по обох берегах Дніпра одне проти одного, причому, як правило, у цьому ж місці є і острів. Мабуть, таке розташування поселень сприяло організації в цих пунктах переправи через Дніпро. Спираючись на картографування (рис. 9–11), ми можемо говорити про три таких пункти: перший пункт – Ігрень 8, о-ів Кам'януватий, Лоц-

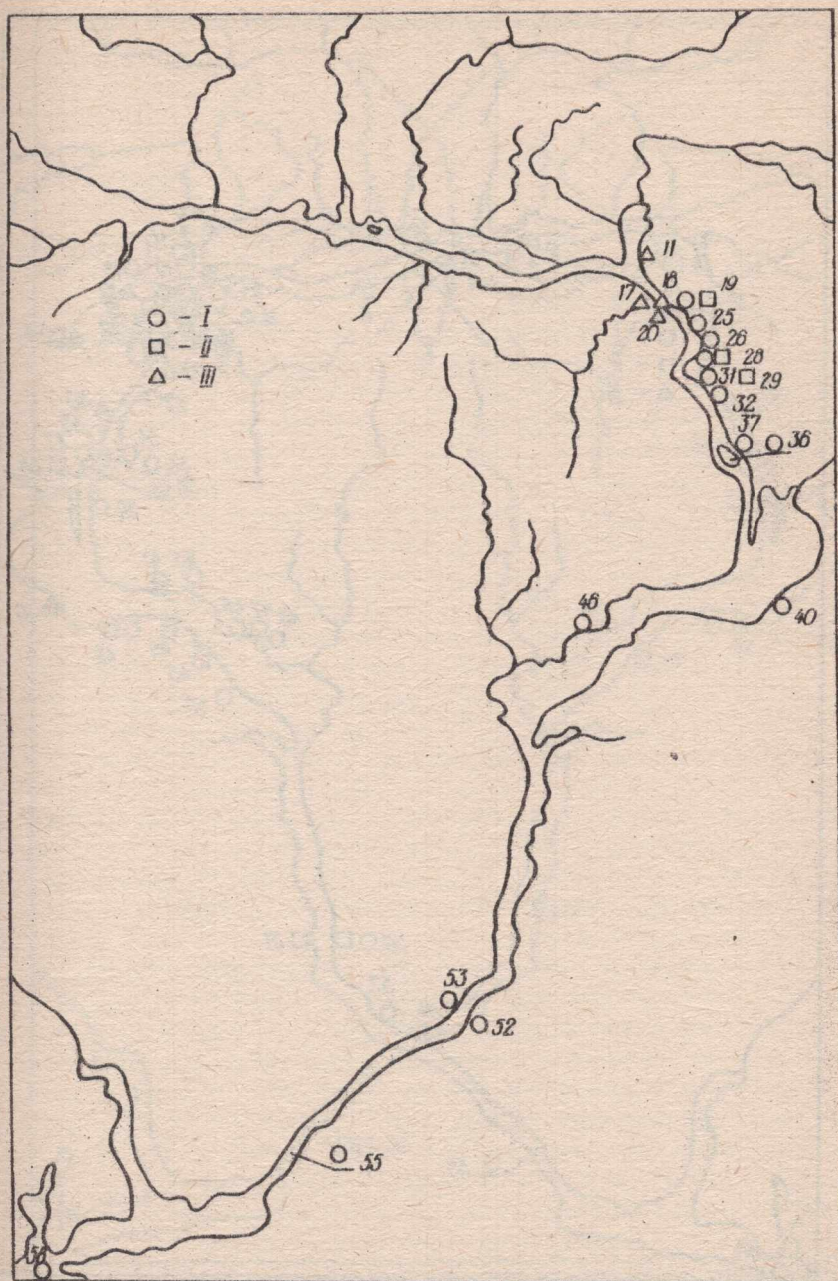

Рис. 9. Пам'ятки IX – XI ст. у Південному Подніпров'ї.
 I – поселення; II – могильник; III – окремі знахідки. Назви, що відповідають номерам пунктів, тут і далі див. у примітках

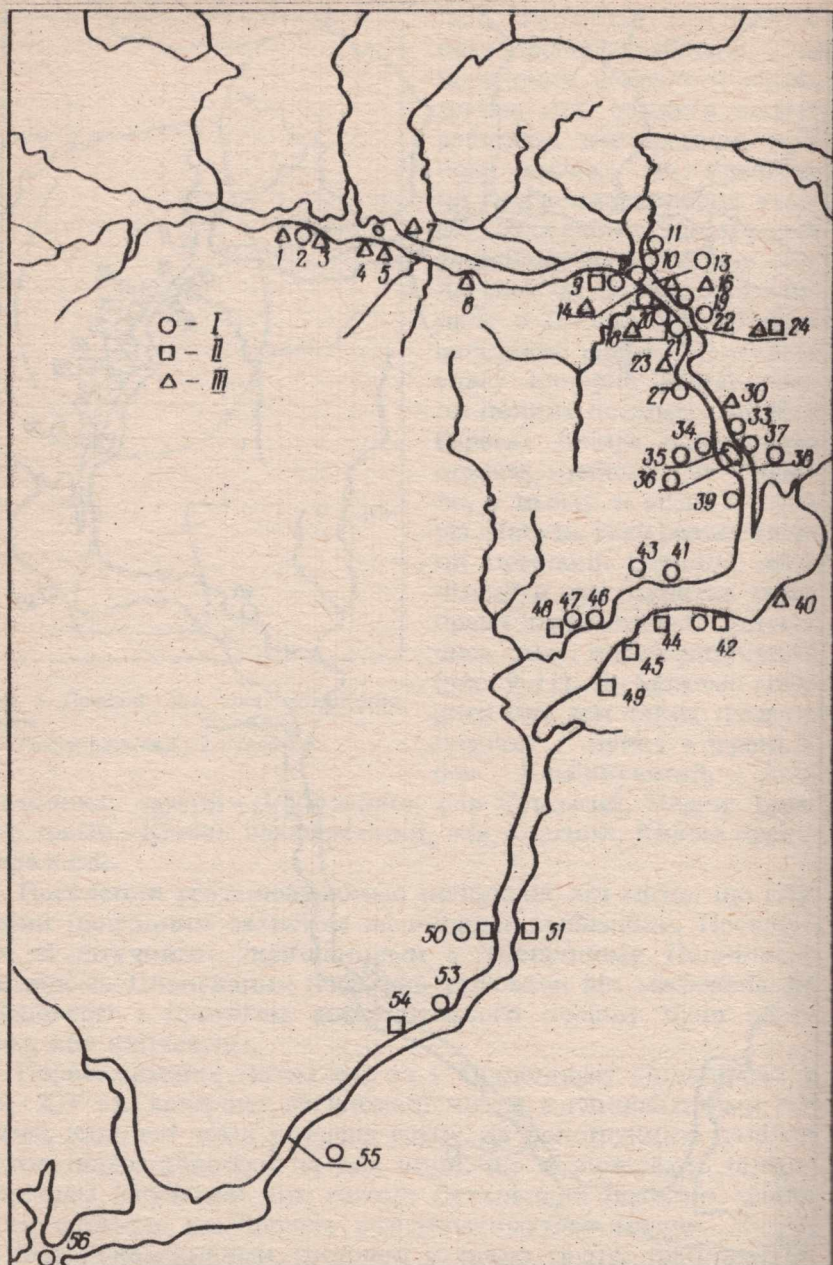

Рис. 10. Пам'ятки XII – першої половини XIII ст. у Південному Подніпров'ї.
 I – поселення; II – могильник; III – окремі знахідки

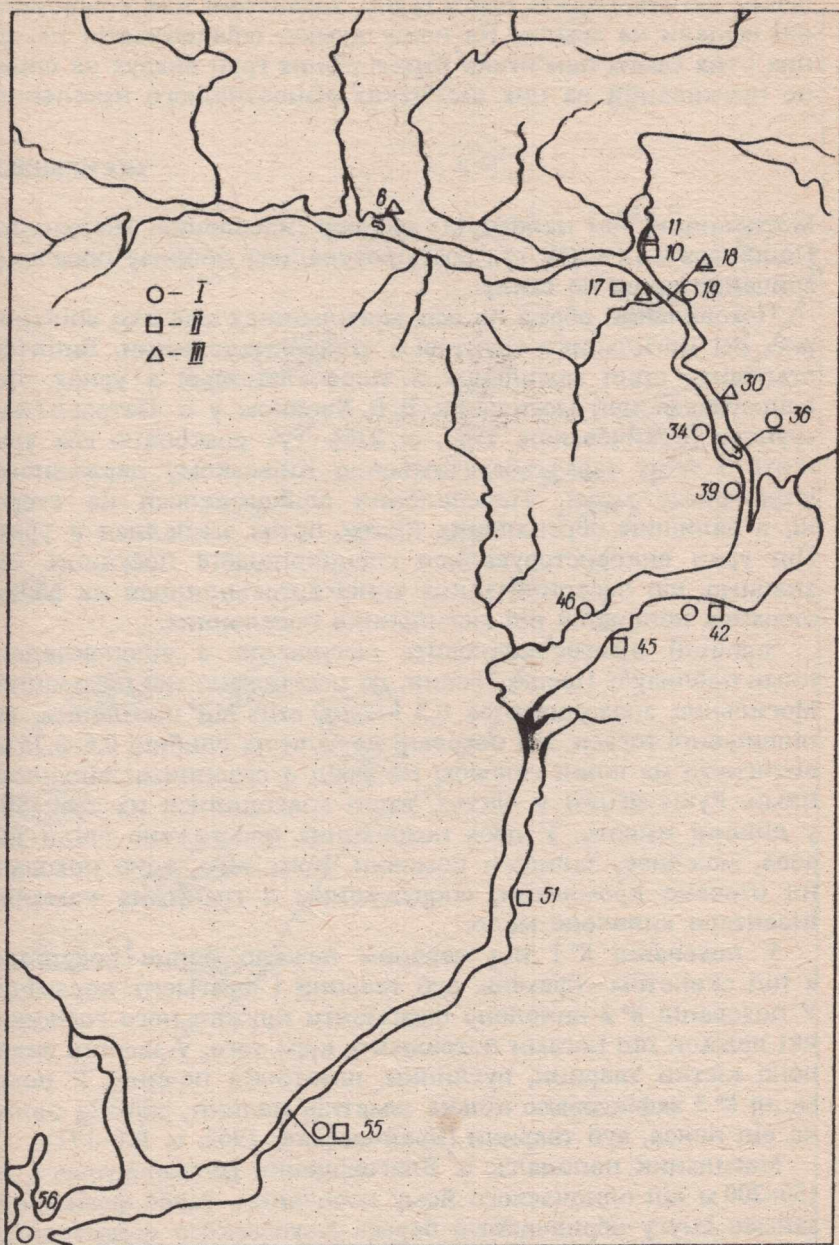

Рис. 11. Пам'ятки другої половини XIII – XIV ст. у Південному Подніпров'ї. I – поселення; II – могильник; III – окремі знахідки

щами, що становлять другу групу, характерні для кочівників, які осідали на землю. На нашу думку, співіснування на одних і тих самих пам'ятках жител різних груп вказує на спільне проживання на цих пам'ятках різноетнічного населення.

МОГИЛЬНИКИ

Могильники, які належали осілому населенню Південного Подніпров'я IX – XIV ст., розташовувалися поблизу поселень, звичайно вище по схилу.

Поховальний обряд на всіх могильниках має ряд спільних рис. Всі могильники ґрунтові з тілопокладеннями. Виняток становить один могильник з тілоспаленнями в урнах. Досліджувався цей могильник В. В. Хвойкою у с. Петрово-Сви-стунове [Брайчевская, 1963, с. 276]. Тут розкопано сім урн, п'ять з яких зараз зберігаються в Київському державному історичному музеї. Тілоспалення здійснювалося на стороні, а залишки перепалених кісток потім зсипалися в урну. Під урни використовувалися глечикоподібні посудини. За-значимо, що посудини таких типів виготовлялися на розта-шованих неподалік від могильника поселеннях.

Значний інтерес становить могильник з тілопокладен-нями поблизу с. Перше Травня, де досліджено три поховання. Могильник знаходився за 0,3 км на схід від поселення, на підвищенні тераси. Усі поховані лежали на глибині 0,6–0,75 м, витягнуто на спині головою на захід з сезонними відхилен-нями. Руки зігнуті у ліктях, кисті знаходилися на тазі, або у ділянці живота. У двох похованнях простежено сліди де-рева, можливо, залишки домовин. Крім того, одне похован-ня оточене кромлехом, спорудженим з гранітних каменів. Інвентаря виявлено мало.

У похованні № 1 під черепом лежало денце посудини, а під скелетом – кремій, зуб тварини і фрагмент кераміки. У похованні № 2 виявлено фрагменти кружального горщика, які лежали під ногами похованого, крім того, у засипці знай-дено кістки тварини, вуглинка, шматочки печини. У похо-ванні № 3 зафіксовано кілька шматків печини, залізна пряж-ка від пояса, зуб тварини [Брайчевська, 1962, с. 170–171].

Могильник неподалік с. Благовіщенка розташовувався за 150–200 м від одночасного йому поселення. Зараз могильник займає смугу обривчастого берега Каховського водосховища довжиною до 80 м і шириною до 70 м. На площі 500 м² дос-ліджено 41 поховання. Ознак могил на поверхні не виявлено.

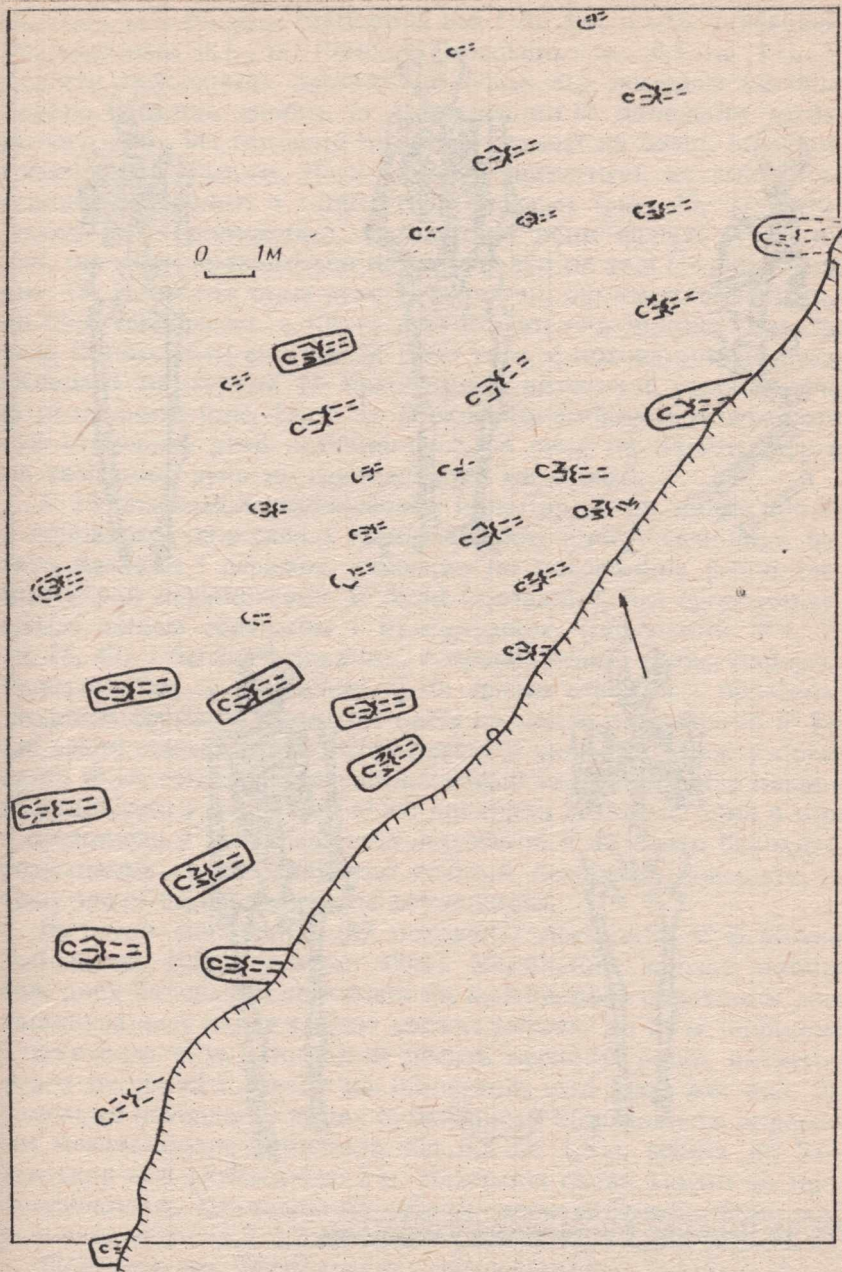

Рис. 12. План могильника поблизу с. Благовіщенка

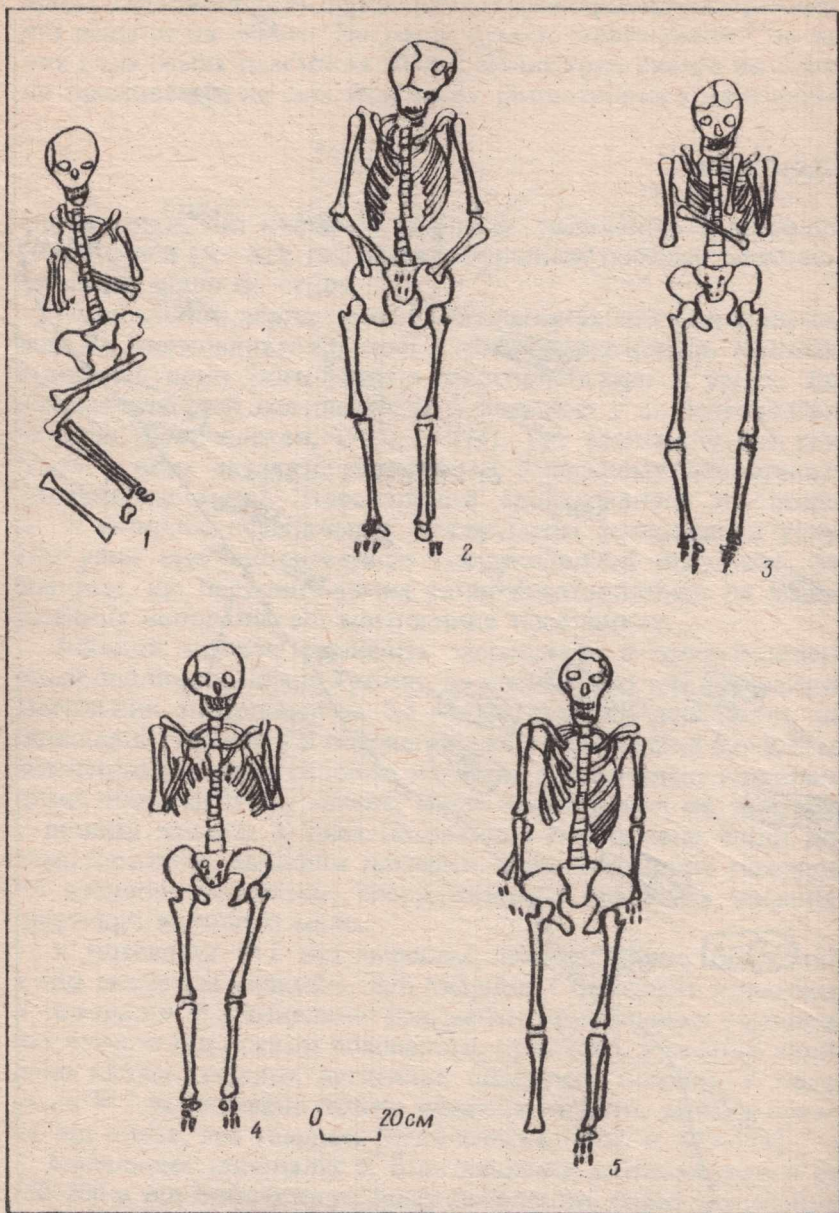

Рис. 13. Поховання Благовіщенського могильника

Поховання розташовувалися досить правильними рядами (рис. 12).

Відстань між рядами становила від 1 до 2 м, а між окремими похованнями 0,5–2 м. Глибина поховань – від 0,5 до 1 м. У дев'яти похованнях простежено сліди від домовин (зітліле дерево, гвіздки, скоби). Із 41 поховання 13 належали дітям різного віку. Всі поховані лежали головою на захід, із сезонними відхиленнями. Ноги скелетів витягнуті, за винятком одного поховання з підгнутими ногами (рис. 13, 1). Руки мають різне положення. Найчастіше вони зігнуті у ліктях так, що кисті знаходяться на животі або на тазі (14 поховань; рис. 13, 2), інколи одна рука зігнута так, що кисть знаходиться біля підборіддя, а кисть другої руки – на ділянці живота, таза (5 поховань; рис. 13, 3). Крім того, є поховання, де руки складені на грудях (1 поховання), витягнуті уздовж тіла (1 поховання) (рис. 13, 4, 5). В окремих випадках положення рук становить різні комбінації – одна рука на животі, друга на тазі; одна рука на грудях, друга на животі.

У 19 похованнях зафіксовано інвентар, який являє собою в основному прикраси і приналежності одягу. Особливо багато намиста і сережок. Інвентар по похованнях розподілений у край нерівномірно. Є бідні поховання, які супроводжуються однією сережкою і намистинкою (поховання № 4, 8, 15, 16, 40), і багаті поховання, супроводжувані цілим набором прикрас. Так, у похованні № 10: срібна сережка і перстень, нашивна бронзова бляшка і набір намиста; у похованні № 24: дві срібні сережки, два срібні персні й скляний бісер; у похованні № 14: три срібні сережки, срібний перстень, набір намиста і підвісок; у похованні № 30: дві срібні сережки, одна з них з перлиною; у пограбованому похованні № 13 серед безладно розкиданих кісток знайдено срібний перстень і намисто, у тому числі одна намистина сердолікова.

Великий могильник (89 поховань) дослідила Є. В. Махно поблизу с. Каїри [Махно, 1961]. Могильник займав площу між двох балок. Усі розкопані на могильнику поховання розташовувалися вздовж краю тераси смугою до 20 м шириною і довжиною 60 м, створюючи десять нерівних рядів, витягнутих з північного заходу на південний схід [там же, рис. 2]. Кількість поховань у рядах була різною. Відстань між окремими похованнями становила від 0,3 до 1,5 м, зрідка до 5 м. Відстань між рядами – до 3 м. Наземних ознак могил не простежувалося. Поховальний обряд одноманітний. Ями усіх поховань довгі (1,9–2,2 м), вузькі (0,4–0,5 м) і мілкі (0,5–0,8 м).

Більшість ям (68 поховань) перекривалася овальними закладками із рваного каміння, зрідка закладками з великих плит. Форма й розміри закладок та ям ніколи не збігаються,

і далеко не завжди закладки перекривали яму цілком. Частина ям була обставлена камінням по периметру. Крім звичайних для могильника поховань під закладками, виявлено 18 поховань без закладок, більшість з яких дитячі (13 поховань). Лише деякі ями із цих поховань обкладено камінням. Біля деяких ям знайдено залишки дерева, можливо, від домовин.

Під сімома закладками поховань не було. Можна припустити, що це кенотафи. Із 79 скелетів, які збереглися, 38 належали дорослим, 41 – дітям. Усі померлі лежали головою на захід, із сезонними відхиленнями. Тільки у двох похованнях це положення порушено. Так, поховання № 53а орієнтовано головою на північ, а поховання № 48а – на південь. Ноги у більшості похованих витягнуті, а у одного із скелетів підігнуті й повернуті вліво.

Положення рук різноманітне. У деяких скелетів кисті рук лежали на тазових кістках (17 поховань), на грудній клітині (6 поховань), уздовж тіла (5 поховань). Часто кисть однієї руки лежала на тазі, а друга кисть – на грудях (8 поховань). Зрідка кисть однієї з рук лежала на тазі, а друга витягнута уздовж тіла (3 поховання). Кістки рук одного поховання витягнуті вправо. Інколи кістки правої руки нижче ліктя відсутні (8 поховань).

Трапляються деякі відхилення від встановленого обряду поховання. Так, зафіксовано поховання, в яких спеціально роздавлено лицеву частину черепа (5 поховань) або череп взагалі відсутній (2 поховання). В одному з таких поховань на місці черепа лежали кістки верхньої частини грудної клітки.

Абсолютна більшість поховань не супроводжувалася інвентарем. Дуже незначний інвентар виявлено в дев'яти похованнях. Він представлений окремими скляними або металевими намистинами, гудзиками, уламками заліза, інколи гвіздками, що погано збереглися. Три поховання мали багатший інвентар, представлений срібними височними кільцями, срібними нашивними бляшками, наборами намиста [Махно, 1961, рис. 9, 1, 2].

Привертає увагу ґрунтовий безкурганний могильник, розкопаний поблизу с. Кам'янка-Дніпровська [Сымонович, 1956, с. 99–106; 1960, с. 108–109]. Могильник знаходився на березі р. Конки. Поховання розташовувалися неправильними рядами, відстань між якими коливалася від 1 до 2,5 м. Випадки перекривання одного поховання іншим становили виняток. Над деякими могилами простежено викладки з ка-

міння до 1 м довжиною. Всього досліджено 83 поховання. Поховані, за винятком трьох, лежали головою на захід, із сезонними відхиленнями; покладені на спину, ноги витягнуті. Положення рук нестійке: інколи вздовж тіла, або покладено на живіт або таз, трапляються і схрещені на грудях. Поховання знаходилися на глибині 1,2–1,6 м. Близько 60 % поховань безінвентарні, решту супроводжувала незначна кількість інвентаря.

Інвентар представлений речами особистого користування і прикрасами: залізними поясними пряжками, кресалами, бронзовими сережками, скляним і пастовим намистом. У могилах знаходили також астрагали, бронзовий браслет і дротяний хрестик. Інколи клали знаряддя праці: ножиці, гольник, рибальський гачок. У двох похованнях зафіксовано наконечники стріл, які причинили смерть небіжчикам. В одному з жіночих поховань виявлено бронзове люстерко. Виділяється чоловіче поховання, де знайдено значну кількість речей: залізний ніж, кістки вівці, астрагали, рукоятка від шила. Найцікавіший – сагайдак, від якого збереглися металеві кільця, пряжки, цеп і кістяні накладки, вкриті зображеннями. У сагайдаку містилися стріли з масивними наконечниками, серед яких один був від арбалета.

Невеликий могильник (12 поховань) досліджено поблизу с. Ясинувате. Могильник розташований на схилі балки, поховання зосереджені окремими групами. Всі поховання оточені обкладкою з каміння, або поховальні ями перекривала суцільна кам'яна закладка. Ями простежувалися в усіх похованнях. Звичайно вони підовальної форми. Яма і закладка над нею не обов'язково збігаються. Глибина ям коливається від 0,6 до 1,9 м. Положення скелетів досить одноманітне. Усі поховані лежали витягнуто на спині, орієнтовані головою на захід, із сезонними відхиленнями, руки витягнуті вздовж тулуба, інколи злегка зігнуті в ліктях, ноги витягнуті, за винятком одного поховання (№ 3), де ноги дитини підігнуті.

Із 12 поховань тільки 3 належали дорослим, решта – дітям від 6 місяців до 11–12 років. Інвентаря дуже мало. У двох дитячих похованнях виявлено намистини, в одному похованні зафіксовано три астрагали і в одному дитячому похованні – ніж і астрагал. У всіх дорослих похованнях траплялися залізні черешкові ножі. У деяких похованнях простежувалися сліди зітлілого дерева, можливо, від домовин. Особливо виділялося поховання № 12, яке мало, на думку О. В. Бодяньського, домовиноподібну споруду рамкового типу.

Решта могильників досліджені недостатньо.

Невеликий могильник виявлено за 50 м на схід від поселення біля с. Лоц-Кам'янка. Одне поховання дослідив О. В. Бодяньський. Скелет лежав витягнуто на спині, орієнтовано головою на захід, інвентар відсутній. Інколи в зруйнованих похованнях Лоц-Кам'янського могильника зустрічалося каміння.

Кілька поховань досліджено поблизу с. Дніпровського. Поховання розташовувалися на глибині 0,8–1 м. Як правило, поховані орієнтовані головою на захід, руки складені на грудях. У деяких похованнях простежено сліди примітивних домовин, інколи на дні ями помітні сліди підстилки. Трапляються поховання у вузьких човноподібних ямах, зверху перекритих дошкою. Дуже рідко знаходили поховання в колодopodobних домовинах. Автор розкопок зазначає, що деякі черепи мають сліди ударів шаблею або тонку пробоїну від кльця.

В одному із поховань, виділеному кількома великими каменями, знайдено лите бронзове зображення Христа, вкрите позолотою, і ключ. Ще одне мідне, лите зображення Христа, прикрашене емаллю, і крест енкалпйон, прикрашений емаллю і позолотою, виявили місцеві жителі серед розмитих поховань, також відмічених каменями [Бодяньський, 1971, с. 197–199].

Цікавий невеликий могильник на о-ві Кизлевому, де О. В. Бодяньський дослідив три поховання. Усі поховані лежали у вузьких ямах прямокутної форми, обкладених по краях гранітними плитами. Орієнтовані головою на захід. Біля одного з них виявлено зітлілу вузьку шаблю з перехрестям.

Частково досліджений могильник на території поселення Ігрень 8: усього розкрито чотири поховання – три дорослих і одне дитяче. Всі поховані лежали в ямах, обкладених пласкою цеглою розміром 22 x 22 x 5 см. Тільки в одному похованні цегли не було (№ 3). Одне поховання частково зруйноване (№ 1). Над двома похованнями вдалося простежити надгробки, викладені із цегли, і в одному випадку – з каміння. Всі поховані лежали витягнуто на спині, орієнтовані головою на захід. Положення рук різноманітне. Поховання безінвентарні. Слід зазначити, що поховання № 4 (дитяче) впущене від рівня підлоги житла № 6. Воно зруйнувало частину поду печі і розташовувалося в заповненні передпечної ями (рис. 5, 5).

По декілька безінвентарних поховань у ямах і в домовинах досліджено поблизу сіл Покровське, Республіканець, Іванівка, Сабуровка, Велика Знам'янка. Всі поховані лежа-

ли на спині витягнуто, головою на захід. Положення рук нестійке.

Таким чином, поховальні пам'ятки Південного Подніпров'я IX – XIV ст. представлені одним типом поховання – ґрунтовими могильниками. Поховання під курганним насипом, характерні для більшості районів Стародавньої Русі, в досліджуваному районі не відомі. Переважає тілопокладення. Виняток становить могильник з тілоспаленнями в урнах. Подібний поховальний обряд – тілоспалення на стороні з наступним похованням кальцинованих кісток в урні – характерний для деяких пеньківських пам'яток. Щоправда, урнами тут служили здебільшого ліпні горщики, але в окремих випадках використовувалися і кружальні посудини [Березовець, 1969, с. 69]. Датуються ці поховання VI – IX ст. [Приходнюк, 1977, табл. 4], однак кружальні посудини характерні лише для кінця цього хронологічного періоду.

Можна думати, що могильник біля Петрово-Свистунове виник під впливом традицій пеньківського населення, оскільки пам'ятки пеньківського типу відомі в Надпорожжі [Сміленко, 1975, с. 103].

За деталями поховального обряду всі поховання можна поділити на три групи.

Таблиця IV. Співвідношення різних груп поховань по окремих могильниках

Пам'ятка	Кількість поховань	Безінвентарні	З прикрасами, деталями одягу, предметами християн, культу	Із знаряддями праці, зброєю, керамікою	З камінням
Лоц-Кам'янка	1	1	–	–	1
Ігрень 8	4	4	–	–	1
Дніпровське	понад 5	–	–	–	2
Кизлевий	3	2	–	1	3
Ясинувате	12	6	2	4	12
Перше Травня	3	1	2	2	1
Благовіщенка	41	25	16	–	–
Республіканець	2	2	–	–	1
Каїри	89	80	9	–	76
Кам'янка	83	63	10	11	4
Усього	238	184	40	18	101

Першу, найчисленнішу групу становлять безінвентарні поховання (табл. IV). Усі поховання цієї групи здійснені за християнським обрядом. Могильна споруда становить собою вузьку яму овальної або прямокутної форми. Інколи простежуються залишки домовин. Часто в поховальну конструкцію входили камені (табл. IV). За влаштуванням поховальних

споруд у цій групі виділяються три поховання на могильнику Ігрень 8, де поховані лежали в цегляних ящиках.

Усі поховані цієї групи лежали витягнуто на спині, головою на захід. Положення рук нестійке. Найчастіше вони зігнуті у ліктях. Безінвентарні поховання в ямах чи домовинах, орієнтовані головою на захід, мають аналогії серед християнських могильників Стародавньої Русі X–XIII ст. [Седова, 1978, с. 69–71; Голубева, 1949, с. 115–117].

Безінвентарні поховання в цегляних ящиках характерні для золотоординського часу і трапляються в Поволжі [Егоров, Федоров-Давыдов, 1976, с. 108, 139–158].

До другої групи відносяться поховання, супроводжувані особистими прикрасами, предметами християнського культури і деталями одягу. Таких поховань порівняно багато (табл. IV). Поховані лежали в ямах або в домовинах, інколи в конструкцію поховальних споруд входило каміння. Всі скелети, витягнуті на спині, орієнтовані головою на захід. Поховання, аналогічні описаним вище, типові для ряду християнських могильників Стародавньої Русі [Мезенцева, 1968, с. 131–138; Кубышев, 1968, с. 5] і суміжних територій – Криму, Північного Кавказу [Орлов, 1979, с. 114–124; Милорадович, 1963, с. 87–106], де вони існували в XI–XIV ст.

Третю, нечисленну групу становлять поховання, в яких зафіксовано зняття праці, кераміка, зброя (табл. IV). Поховальний обряд серед цієї групи поховань майже повністю збігається з поховальним обрядом описаних груп. Поховані лежали в ямі, або в домовині витягнуто на спині, головою на захід (лише кілька поховань мали іншу орієнтацію). В конструкцію поховальних споруд нерідко входило каміння.

Особливості поховального обряду – наявність зняття праці, зброї, кераміки в деяких похованнях, – на нашу думку, вказують на те, що в цій групі простежуються язичницькі пережитки. За християнським вченням класти речі в поховання заборонялося.

Наявність цих язичницьких пережитків, очевидно, відбиває процес осідання на землі деяких груп кочівників, які, можливо, сприймали християнство, однак не відмовлялися і від язичницьких обрядів. Могильник із похованнями подібного типу відомий в Молдавії. Автори розкопок також вважають, що він належав кочівникам, які осіли на землю [Хынку, 1968, с. 109–112].

Визначення хронологічних рамок існування могильників ми подамо нижче. Водночас зазначимо, що всі групи поховань існували на певних могильниках одночасно.

Отже, могильники Південного Подніпров'я IX–XIV ст. мають здебільшого аналогії серед поховальних пам'яток Стародавньої Русі цього періоду.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ О ПОДІПРОВ'Я

ЗНАРЯДДЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ПРОМИСЛІВ

Основні сільськогосподарські знаряддя виготовлялися із заліза. Для обробітку землі застосовувалися два види накопечників орних знарядь – лемеші й наральники.

Два наральники без плечиків довжиною 27,5 і 23 см і шириною 18,5 і 12,5 см виявлено на Великому Потьомкінському о-ві (рис. 14, 2). Наральники такого типу трапляються в степовій і лісостеповій зоні в XI – XIII ст. [Чернецов, 1976, рис. 2, 6; Гончаров, 1950, табл. V, 4, 5]. Лемеші від плуга представлені чотирма екземплярами. Три з них, виготовлені з трикутних плах підрізанням і загинанням країв, знайдено на поселенні Дніпровське, вони були вкладені один в одного.

Лемеші такого типу мали широке розповсюдження, особливо на півдні Стародавньої Русі починаючи з XII ст. [Чернецов, 1976, с. 35]. Аналоги їм відомі на багатьох пам'ятках XII – XIII ст. [Гончаров, 1950, табл. V, 1; Мезенцева, 1968, табл. XXVIII, 3]. Леміш з о-ва Хортиця мав по боках наварні пластини і значну асиметричність. Довжина його 27 см, ширина 18 см. За класифікацією Чернецова, це перехідний тип від домонгольського симетричного лемеша до пізнього плужного. Датуються вони XIV – XVI ст. [Чернецов, 1976, рис. 2, 12]. Перехід від симетричного до асиметричного лемеша, можливо, почався ще в домонгольський період [Краснова, 1980, с. 66]. Оскільки на Хортиці нема матеріалів пізніше другої половини XIII – XIV ст., то і леміш можна віднести до цього часу.

Для городніх робіт і риття різних ям використовувалися дерев'яні лопати, оковані залізом. Одну таку оковку знайдено на поселенні Ігрен 8*. Вона виготовлена із двох дугоподібних смуг заліза, покладених одна на другу і зварених по зовнішньому краю. З внутрішньої сторони створювався жолоб, у який вставлялася дерев'яна частина лопати. Висота оковки 21 см, ширина 18 см (рис. 14, 3). Такі оковки ві-

* Зберігається в Дніпропетровському історичному музеї (далі ДІМ).

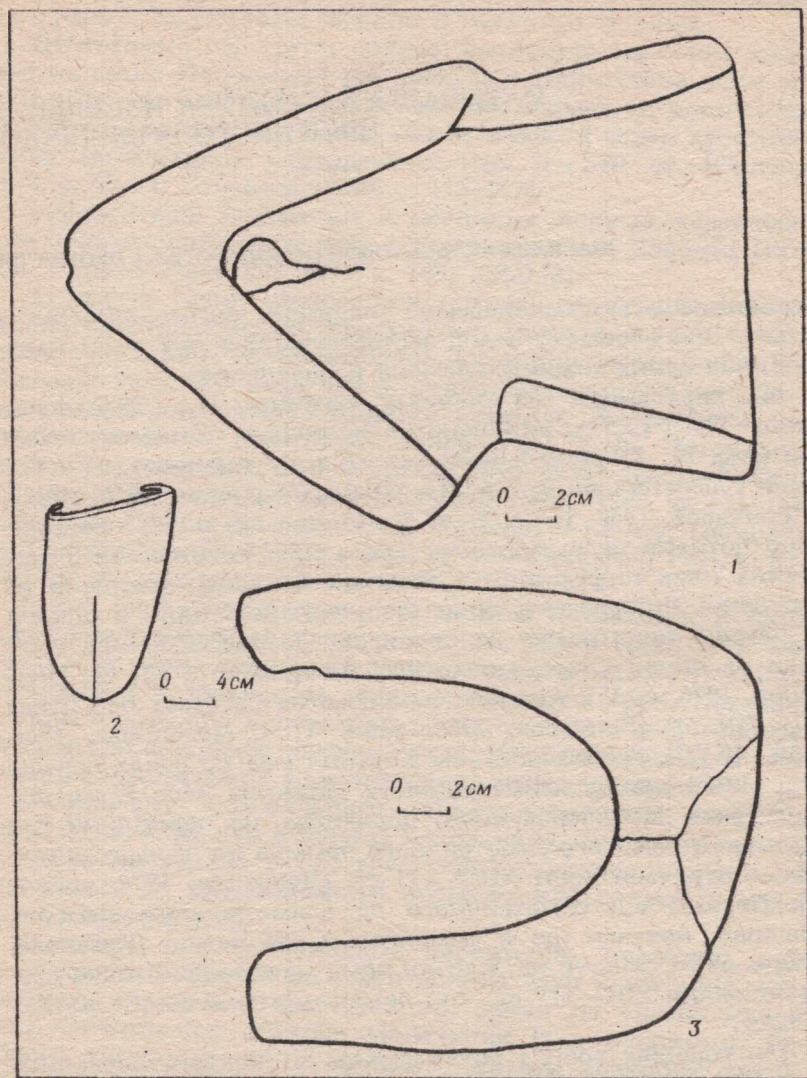

Рис. 14. Знаряддя обробітку ґрунту.

1 — леміш; 2 — наральник; 3 — оковка лопати.

1 — о-ів Хортиця; 2 — о-ів Великий Потьомкінський; 3 — Ігмень 8

домі на давньоруських пам'ятках [Мезенцева, 1968, табл. XXVIII, 2; Довженок, 1975, рис. 78, 6].

Із знарядь збирання врожаю в Нижньому Подніпров'ї відомо три цілих і кілька фрагментарних серпів. Серп знайде-

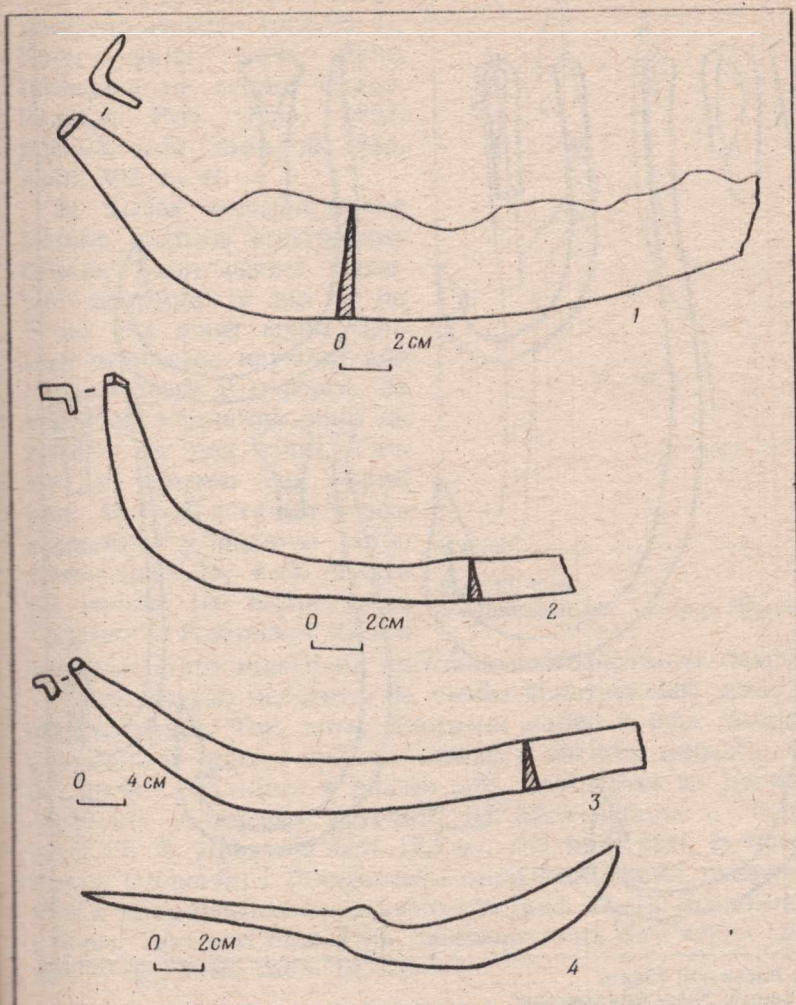

Рис. 15. Знряддя збирання врожаю.

1-3 - коси; 4 - серповидне знряддя.

1 - Орлове; 2 - Олексіївка (Гирло); 3 - Ігренъ 8; 4 - Покровське

но на о-ві Березань [Волтенко, 1947, с. 45]. Слабковигнутий сѣрп виявлено поблизу с. Скельки, довжина леца 20,3 см, ширина 2,5 см [Бодянський, 1977, с. 25]. Ще один сѣрп знайдено неподалік поселення Павло-Кічкас [там же, с. 10]. Можливо до давньоруського часу належить серпоподібне знряддя із могильника поблизу с. Покровське (рис. 15, 4). Довжина його по прямій 20 см, довжина черешка 10 см.

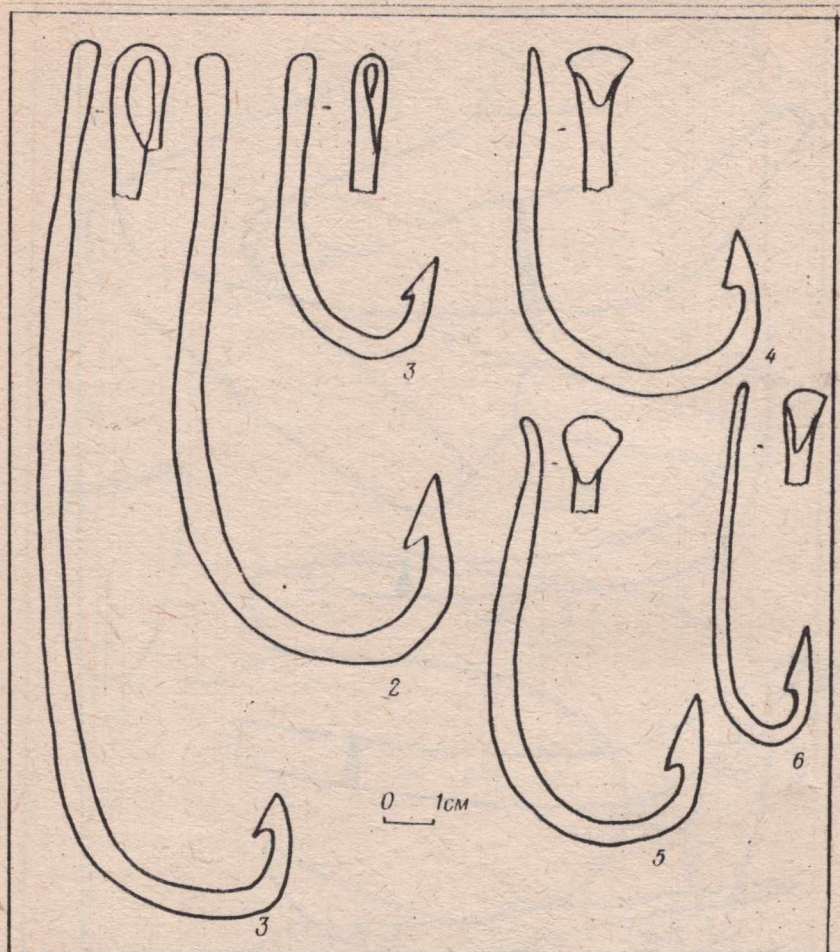

Рис. 16. Риболовні гачки.
1, 2 – Ігрен 8; 3–6 – Дніпровське

Коси представлені трьома фрагментарними екземплярами. Найкраще зберігся фрагмент з поселення Ігрен 8 [Телегин и др., 1978, с. 89]. Довжина його по прямій 42 см, ширина леза 4,3 см. Лезо досить плавно переходить у черешок, який звужується і закінчується невеликим гачком для прикріплення до ручки (рис 15, 3). Фрагмент коси з Олексіївки (Гирло) має довжину 35 см, ширину 3,6 см. Лезо в черешок переходить крутіше (рис. 15, 2). Особливістю фрагмента коси, знайденого в с. Орлове, є наявність горбочка при пере-

ході леза у вузький, слабковідігнутий черешок (рис. 15, 1). Коси таких типів були поширені на півдні Стародавньої Русі [Юра, 1962, рис. 28, с. 8; Гончаров, 1950, табл. VII, 1-4].

Із заліза виготовлялася значна частина риболовних гачків. Вони різних розмірів: довжина їх від 5 до 18 см. Всі вони мали прямий стрижень, круглий або прямокутний у перерізі. За способом з'єднання вони діляться на два типи. Гачки з петлею на кінці (рис. 16, 1-3) і гачки з розширенням у вигляді лопаточки (рис. 16, 4-6). Частина гачків на вістрі мала "борідку". Риболовні гачки

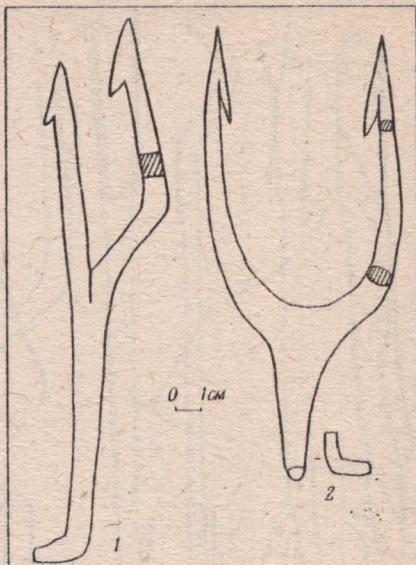

Рис. 17. Ості.
1 - Дніпровське; 2 - о-ів Демський

подібних типів відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

Остів відомо небагато. За своєю конструкцією вони дещо відрізняються. Так, ость, знайдена напроти о-ва Демського, викувана із одного шматка заліза у вигляді широкої двозубої вилки. На кінці є відгин для кріплення з держакон, стрижень у перерізі круглий, на обох зубцях є "борідки" (рис. 17, 2). Довжина ості 17,5 см. Дві інші ості, із поселень Ігрень (Підкова) і Дніпровське однотипні. Вони двозубі, зварені з двох прямокутних стрижнів (рис. 17, 1). Довжина їх 21 і 18 см. Такі ості відомі на давньоруських пам'ятках [Довженко и др., 1966, табл. III, 1].

ДЕРЕВООБРОБНІ ІНСТРУМЕНТИ

Найуніверсальнішим деревообробним інструментом у Стародавній Русі була сокира [Рибаков, 1948, с. 183]. На пам'ятках Південного Подніпров'я сокири трапляються рідко. Кілька сокир знайдено на о-ві Березань у приміщенні, де виготовлялися різні залізні вироби. На жаль, їх тип нам не відомий [Болтенко, 1947, с. 45].

Провушна сокира з невеликою виямкою і опущеним лезом

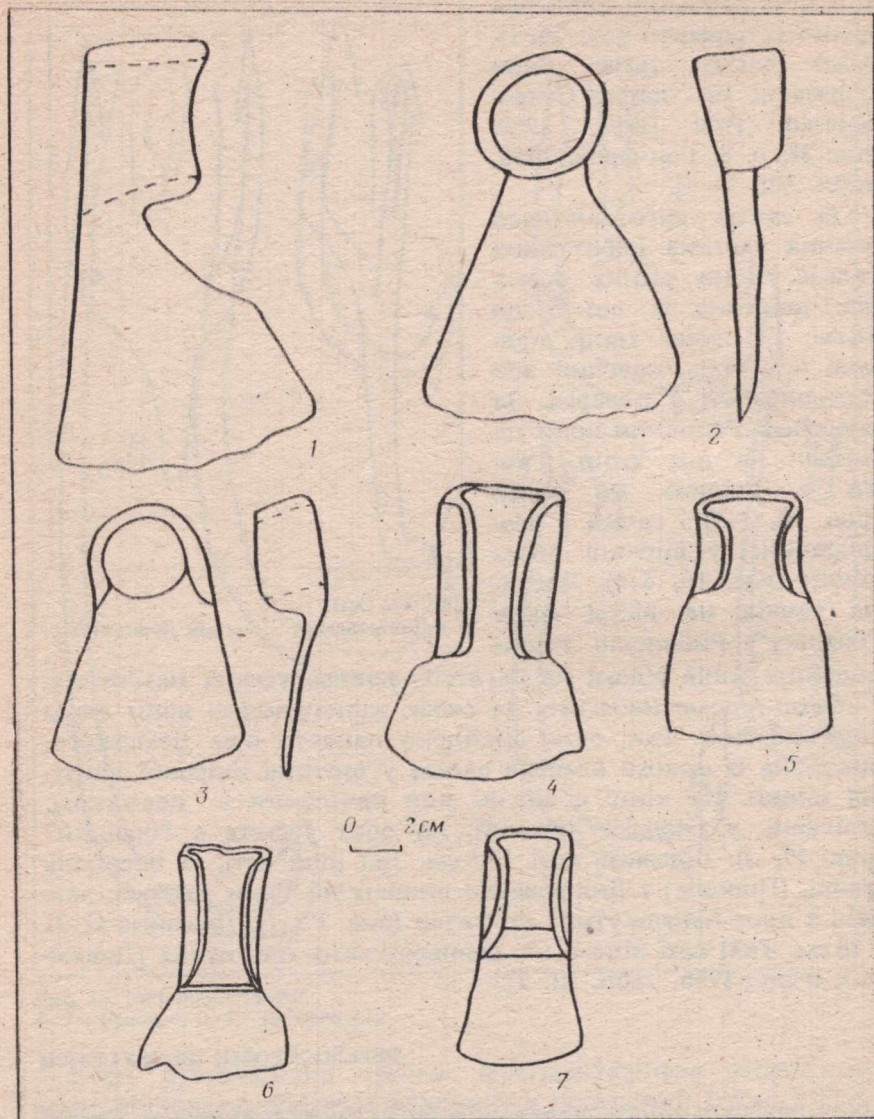

Рис. 18. Деревообробні інструменти.

1 – сокира; 2–7 – тесла.

1 – Благовіщенка; 2–4, 6 – Ігрень 8; 5 – Олексіївка (Ременове); 7 – Волозьке

виявлена на поселенні Благовіщенка 2. Вона відноситься до першого типу [Колчин, 1953, с. 103] – це найпоширеніший

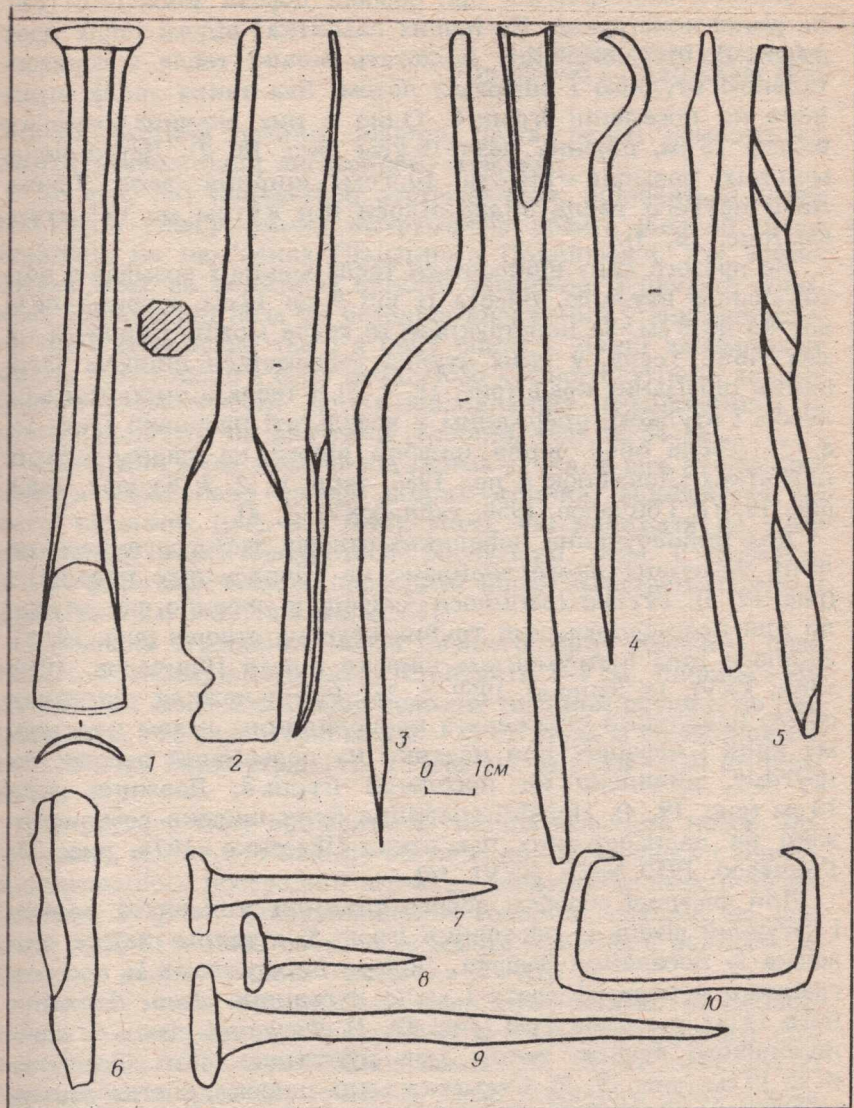

Рис. 19. Деревобробні інструменти, гвіздки, скоби.

1 – жолобчасте долото; 2 – стамеска; 3 – фігурний різець; 4 – різець-ложкар; 5 – свердло; 6 – фрагмент долота; 7–9 – гвіздки; 10 – скоба.

1, 3, 4, 7–9 – Ірень 8; 2 – Зміївка; 5, 6 – Кічкас (правий); 10 – Благовіщенка

тип теслярської сокири. Висота її 16 см, ширина леза 10,5 см. Отвір для держака підтрикутної форми (рис. 18, 1).

Широке застосування при обробці дерева знаходили тесла різної конструкції. На наших пам'ятках відомі тесла двох видів. До першого виду належать великі тесла з горизонтальною втулкою і широким лезом. Два таких тесла виявлено на поселенні Ігрень 8. Одне з них значних розмірів – висота 15 см, ширина леза 10,5 см (рис. 18, 2). Друге дещо менших розмірів – висота 10,5 см, ширина леза 7,5 см. Лезо другого тесла знаходилося під кутом до осі втулки (рис. 18, 3).

До другого виду відносяться тесла менших розмірів з вертикальною втулкою. Висота їх від 9 до 12 см, ширина леза від 4,5 до 8 см. За конструкцією ці тесла можна поділити на два типи. Тесла, у яких втулка утворюється шляхом загинання підрізаних країв (рис. 18, 4, 5), і тесла з виступом між лезом і втулкою, одержаним у результаті проковки (рис. 18, 6, 7). Тесла обох видів широко відомі на давньоруських пам'ятках [Довженко і др., 1966, табл. II, 2, 3; Кучера, 1962, рис. 10, 11; Гончаров, 1950, табл. XXVI, 3, 4].

Для видовбування невеликих отворів застосовувалося долото, фрагмент якого знайдено на Кічкаському поселенні (рис. 19, 6). Тут же трапилося спіральне свердло, що служило для просвердлювання точних круглих отворів (рис. 19, 5). Аналоги цим інструментам широко відомі [Гончаров, 1950, табл. XXVI, 18; Колчин, 1959, с. 38]. Різець-ложкар, що являв собою невеликий стрижень з криволінійним лезом на одному кінці і черешок для насадки на дерев'яний держак на другому, виявлено на поселенні Ігрень 8. Довжина його 13 см (рис. 19, 4). Подібні знаряддя були широко розповсюджені на давньоруських пам'ятках [Лысенко, 1974, рис. 37; Гончаров, 1950, табл. XXVI, 16].

Для фігурної обробки дерева служили жолобчате долото і фігурний різець із поселення Ігрень 8, а також плоска стамеска із поселення Зміївка. Долото виготовлене із восьмигранного у перерізі дроту і мало дуговидне лезо. Довжина його 14 см, товщина 1 см (рис. 19, 1). Фігурний різець з коліноподібною ручкою також мав дуговидне лезо. Довжина його 17 см (рис. 19, 3). Стамеска мала широке, злегка вигнуте лезо шириною 2 см. Довжина стамески 10,5 см (рис. 19, 2). Інструменти для виготовлення різних виробів знаходять рідше, ніж сокири і прості тесла. Аналоги різцю і стамесці відомі в Новгороді [Колчин, 1959, с. 41, 45–46].

Для скріплення дерев'яних конструкцій служили гвіздки, костилі і різні скоби (рис. 19, 7–10). Гвіздки звичайно прямокутні у перерізі, довжиною від 2 до 12 см. Часто на гвіздках і скобах простежуються сліди дерева.

Значна частина дрібних знарядь праці, речей домашнього вжитку, одягу були виготовлені із заліза.

До тих, які найчастіше зустрічаються, відносяться ножі. Ця група універсальних інструментів досить широко представлена на пам'ятках Південного Подніпров'я. Усі зафіксовані ножі, за винятком одного, черешкові з прямою спинкою. Перехід від леза до черешка виражений у вигляді уступа як з боку леза, так і з боку спинки. Деякі екземпляри мають уступ лише з боку леза. Ножі – різного ступеня зношеності і збереженості. За функціональним призначенням їх можна поділити на два типи [Колчин, 1959, с. 54–56].

Ножі, для яких характерна пряма ручка, а вісь ручки проходить паралельно прямій спинці клинка, відносяться до типу кухонних (рис. 20, 1–12). Ножі, які належать до типу столярних, характеризуються вигнутістю леза і держака, а вісь держака завжди проходить вище загостреного кінця леза (рис. 21, 1–9) [там же, с. 56].

Більшість знайдених ножів першого типу. Довжина леза такого господарського ножа становить 6–9 см, ширина – від 1,2 до 2 см. Ножі із співвідношенням товщини обухка до ширини леза 1 : 3 характерні для X – XI ст. Ножі із співвідношенням цих же параметрів 1 : 5, 1 : 6 існували у XII – XIII ст. [там же, с. 48].

До другого типу відноситься менша кількість ножів. Вони мають різний кут нахилу осі леза до осі черешка і значну спрацьованість посередині клинка. Довжина їх леза 6–10 см, ширина 1–1,8 см. Співвідношення товщини обухка до ширини 1 : 5, 1 : 6. Ножі обох типів мають найширші аналоги на багатьох давньоруських пам'ятках X – XIII ст.

Кілька ножів виділяються конструктивними особливостями. Так, на двох ножах – одному із с. Орлове і другому столярному із поселення Дніпровське – на лезах простежено виямки-доли (рис. 20, 1; 21, 4). Ножі подібного типу відомі в Плисенську [Кучера, 1962, с. 39, рис. 15, 15].

Ніж із втулкою замість черешка знадено в Дніпровському (рис. 21, 5). Ніж подібної конструкції виявлено серед матеріалів Колодяжинського городища [Юра, 1962, с. 117, рис. 29, 9]. Поширення ножів по типах на різних пам'ятках представлено в табл. V.

Для охорони держака ножа від розколювання між лезом і держакком одягалася овальна або підтрикутна пластинка із заліза, бронзи чи кістки. Знахідки їх досить часті.

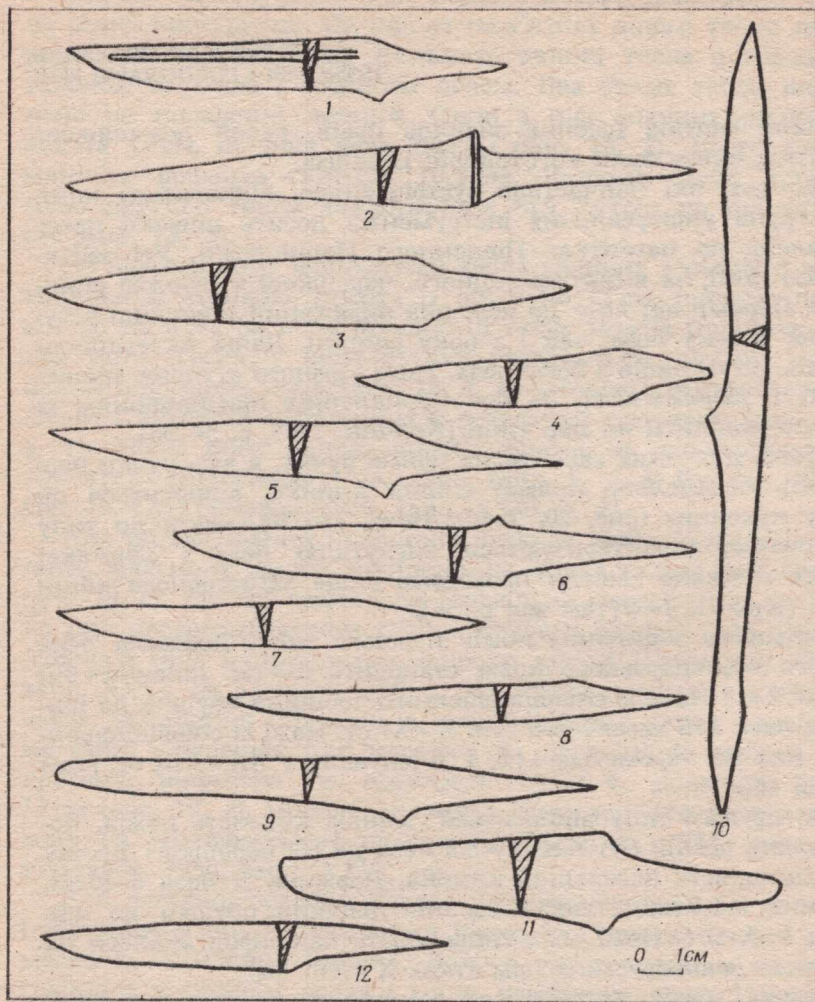

Рис. 20. Ножі кухонні.
 1, 6 – Орлове; 2, 3, 10 – Дніпровське; 4, 5 – Ігренів; 7, 8 – о-ів Сурський;
 9, 11, 12 – Олексіївка (Гирло)

До дрібних інструментів належать шила, що розрізняються за формою перерізу вістря. Шила з ромбічним перерізом (рис. 22, б) застосовувалися при виготовленні виробів зі шкіри [Колчин, 1959, с. 64]. Крім того, побутовали шила із круглим у перерізі вістрям (рис. 22, 5, 7, 8). Черешок шила міг бути плоским чи загостреним. Довжина шила коливається

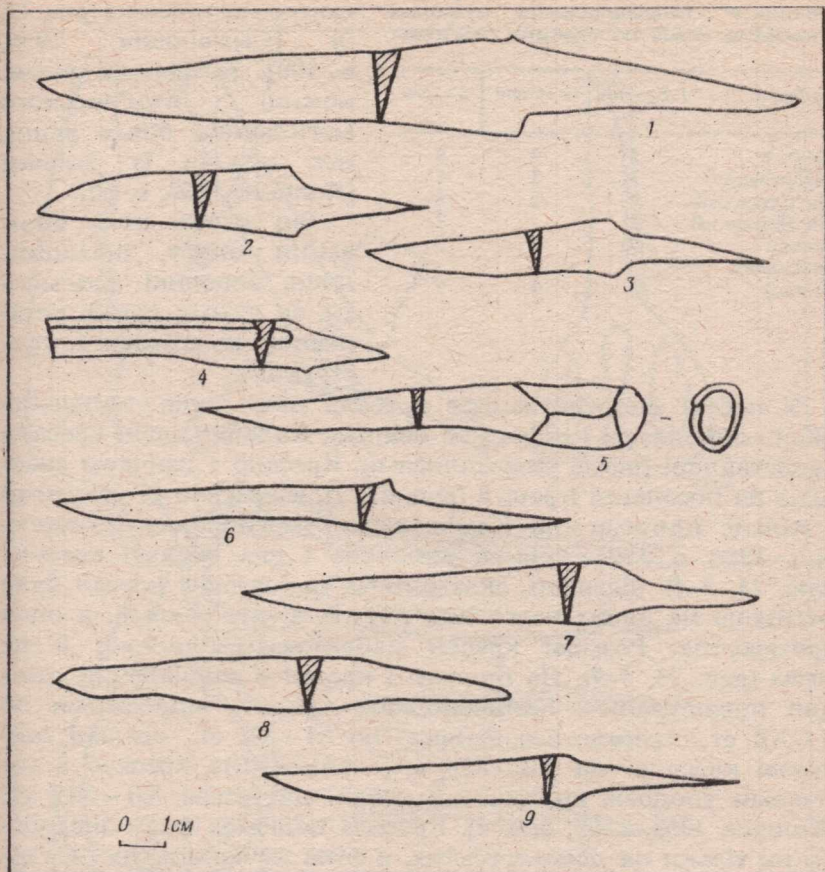

Рис. 21. Ножі столярні.

1 - Орлове; 2, 3 - Ігрень 8; 4-6 - Дніпровське; 7, 8 - Олексіївка (Гирло); 9 - о-ів Сурський

у межах 7-8 см. Виділяється шило-проколка з ручкою у вигляді кільця (рис. 22, 4). Довжина його 10 см. Можливо, ним робили отвори у дереві.

З прядінням пов'язана шпилька з перевитим стрижнем і петлеподібною голівкою (рис. 22, 9), знайдена на поселенні Ігрень 8. Довжина шпильки 13,5 см.

Знахідки шарнірних ножиць відомі у трьох пунктах. Половинка ножиць трапилася на поселенні Зміївка (рис. 22, 1) [Бураков, 1953, с. 41].

Фрагментовані ножиці зафіксовано на поселенні Ігрень 8 (рис. 22, 2). Цілі ножиці знайдено в одному з поховань Кам'ян-

Таблиця V. Співвідношення кухонних і столярних ножів по окремих пам'ятках

Пам'ятка	Кухонні	Столярні	Усього
Ігрень 8	2	2	4
Дніпровське	4	3	7
о-ів Сурський	3	1	4
о-ів Демський	1	—	1
Орлове	2	1	3
Олексіївка (Гирло)	5	2	7

ського могильника (рис. 22, 3) [Сымонович, 1956, с. 100]. За формою ручок ножиці з Кам'янського могильника більш ранні, ніж ножиці із Зміївки [Колчин, 1959, с. 60].

Від голок для зшивання одягу знаходять лише невеликі фрагменти, за якими важко встановити їх розміри і конструкцію.

У побуті застосовувалися кресала двох типів – калачоподібні – однолезові і дволезові овальні. Калачоподібні кресала представлені двома екземплярами. Кресало з язичком знайдено на поселенні Ігрень 8 (рис. 23, 1), а кресало із зігнутими в кільце кінцями – на Кам'янському могильнику [Сымонович, 1956, с. 100]. Тут же виявлено і два овальні кресала (рис. 23, 2–4). Ще шість екземплярів дволезових кресал було знайдено на інших пам'ятках*. П'ять з них овальні, а одне прямокутне. Розміри кресал найрізноманітніші – від 6 до 10 см (рис. 23, 5–9). На одному з кресал є спеціальний отвір для підвішування. Калачоподібне кресало відноситься до X – XII ст., кресало без язичка – до XI – XII ст., овальні дволезові кресала – до XII – XIII ст., прямокутне кресало з насічками уповдовж внутрішньої прорізи датується XII – XIV ст. [Колчин, 1958, с. 99, рис. 4]. Кресала подібних форм знаходили не тільки на давньоруських, а й на кочівницьких пам'ятках [Седова, 1978, табл. 2, 17, 20, 22–25; Мезенцева, 1968, табл. 1, 9; Плетнева, 1958, с. 158, рис. 4, с. 179, рис. 15].

На поселеннях Південного Подніпров'я зафіксовано понад 20 екз. залізних циліндричних замків і ключів до них. Більшість замків дійшла до нас у фрагментарному стані, тому визначення типу для багатьох із них ускладнено. За своїм зовнішнім виглядом наші замки аналогічні більшості давньоруських замків. Тож до замків і ключів Південного Подніпров'я можна застосувати типологію і хронологію новгородських замків і ключів, за Колчиним. Найбільш раннім є замок із Потьомкінського о-ва [Сокульский, 1980, с. 67]. У цього замка – поперечна щілина у великому циліндрі, у яку вводилася лопать ключа, і невеликий отвір у дні для

* Матеріали передав експедиції в 1978 р. О. В. Бодяньський.

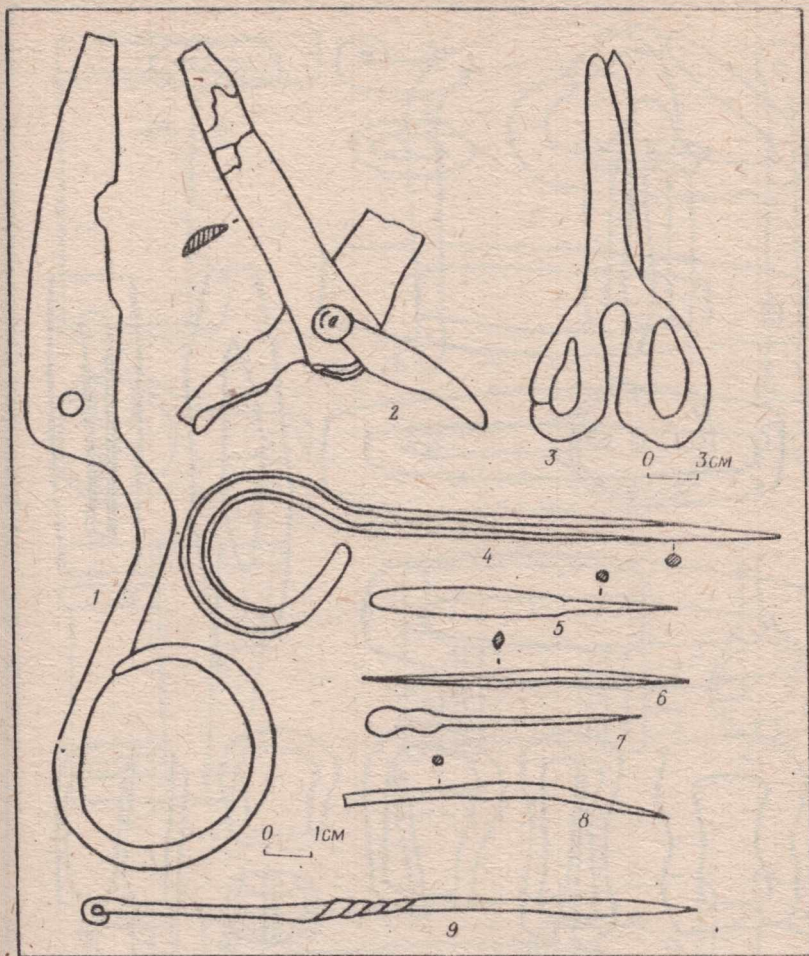

Рис. 22. Залізні знаряддя праці.

1-3 - ножиці; 4-8 - шила; 9 - шпилька.

1 - Зміївка; 2, 5-9 - Ігрені 8; 3 - Кам'янка; 4 - Дніпровське

його стрижня. Це замок типу В, який побутував у XII - XIII ст. [Колчин, 1959, с. 80]. Із середини XII ст. використовують замок типу В [там же, с. 82]. Замок цього типу відомий із поселення Олексіївка (Гирло) (рис. 24, 1). Ключ і дужка від замка типу В, першого варіанту, знайдені на поселенні Дніпровське (рис. 24, 2, 3). Отвір для ключа містився на дні великого циліндра, а дужка замка мала додатковий шрифц з пружинами. З'явилися ці замки наприкінці XII ст. [там же, с. 82].

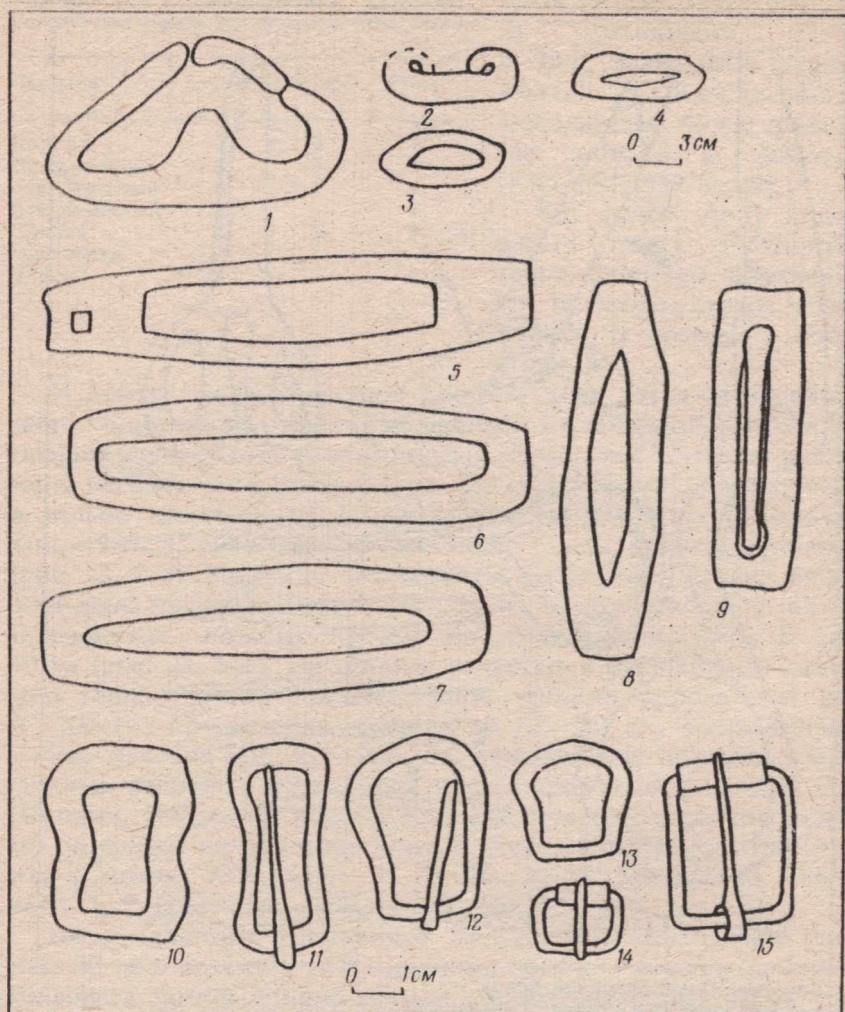

Рис. 23. Предмети побуту і залізни деталі одягу.

1-9 - кресала; 10-15 - поясні пряжки.

1 - Ігрень 8; 2-4 - Кам'янка; 5, 11, 12 - о-ів Сурський; 6, 9 - Олексіївка (Гирло); 7, 8 - Ігрень (Підкова); 10, 13-15 - Дніпровське

Замок і ключ, знайдені на поселенні Ігрень 8, і замок на поселенні Перше Травня, відносяться до більш удосконаленого другого варіанту типу В. У замків цього типу перед щільною у дні циліндра встановлювалися додаткові штифти, а на ключі була спеціальна прорізь (рис. 24, 4-6). Датуються ці замки XIII ст. [там же].

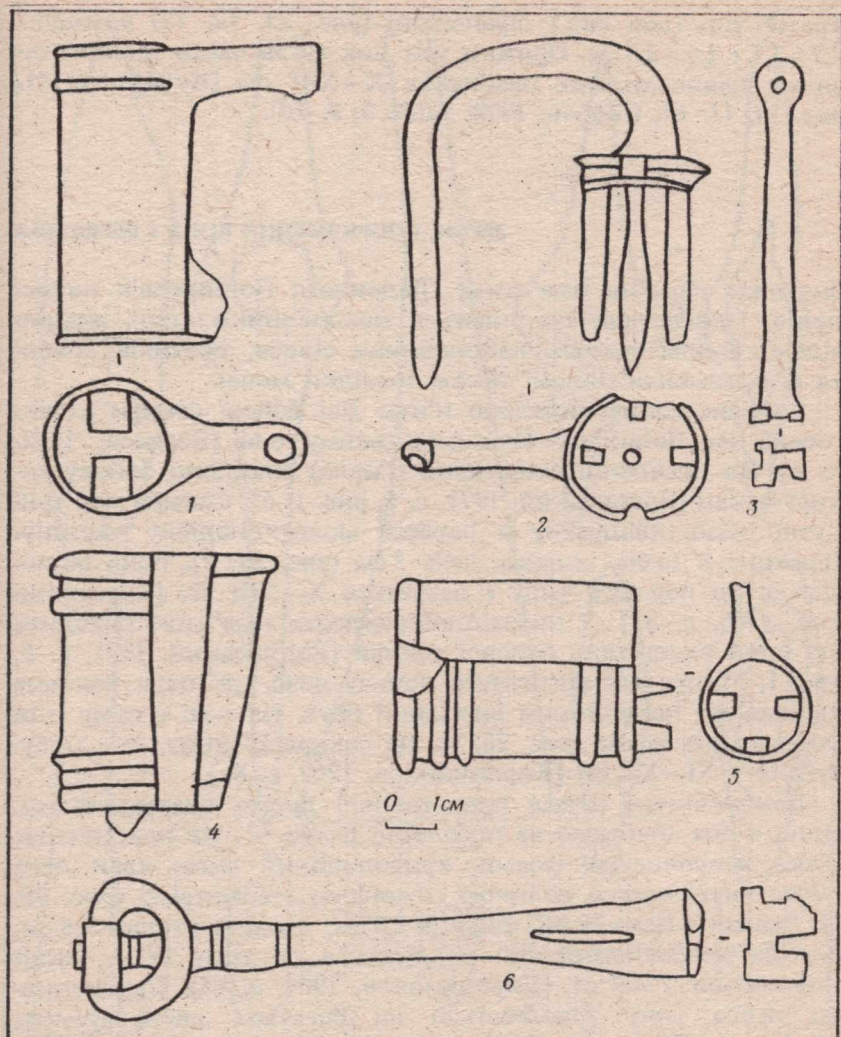

Рис. 24. Залізні замки і ключі.

1 — Олексіївка (Гирло); 2, 3 — Дніпровське; 4, 6 — Ігрені 8; 5 — Перше Травня

Деталі одягу представлені поясними пряжками. Залізних пряжок на пам'ятках Південного Подніпров'я знайдено шість. За формою рамки вони підрозділяються на кілька типів. Перший тип (два екз.) з хвилеподібною рамкою (рис. 23, 10, 11) розміром 4 x 3 і 4 x 2 см. Другий тип (два екз.) з прямокутною рамкою (рис. 23, 14, 15) розміром 2,5 x 3 і 1,5 x 1,7 см.

Третій тип (два екз.) ліроподібні (рис. 23, 12, 14) розміром 2,7 x 3,7 і 2,5 x 2,5 см. Пряжки усіх цих типів часто трапляються на давньоруських пам'ятках X–XIII ст. [Кучера, с. 41, рис. 14, 11, 13; Седова, 1978, табл. 2, 9, 10].

ЗБРОЯ, СПОРЯДЖЕННЯ КОНЯ І ВЕРШНИКА

Знахідки зброї на пам'ятках Південного Подніпров'я нечисленні. Найчастіше трапляються наконечники стріл, значно рідше – бойові сокири, наконечники списів, дротиків, шаблі та їх фрагменти. Відомі також знахідки мечів.

Бойових сокир виявлено п'ять. Дві бойові сокири зафіксовано на Великому Потьомкінському о-ві [Борисов, 1972, с. 6]. На поселенні Олексіївка (Гирло) знайдено бойову сокиру-чекан [Бодянський, 1971, с. 6, рис. 1. 6]. Сокира має трикутне лезо, квадратну в перерізі молоткоподібну частину. Довжина її 16 см, ширина леза 5 см (рис. 25, 2). Вона відноситься до першого типу і датується X–XIII ст. [Кирпичников, 1966, с. 33]. З нижньодніпровських пам'яток походить ще один екземпляр бойової сокири [Бодянський, 1971, с. 6, рис. 1, 5], що має відтягнуте донизу лезо, дві пари бокових щекавиць і подовжений вирізаний обух. На лезі є отвір для закріплення чохла (рис. 25, 5). Це сокира IV типу, яка побутувала у XI–XII ст. [Кирпичников, 1960, с. 86].

Наконечники списів представлені двома екземплярами. Один з них знайдено на поселенні Ігрені 8*. Це наконечник списа лавролистної форми, криволінійний вигін края леза якого вирізняється великою плавністю і симетрією (рис. 25, 1). Довжина його 20 см, ширина 2,5 см, діаметр втулки 1,8 см, переріз ромбовидний. Він відноситься до типу IV А, який з'являється у XII ст. [Кирпичников, 1966, с. 15]. Наконечники цього типу трапляються на багатьох давньоруських пам'ятках [Гончаров, 1950, табл. 12, 3]. Наконечник списа знайдено також на поселенні Лоц-Кам'янка (рис. 25, 6).

Очевидно, серед зброї значне місце займали шаблі. Ціла шабля знаходилася в одному з поховань на о-ві Кизлевому. Дві гарди від шабелів виявлено на поселенні Дніпровське, а також Олексіївка (Гирло)**. Обидві належать до одного типу. Це перехрестя ромбічної форми, бокові сторони їх оформ-

* Зберігається в ДДМ.

** Матеріали передав експедиції в 1978 р. О. В. Бодянський.

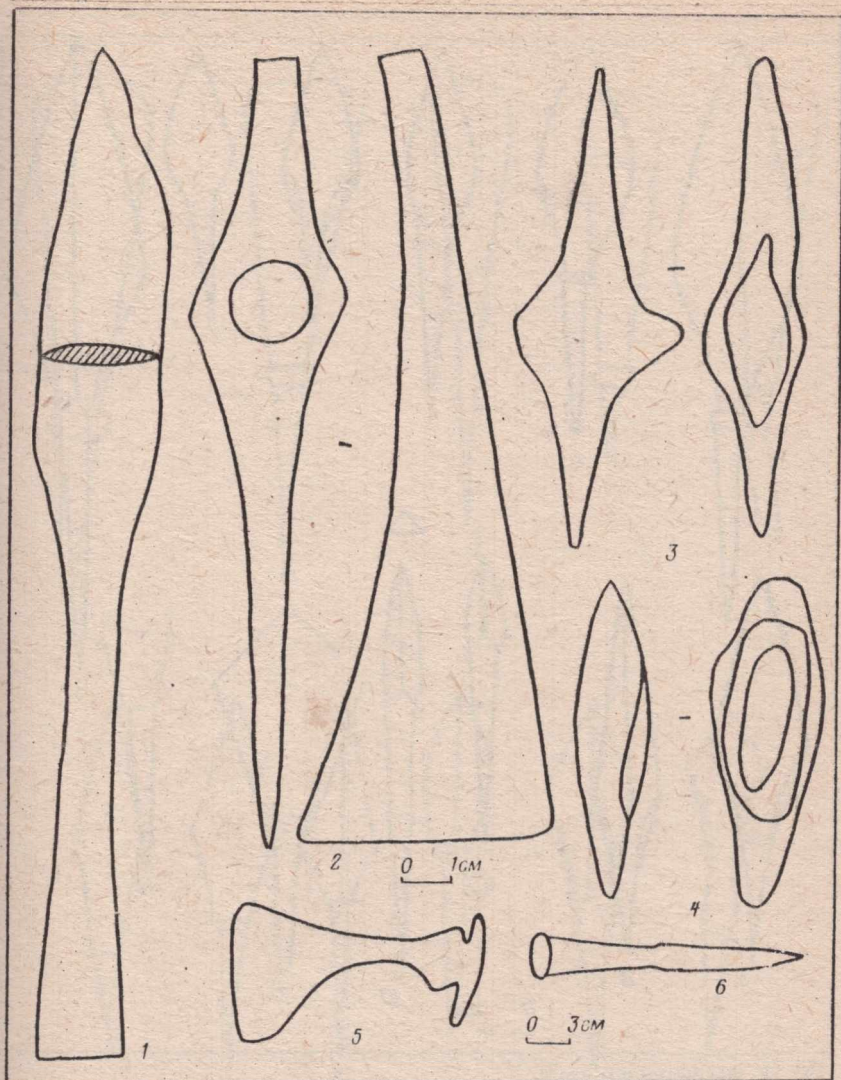

Рис. 25. Зброя.

1, 6 — наконечники списів; 2, 5 — бойові сокири; 3, 4 — гарди від шабель.
 1 — Ігрень 8; 2 — Олексіївка (Гирло); 3 — Дніпровське; 4 — Ігрень (Підкова);
 5 — о-ів Кодачок; 6 — Лоц-Кам'янка

лені у вигляді щиткоподібних розширень (рис. 25, 3, 4). Такі перехрестя належать до типу II. Датуються вони XI — XIII ст. [там же, с. 69].

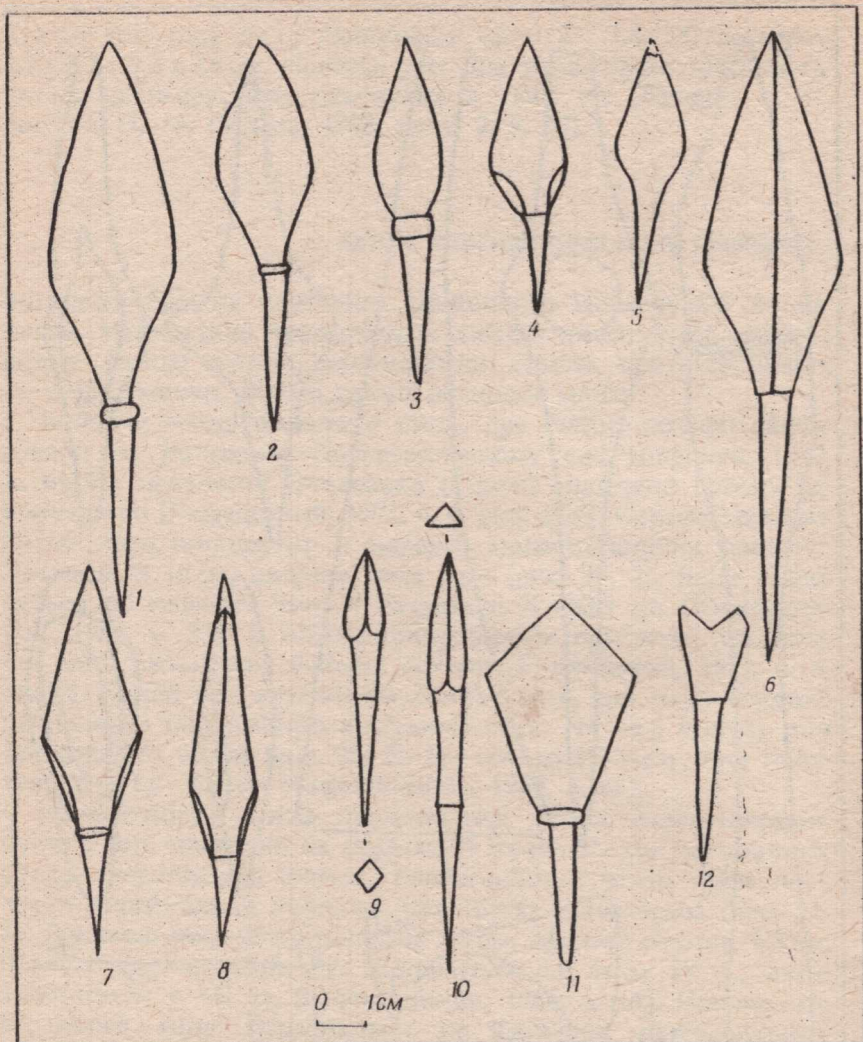

Рис. 26. Наконечники стріл.

1, 5, 6 — о-ів Сурський; 2, 8 — о-ів Демський; 3, 4, 9, 11 — Дніпровське; 7 — Новоолександрівка; 10 — Улянівка; 12 — Ігрені (Підкова)

Одним з найпоширеніших видів зброї у Стародавній Русі були лук і стріли. Різноманітні наконечники стріл простежено на багатьох пам'ятках Південного Подніпров'я. Усі наконечники стріл черешкові, втулкових на наших пам'ятках не зафіксовано. Плоскі черешкові стріли, як і на всіх давньо-

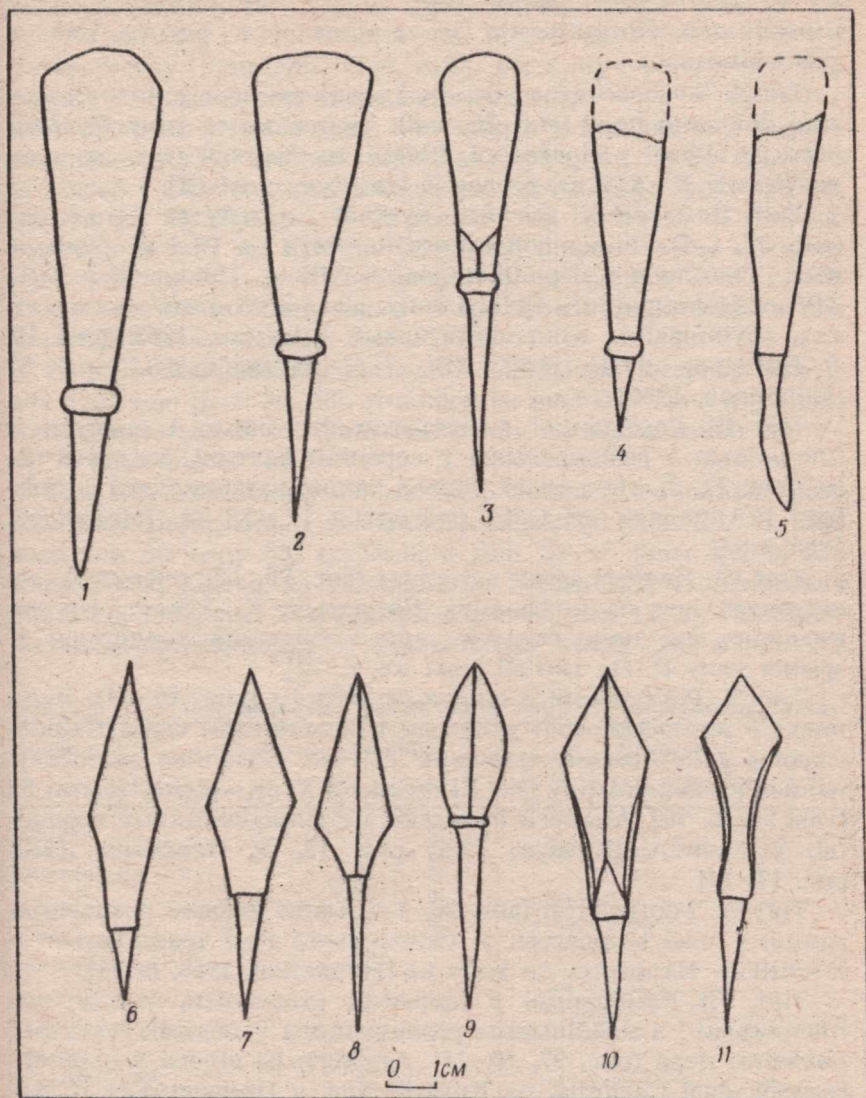

Рис. 27. Наконечники стріл.

1 - Деріївка; 2, 7 - о-ів Сурський; 3 - Орлове; 4, 5 - Дніпровське; 6 - Ново-олександрівка; 8 - Петрово-Свистунове; 9 - Олексіївка (Гирло); 10 - о-ів Любимівський; 11 - о-ів Демський

руських пам'яток, становлять переважну більшість (рис. 26; 27).

За формою пера плоскі черешкові стріли можна поділити

на кілька типів [Медведев, 1966]. Наконечники стріл Південного Подніпров'я укладаються в рамки цієї ж класифікації.

Тип I. Ромбовидні з упором і розширенням у нижній третині довжини пера (рис. 26, 6–8). Відповідають типу 40. Аналогі їм відомі у Новгороді, Білярі, на Княжій горі, де вони датуються X–XIV ст. включно [там же, с. 64–65].

Тип II. Зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки (рис. 27, 1–5). До монгольського нашестя на Русі не були відомі. З'явилися у першій половині XIII ст. Поширені у XIII–XIV ст. Наконечники такого типу часто знаходять на пам'ятках, зруйнованих монголо-татарами [Шрамко, 1962, рис. 12, 4; Гончаров, 1950, табл. XIII, 1–5]. Відповідають типу 67 [Медведев, 1966].

Тип III. Ромбовидні з прямими сторонами і вигнутими плечиками з розширенням у середній частині довжини пера (рис. 27, 7). Це тип 45. Відомі також наконечники у Гніздові і Алчедарі, де вони датуються IX–XI ст. [Медведев, 1966, с. 67].

Тип IV. Дворогі зрізні з упором (рис. 26, 12), очевидно, застосовувалися на полюванні. Датуються X–XIV ст. Не вклучено, що наконечники такого типу виготовлялися із зрізнів типу II. Це тип 60 [там же, с. 72].

Тип V. Ромбовидні з широким вістрям (рис. 26, 11). Були широко розповсюджені у лісовій і лісостеповій смузі Східної Європи у IX–першій половині XIII ст. Особливо застосовувалися кочівниками у IX–XI ст., після XI ст. – рідко. Це тип 53 [там же, с. 70]. Аналогі їм відомі на Плисенському городищі, у Саркелі [Кучера, 1962, рис. 12, 3; Плетнева, 1963, рис. 17, 14].

Тип VI. Гостролисті (рис. 26, 1–5) мали широке розповсюдження у часі і просторі. У Стародавній Русі трапляються в X–XIII ст. Належать до типу 61 [Медведев, 1966, с. 73].

Тип VII. Ромбовидні з прямими сторонами, увігнутими плечиками і з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера (рис. 27, 10, 11). Аналогі їм відомі у слов'янському шарі Саркела, на Княжій горі, у Плисенську [Сорокін, 1959, рис. 29, 4; Шендрік, 1958, табл. II, 11; Кучера, 1962, с. 33], де вони відносяться до шарів XI–XII ст. Це тип 51 [Медведев, 1966, с. 69].

Тип VIII. Ромбічні з упором (рис. 27, 6). Аналогі їм відомі в Плисенську в шарах XI–XII ст. [Кучера, 1962, рис. 12, 1]. Це стріли типу 48 [Медведев, 1966, с. 68].

Тип IX. Лавролисті з упором, характерні для півдня,

де побутували у IX – XIII ст. (рис. 27, 9). Відносяться до типу 63 [там же, с. 74]. Аналоги їм відомі на Княжій горі і в Плисенську [Шендрік, 1958, табл. III, 4; Кучера, 1962, с. 33].

Тип X. Ромбовидні гніздовського типу. Перо з випуклими сторонами і увігнутими плечиками з найбільшим розширенням у нижній третині довжини пера (рис. 27, 8). Аналоги їм відомі у Саркелі, на Донецькому городищі [Сорокін, 1959, рис. 29, 12, 13; Шрамко, 1962, рис. 120, 6]. Побутували такі наконечники з XI до XIV ст. Особливо широко вони використовувалися у XII – XIV ст. Це тип 41 [Медведєв, 1966, с. 65].

На пам'ятках Південного Подніпров'я зафіксовано два броневийні наконечники стріл.

Тип XI. Пірамідальні трикутні з вузьким вістрям і круглою шийкою (рис. 26, 10). Аналоги їм відомі в Алчедарі. Там вони датуються X ст. Такі наконечники відносяться до типу 76 [там же, с. 79].

Тип XII. Броневийні, з масивною бойовою головкою, ромбовидних окреслень і ромбічного перерізу (рис. 26, 9). Відносяться до типу 83, характерні для XI ст. [там же, с. 81]. Аналоги їм відомі на Донецькому городищі і Плисенську [Шрамко, 1962, рис. 144, 10; Кучера, 1962, рис. 12, 5]. Поширення наконечників стріл по окремих пам'ятках див. в табл. VI.

Таблиця VI. Співвідношення різних типів стріл по окремих пам'ятках*

Пам'ятка	Тип	Кіль- кість	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Деріївка	67	1						
Ігрень (Підкова)	60	1						
Дніпровське	67	2						
”	53	1						
”	61	2						
”	83	1						
о-ів Сурський	67	1						
”	61	2						
”	40	1						
”	45	1						
Орлове	67	1						
о-ів Демський	61	1						
”	40	1						
”	51	1						
Улянівка	76	1						
Новоолександрівка	40	1						
”	48	1						
Петрово-Свистунове	41	1						
Олексіївка (Гирло)	63	1						
о-ів Любимівський	51	1						

* Класифікація наконечників проведена по Медведєву.

На Кам'янському могильнику знайдено наконечник арбалетної стріли, який за наявним на могильнику інвентарем можна віднести до XIII – XIV ст.

Наконечників дротиків відомо дуже мало. Так, їх найбільша кількість зафіксована на о-ві Березань [Болтенко, 1947, с. 45].

Мечі безпосередньо на пам'ятках не зустрічаються, за винятком невиразного фрагмента, знайденого на Потьомкінському о-ві [Борисов, 1972, с. 6]. Виявлено кілька екземплярів мечів на дні Дніпра. Очевидно, ці знахідки пов'язані з торговельними караванами, які тут проходили.

Біля о-ва Хортиця знайдено п'ять мечів. Два з них відносяться до типу з тричасною, рідше п'ятичасною голівкою рукоятки і перехрестям з розширеними кінцями [Кирпичников, 1966, с. 28, рис. 4, 1, 2]. Рукоятки прикрашені срібною насічкою, а також навивкою із згутовим плетенням. Довжина мечів близько 93 см. На клинках обох мечів латинський напис "ulfberht". Мечі цього типу відносяться до X – першої половини XI ст. і мають каролінгське походження.

Два інших мечі з тієї самої знахідки належать до типу Т-1 з тричасною голівкою рукоятки, бокові частини якої менше середньої частини і оформлені у вигляді звіриних морд [там же, рис. 4, 3]. Один з них довжиною 95,4 см має на клинку аналогічний напис, голівка і перехрестя прикрашені чарункуватою орнаментациєю. Другий, довжиною 91,2 см, має рукоять, прикрашену ромбічною орнаментациєю із застосуванням золота, срібла і червоної міді. На лезі є знаки франкської майстерні у вигляді двох костильних хрестів з кожної сторони [там же, рис. 4, 4]. Обидва типи каролінгського походження, відносяться до X ст. П'ятий меч цієї ж знахідки можна датувати цим же часом, але тип його не визначено [там же, с. 91].

Шостий меч, знайдений поблизу м. Херсона, відноситься до мечів типу Т-2, що мають кругле тричасне навершя із складними боковими частинами. Рукоять його прикрашена ромбовидним орнаментом, на клинку той же латинський напис "ulfberht". Довжина меча 94,5 см [там же, с. 28–29]. Меч франкського походження.

Захисний одяг представлений двома фрагментами від кольчуг. Один фрагмент, знайдений на поселенні Ігрень (Підкова), складався з невеликих дротяних кілець (діаметр кільця 0,8 см). Другий фрагмент із поселення Дніпровське складався з кількох окремих плоских кілець, на одному з них простежувалися сліди заклепки. Діаметр кілець 1 см.

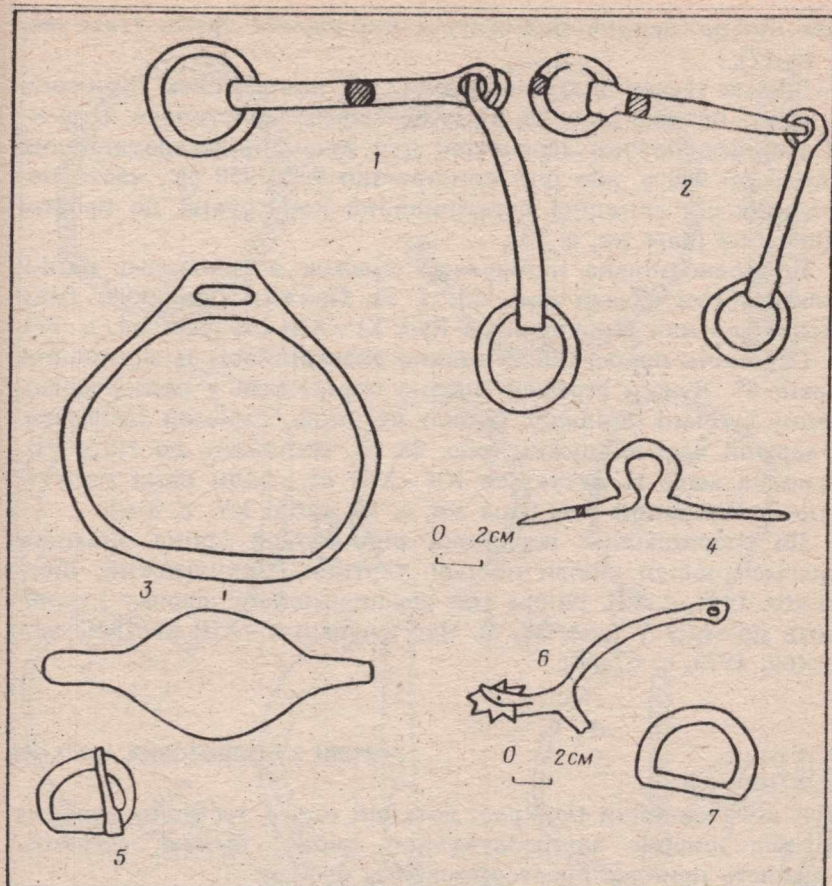

Рис. 28. Спорядження коня і вершника.
 1, 2 — кільчасті вудила; 3 — стремена; 4 — псалий; 5, 7 — підпружні пряжки;
 6 — шпора.
 1—3 — Ігрень 8; 2 — Олексіївка (Гирло); 4 — Петрово-Свистунове; 5 — о-ів Сур-
 ський; 6, 7 — о-ів Хортиця

Спорядження коня і вершника представлені вудилами, підпружними пряжками, стременами і шпорою. Всі відомі нам вудила одностигні, склалися з двох рухомих ланок і двох кілець. Їх можна віднести до типу IV [там же, 1973, с. 16]. На наших пам'ятках представлено кілька модифікацій цього типу. Вудила з рівнозначними та нерівнозначними ланками (рис. 28, 1, 2). Варіюють також розміри кілець. Переріз стрижнів і кілець звичайно круглий або квадратний (рис. 18, 1, 2). Петля гризл інколи має рубчастість. За діамет-

ром кілець вудила відносяться до першої групи [там же, с. 16–17].

Відома також знахідка псалія, що являє собою стрижень з однією петлею (рис. 28, 4), із с. Петрово-Свистунове. Стрижні з однією петлею характерні для вудил найстародавніших форм – до 900 р. або для конструкцій 950–1250 рр., часто перехідних від складної багаточленної конструкції до простої кільчастої [там же, с. 13].

Виявлено кілька підпружних пряжок в основному напівкільцевидної форми (рис. 25, 5, 7). Пряжки подібного типу характерні для Стародавньої Русі XI–XIII ст. [там же, с. 77].

Стремена представлені одним екземпляром із поселення Ігрень 8*. Дужки стремени плавно переходять у пряму лінзовидну в плані підніжку. Вушко путлиця стремени прорізане у верхній частині дужки (рис. 28, 3). Належать до типу VII. Основна маса їх датується XII–XIII ст., коли вони побутували у Південній Русі [там же, с. 50, табл. XV, с. 3–6].

До спорядження вершника відноситься єдина знахідка фрагментованої шпори на о-ві Хортиця [Сокульський, Шевченко, 1977, с. 12]. Шпора має семипроменеву зірочку і належить до типу V (рис. 28, 6). Час існування – XIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 67–68].

ВИРОВИ З КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ

Для виготовлення прикрас, деталей одягу та інших дрібних виробів широко застосовувалися срібло, бронза, свинець. Більшість прикрас виготовлялася із бронзи.

На південнодніпровських пам'ятках знайдено 14 бронзових браслетів кількох типів: виті петельчасті, псевдовиті, з дисковидними кінцями, дротяні уплощенокінцеві, пластинчасті вузькокінцеві, загнutoкінцеві (рис. 29, 1–9).

Розподіл браслетів по окремих пам'ятках представлено на табл. VII. Поділ на типи і датування проводилися за класифікацією В. П. Левашової [1967, с. 214–236]. Браслети, знайдені на пам'ятках Південного Подніпров'я, мають широкі аналоги серед давньоруських матеріалів [Кучера, 1962, рис. 11; Седова, 1978, табл. 7].

Персні виготовлялися із бронзи, срібла, рідко із свинцю. Відомо 17 цілих і фрагментованих перснів ряду типів: плетені, псевдовиті, "вусаті", печатні персні, персні з прямокут-

* Матеріали зберігаються в ДІМ.

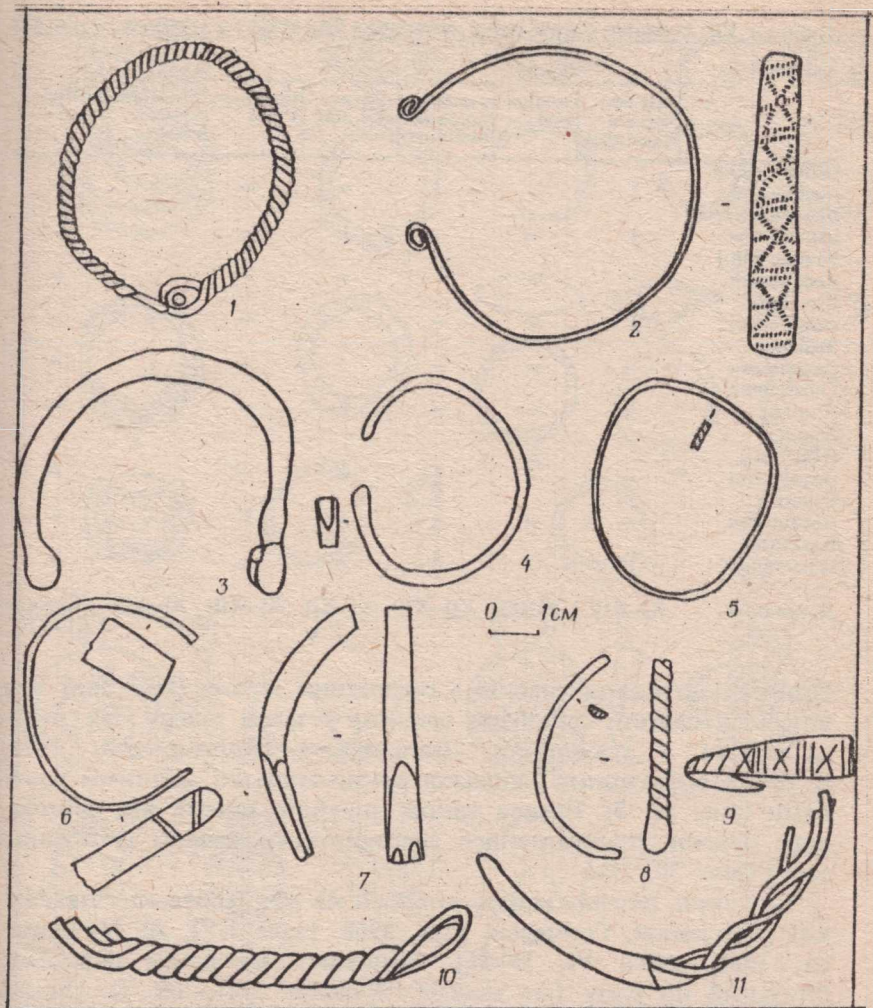

Рис. 29. Бронзові браслети і гривни.

1, 6, 11 — Дніпровське; 2 — Благовіщенка; 3 — Кічкас (правий); 4 — Ігрень (Підкова); 5, 10 — Ігрень 8; 7 — Олексіївка (Гирло); 8 — Волоське; 9 — Зміївка

ними щитками, персні із вставками, овальнощиткові литі, широкосерединні незамкнуті, круглодротяні з кінцями, що заходять один за другий (рис. 30, 1-13). По окремих пам'ятках вони розподіляються нерівномірно (табл. VIII).

Розподіл перснів на типи і датування проводився за класифікацією М. В. Седової для новгородських знахідок (1959, с. 254-258].

Таблиця VII. Розподіл різних типів металевих браслетів по окремих пам'ятках

Пам'ятка	Тип						
	вити петельч. з трьох дрот.	псевдовиті	з дискovidними кінцями	дротяні спл. кон.	пластинч. I тип	пластинч. вузько-кінц.	загнуто-кінц.
Дніпровське поселення	1	1	-	-	-	1	-
Благовіщенка							
могильник	1	-	-	-	-	-	1
Кічкас (гр.)							
поселення	-	-	2	-	-	-	-
Волоське поселення	1	1	-	-	-	-	-
Зміївка							
поселення	-	-	-	-	-	1	-
Олексіївка							
(Гирло)	-	-	-	1	-	-	-
Ігрені							
(Підкова)							
поселення	-	-	-	1	-	-	-
Ігрені 8							
поселення	-	-	-	-	1	-	-
Кам'янка							
могильник	1	-	-	-	-	-	-
Датування	XI-XIV	XI-XII	XII-XIII	XI-XII	XI-XIII	XI-XIV	Кінець XI-XIII

Один із щиткових перснів з поселення Ігрені (Підкова) був відремонтований - спаяний сріблом у місці зламу. На персні-печатці з поселення Дніпровське [Бодяньський, 1971, с. 199] є зображення людської руки, оточеної зміїними головами (рис. 30, 2). Цікава також знахідка щитка від свинцевого персня, прикрашеного хрестовидним узором із псевдозерні (рис. 30, 11).

Більшість перснів мають аналоги на давньоруських пам'ятках [Довженко, Гончаров, Юра, 1966, табл. XVI, 20; Мезенцева, 1968, табл. VI, 19-21]. Виняток - бронзовий перстень, близький до типу так званих "вусатих" (рис. 30, 1). Персні цього типу характерні для південно-західних областей Стародавньої Русі і особливо для фінських племен [Недошивкіна, 1967, с. 257-258].

Сережки (височні кільця) також виготовлялися із срібла, бронзи, зрідка із свинцю. Вони підрозділяються на кілька типів: у вигляді знака запитання, із кінцями, що заходять один за другий, з одним розширеним кінцем, тринамистинні, крупнозернені, петлекінцеві, однонамистинні, прості незамкнуті, загнутокінцеві (рис. 31, 1-23).

Оскільки сережки і височні кільця важко розрізнити, то

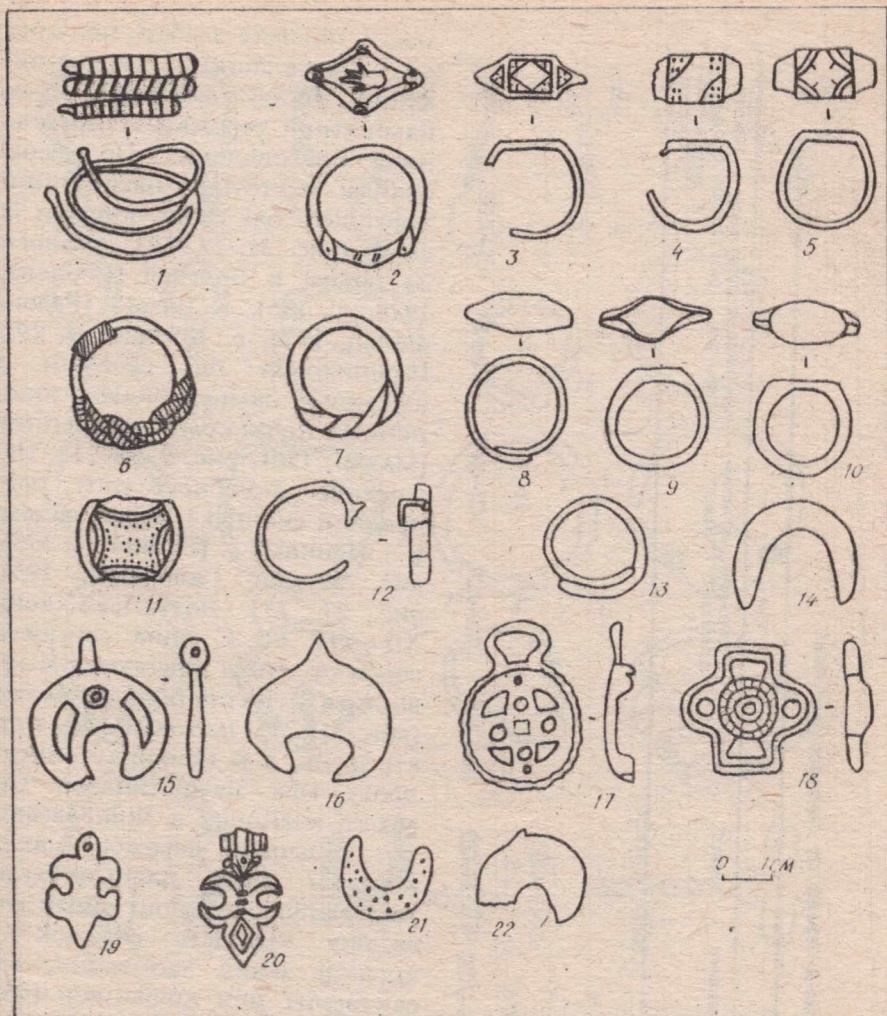

Рис. 30. Персні й підвіски.

1, 2, 6, 7, 9, 12, 15, 17, 20 – Дніпровське; 3–6; 13, 18, 22 – Благовіщенка; 8, 10, 11 – Ігрені (Підкова); 16 – Деріївка; 19 – Ігрені 8; 21 – Петрово-Свистунове

і ті й другі умовно ми будемо розглядати як сережки. По пам'ятках сережки розподіляються таким чином (табл. IX). Поділ на типи і датування – за класифікацією В. П. Левашової [1967, с. 13–21] і Г. А. Федорова-Давидова [1966, с. 39–40]. Зазначимо, що сережки у вигляді знака запитання на кінці

Таблиця VIII. Розподіл різних типів перснів по окремих пам'ятках.

Пам'ятка	Тип								
	плетені	псевдовиті	'вусаті'	печатні	з прямокут. шитком	з 'встав-ками'	овальноштит-кові, литі	широкосе-ред. незаямк.	кругло-дрот, з кін-цями, що заходять
Благовіщенка									
могильник	1 с.	-	-	-	3 с.	1 б.	-	-	1 б.
Ігрень (Підкова)	-	-	-	-	-	-	1 б.	1 б.	-
поселення									
Дніпровське		2 б.	1 б.	1 с.	-	2 с., б.	3 б.	-	-
поселення									
Датування	XI-XII	X-XIII	XI-XIII	XIII-XIV	XIII-XIV	XII-XIV	XIII-XIV	X-XIII	XI

мають підвіску з кості, перлини або металевий гранований кубик. Цікаві також три однонамистинні сережки із могильника Благовіщенка. По місцю спайки пустотілої намистинки проходять дві тонкі полоски із скані (рис. 31, 17, 19). Аналоги їм відомі в Болгарії [Бобчева, 1978, с. 155], в Рязані [Розенфельд, 1974, с. 185, рис. 2, 19]. Виділяються дві сережки з ажурними намистинками, знайдені на Каїрському могильнику [Махно, 1961, рис. 9, 10-11]. Намистини подібного типу, прикрашені сканню і зерну, відомі у Прикам'ї [Генінг, 1956, рис. 59, 11; Галицкий, 1951, рис. 27, 13]. Датуються вони XII-XIV ст. Є одна свинцева сережка типу крупнозернених відлита в імітаційній формочці (рис. 31, 23). Імітована не тільки зернь, а й навивка тонкого дроту між намистинами. Сережка знайдена в Дніпровському. Більшість сережок мають аналоги серед давньоруських матеріалів, хоча слід відмітити велику кількість сережок у вигляді знака запитання, характерних для кочівників [Федоров-Давыдов, 1966, с. 39].

Металевих намистин знайдено небагато. Пустотіла дисконидна намистина виявлена на Каїрському могильнику [Махно, 1961, рис. 9, 9]. Дві бронзові пустотілі намистини трапилися на Благовіщенському могильнику, одна, подібна, - на поселенні Ігрень (Підкова). На Благовіщенському

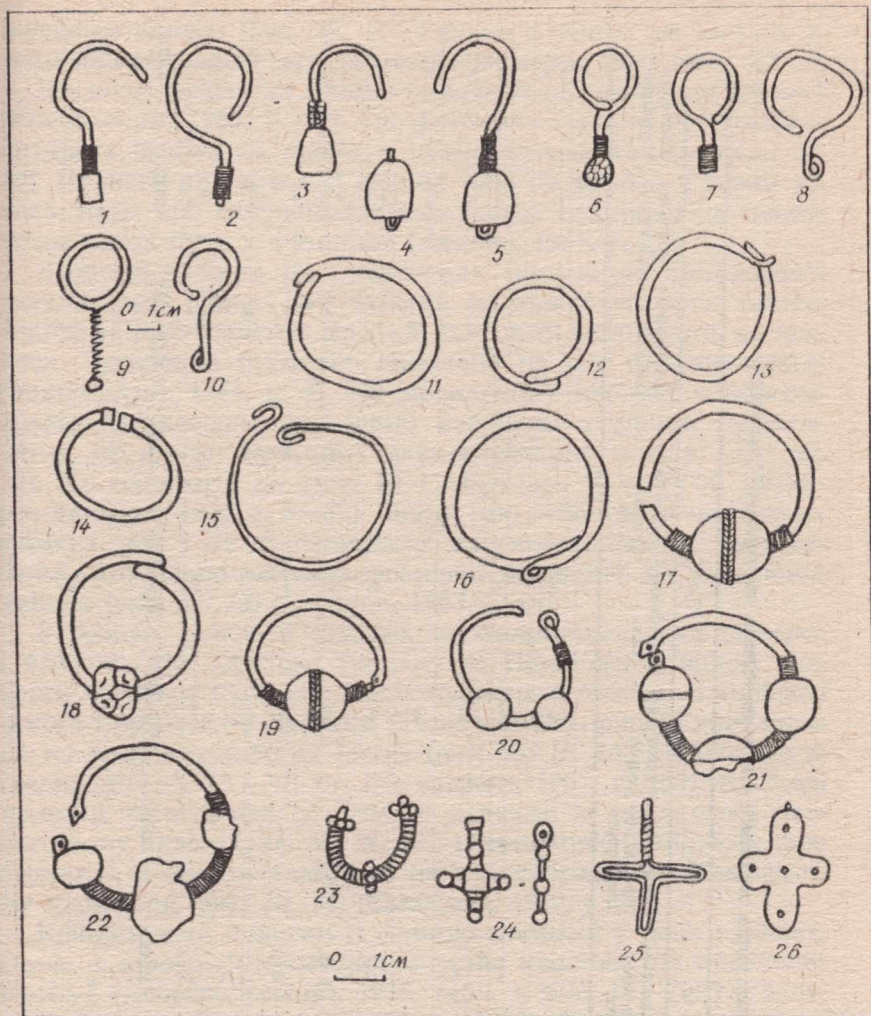

Рис. 31. Серезки, височні кільця, хрестики.
 1, 2, 14, 15, 20, 22-25 - Дніпровське; 3-5 - Ігрень 8; 6, 7, 13, 16-19, 21 - Благо-
 віщенка; 8, 11, 26 - Ігрень (Підкова); 9, 10 - Кам'янка; 12 - Іллінка

могильнику виявлена також невизначена за формою намистина із свинцю.

Гривни на південнодніпровських поселеннях мало відомі. Два фрагменти від однієї гривни знайдено на поселенні Дніпровське. Гривна була сплетена з чотирьох бронзових дров, край гривни закінчується відігнутиим роговидним потон-

Таблиця IX. Розподілення різних типів сережок і височних кілець по окремих пам'ятках

Пам'ятка	Тип								
	у вигляді знака запитання	з кінцями, що заходять	з одним кінцем, що розширюється	тринамістинні	крупнозернені	петлекінцеві	однамістинні	прості незімкнуті	загнутокінцеві
Ігрені (Підкова) поселення	1 б.	1 б.	1 б.	—	—	—	—	—	—
Дніпровське поселення	3 б.	—	—	3 б., с.	1 св.	1 б.	—	—	1 б.
Ігрені 8 поселення	3 б.	—	—	—	—	—	—	—	—
Хортиця поселення	1 б.	—	—	—	—	—	—	—	—
Скельки поселення	1 б.	—	—	—	—	—	—	—	—
Іллінка могильник	—	1 б.	—	—	—	—	—	—	—
Каїри могильник	—	1 с.	—	2 с.	—	—	—	—	—
Благовіщенка могильник	2 с.	7 с.	—	1 с.	—	—	4 с.	3 с.	2 с.
Кам'янка могильник	3 б.	—	—	—	—	—	—	—	—
Датування	XIII—XIV	шир.	шир.	XI—XIII	XII—XIII	шир.	XIII—XIV	шир.	шир.

шуваним кінцем (рис. 29, 11). Гривна з таким же кінцем відома на Райковецькому городищі [Гончаров, 1950, табл. XX, 4].

Ще один фрагмент гривни виявлено на поселенні Ігрень 8 [Козловский, 1980, с. 87]. Це фрагмент гривни, скрученої із чотирьох бронзових дротів з петельчастим кінцем (рис. 29, 10). Повного аналога цієї гривни нам не відомо. Гривни такого типу, але скручені з трьох дротів, поширені на північному заході Русі, у Фінляндії [Фехнер, 1967, с. 71].

Бронзові бубонці на пам'ятках Південного Подніпров'я трапляються рідко. Два бубонці із тонкої листової бронзи знайдено на поселенні Ігрень 8. Їх форму встановити не вдалося. Бронзовий бубонець виявлено на о-ві Кам'янузатому [Бодянский, 1949, с. 2]. На могильнику поблизу с. Благовіщенка зафіксовано бронзовий бубонець з однією прорізкою внизу, по центру проходив орнаментальний поясок (рис. 32, 12). Він належить до типу III і датується XI – XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 67–69]. Відомі такі бубонці, як на давньоруських, так і на кочівницьких пам'ятках. Такого типу бубонці, але дещо менших розмірів, знайдено на поселенні Зміївка (рис. 32, 13) [Бураков, 1953, с. 40].

З бронзи, рідше із свинцю, виготовлялися різні підвіски і бляшки. На території Південного Подніпров'я відомі знахідки чотирьох лунниць. З них прорізна бронзова – з Дніпровського і бронзова з Деріївки [Телегин, 1961, рис. 6] відносяться до типу вузькорогих литих (рис. 30, 15, 16). Найбільше їх поширення – у XI – XII ст. [Успенская, 1967, с. 103]. Інші дві лунници виготовлені із свинцю, віднести їх до якогось певного типу важко (рис. 30, 21, 22). Місяцеподібну підвіску (або сережку) із бронзи знайдено на правобережному Кічкаському поселенні (рис. 30, 14) [Смолічев, 1929, с. 20].

Криноподібні підвіски із свинцю знайдені у двох пунктах. Одна, з отвором, перпендикулярним площині, на поселенні Ігрень 8 [Добровольський, 1949, табл. I, рис. 15]. Друга, з отвором, паралельним площині (рис. 30, 19, 20), виявлена у Дніпровському. Подібні криновидні підвіски відомі серед матеріалів Києва [Каргер, 1958, табл. XIV].

На пам'ятках Південного Подніпров'я виявлено кілька хрестоподібних бляшок і підвісок. На поселенні Дніпровське зафіксовано бронзову прорізну підвіску із хрестоподібною фігурою в центрі (рис. 30, 17) [Бліфельд, 1949, с. 103]. Зверху є петелька для підвішування. Хрестоподібна лита підвіска трапилася на поселенні Благовіщенка 2 (рис. 30, 18). На правобережному Кічкаському поселенні виявлено

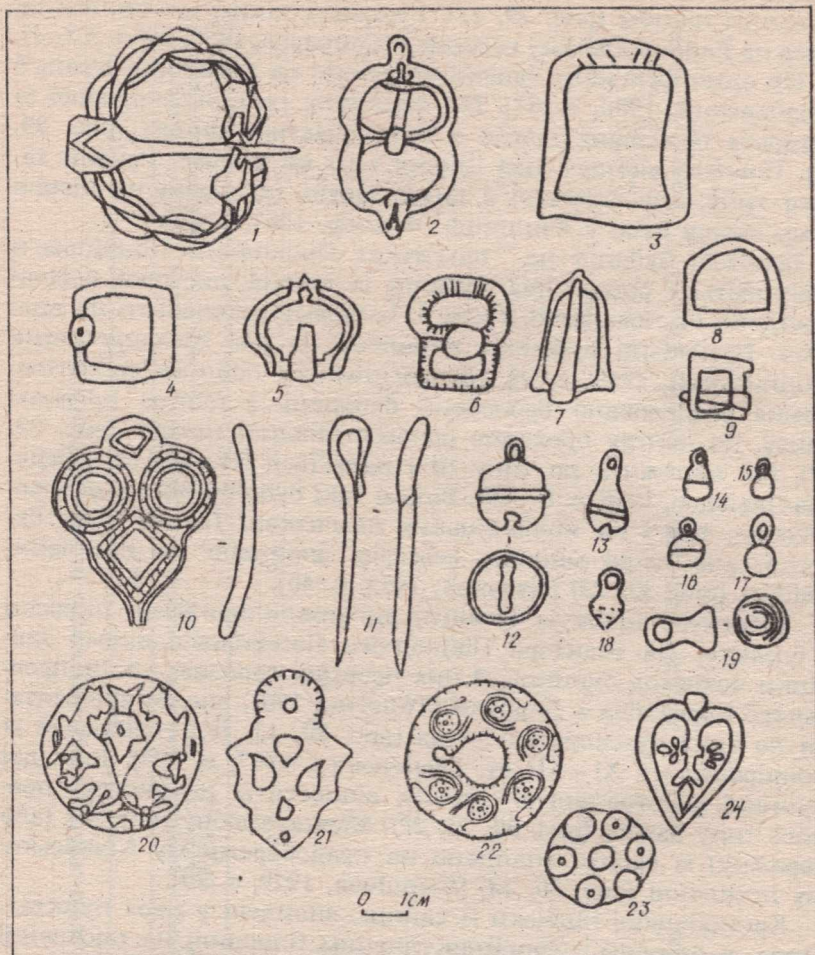

Рис. 32. Бронзові вироби.

1 – фібула; 2–9 – поясні пряжки; 10, 11 – шпильки; 12, 13 – бубонці;
 14–19 – гудзики; 20–24 – бляшки;
 1, 15 – Ігрень 8; 2, 10 – Олексіївка (Гирло); 3, 5, 7–9, 11 – Дніпровське;
 4, 6 – о-ів Кизлевий; 12, 14, 16, 23 – Благовіщенка; 3, 17 – Зміївка; 18, 19,
 22 – Ігрень (Підкова)

бронзову підвіску, що нагадує "хрест візантійського зразка у вигляді напівкіл" [Добровольський, 1929, с. 149]. Цікаві три бронзові бляшки із поселення Іллінка. Перша за формою нагадує серце, по периметру проходить невисокий обідок, а в центрі, у невисокому рельєфі, – проростаюче дерево (рис. 32, 24). На тильній стороні помітні сліди трьох штифтів. Очевидно, це поясна бляшка. Друга бляшка також

прорізна, формою нагадує паросток, по верхньому краю проходять насічки, у центрі – прорізи, подібні до дзьобу (рис. 32, 21). Призначення її важко визначити. Третя бляшка лита, на ній, у невисокому рельєфі, зображено двох хижаків з повернутими назад мордами, що стали на задні ноги. Між мордами помітно зображення паростка (рис. 32, 20), що взятий у круглу випуклу рамку. На бляшці є три отвори для прикріплення до якоїсь основи. Сюжетно найближче зображення простежується на одному із медальйонів срібної пляшки іранського походження, знайденої у Нижньому Приоб'ї. Датується ця пляшка XI–XII ст. [Даркевич, 1976, с. 46, 115, табл. 30, 7].

На Благовіщенському могильнику знайдено штамповану бляшку із сімома випуклостями (рис. 32, 23). На ній помітні отвори для пришивання. Злегка випуклу бляшку з отвором у центрі виявлено на поселенні Ігрень (Підкова). По зовнішньому краю бляшки і по краю центрального отвору – дрібні насічки. По простору між насічками вигравірувані шість однакових зображень: коло, цятки навколо нього і все це заключено в спіраль (рис. 32, 22). Призначення бляшки визначити важко. Фрагмент від такої самої бляшки знайдено на поселенні Ігрень 8. Одинадцять срібних штампованих маленьких прямокутних прямок з отвором на кутках для пришивання виявлено в одному із поховань Каїрського могильника. Одна бляшка прикрашена геометричним орнаментом у вигляді двох рядів трикутників, решта – рослинним орнаментом. Бляшки, можливо, прикрашали верхню частину одягу [Махно, 1966, с. 136].

З бронзи, рідко із срібла, виготовлялися гудзики. Зафіксовані вони у шести пунктах. Три бронзові пустотілі гудзики, спаяні з двох половинок, походять з Благовіщенського могильника (рис. 32, 14, 16). Вони належать до типу I відділу А [Федоров-Давыдов, 1966, с. 70]. Суцільнолиті бронзові гудзики виявлено на поселеннях Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Зміївка. Форма їх різноманітна: уплочені, конічні, шароподібні. На одному з них орнамент у вигляді продряпаної спіральної лінії (рис. 32, 15, 17–19). Невеликий срібний гудзик знайдено на Каїрському могильнику [Махно, 1961, рис. 9, 12]. Гудзики цих типів широко розповсюджені на середньовічних пам'ятках і не мають твердої дати [Арциховский, 1948, рис. 149, 9–13].

До предметів одягу належали також шпильки, фібула та кілька бронзових поясних пряжок. Невелику плоску шпильку з петлеподібним кінцем (рис. 32, 11) знайдено на поселенні Дніпровське. Фрагмент ажурної головки від круп-

ної шпильки (рис. 32, 10) – на поселенні Олексіївка (Гирло). Шпильки такого типу служили застібками верхнього одягу і характерні для Прибалтики [Седова, 1959, с. 238].

З бронзи виготовлено кілька поясних пряжок. Усього відомо вісім екземплярів різних типів. Три з них належать до типу прямокутних (дві з Дніпровського і одна з о-ва Кизлевого) (рис. 32, 3, 4, 9). У Дніпровському виявлено ліровидну пряжку (рис. 32, 5). Пряжки такого типу були поширені у Стародавній Русі в XI–XII ст. [там же, с. 258]. Овальна бронзова пряжка з прямокутною рамкою для скріплення з ремнем, прикрашена косими насічками, зафіксована на о-ві Кизлевого (рис. 32, 6). У Волоському знайдено напівкруглу пряжку (рис. 32, 8). Є також пряжки індивідуальних форм. Одна з них виявлена на поселенні Олексіївка (Гирло), прикрашена випуклим орнаментом (рис. 32, 2), друга – підовально-поподовженої форми (рис. 32, 7) – знайдена на поселенні Дніпровське.

Унікальною є бронзова фібула з поселення Ігрень 8*. Фібула підковоподібної форми, сплетена з чотирьох дротів, кінці відігнуто під прямим кутом, до них приварено литі зображення звіриних голів. Язичок фібули прикрашений врізним геометричним орнаментом (рис. 32, 1). Фібули подібного типу відомі в Прибалтиці, де вони датуються XI–XII ст. [Lietuvosatl, 1978, с. 147].

З бронзи і срібла виготовлено деякі предмети християнського культу. Найбільше їх знайдено на поселенні і могильнику поблизу с. Дніпровське. Бронзовий натільний хрестик з кульками на кінцях виявлено на поселенні (рис. 31, 24), має аналог у Новгороді, датується XI ст. [Седова, 1959, с. 233, рис. 44]. Інший знайдений тут натільний хрестик виготовлений із срібного дроту (рис. 31, 25). Великий інтерес викликає виявлений поблизу одного з поховань мідний литий енколпійон, вкритий позолотою й інкрустований емаллю. Очевидно, це річ одного кола із виявленими тут литими зображеннями Христа [Бодянський, 1971, с. 199, рис. 4; 1966, с. 245–246]. Датуються зображення Христа другою половиною VIII ст. [Даркевич, 1956, с. 246]. Литий бронзовий натільний хрестик трапився на поселенні Ігрень (Підкова). Хрестик з кінцями, що розширюються, і на яких помітні невеликі поглиблення (рис. 31, 26), лиття досить грубе [Бодянський, 1971, рис. 2, 10].

Зрідка на пам'ятках Південного Подніпров'я знаходять фрагменти бронзових люстерок. Звичайно це фрагменти

* Матеріали передав О. В. Бодянський експедиції в 1978 р.

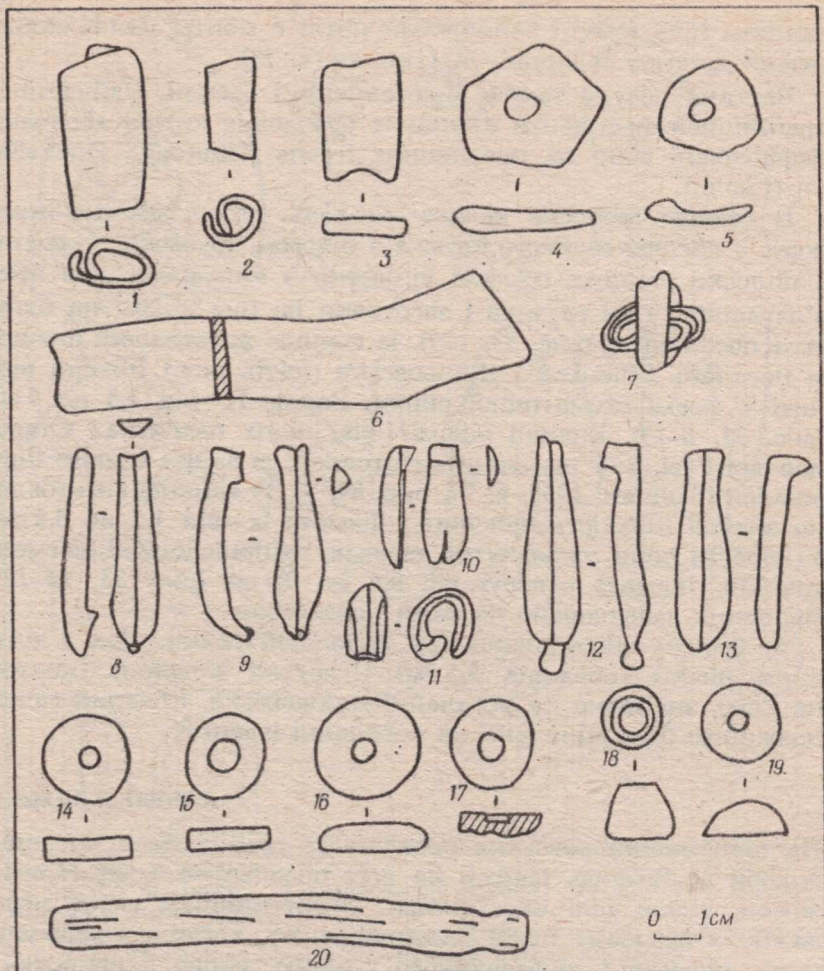

Рис. 33. Свинцеві вироби.

1-7 - риболовні грузила і заготовки до них; 8-13 - блешні; 4-19 - прясла; 19 - дріт-заготовка.

1, 3-7 - Ігрені; 2 - о-ів Сурський; 8-12, 15-19 - Дніпровське; 13, 20 - Біленьке; 14 - Олександрівка (Гирло)

дисків, гладенькі з одного боку і з випуклими зображеннями з другого. Фрагмент такого люстерка із важкорозрізнюваними зображеннями тварини виявлено на поселенні Ігрені (Підкова). Воно відноситься до типу I відділу О. Поширені вони в золотоординських містах [Федоров-Давидов, 1966, с. 82]. На поселенні Дніпровське знайдено половину люстерка іншого типу - без орнаменту, з невеликим потов-

ценням біля краю і залишками петлі в центрі. Воно відноситься до типу II відділу А [там же, с. 73].

Частина посуду також виготовлена з бронзи. Найчастіше траплялися фрагменти клепанних бронзових котлів або чаш. Зафіксовані вони на поселеннях Ігрень (Підкова), Олексіївка (Гирло).

Із свинцю зроблена велика кількість грузил різноманітних форм: у вигляді плоского кружка з отвором, трубочки, згорнутої з полоски свинцю, плоскої відливки з виймками для прив'язування. Такі грузила і заготовки до них відомі на багатьох поселеннях (рис. 33, 1-7). Із свинцю виготовлені блешні із поселень Біленьке і Дніпровське (шість екз.) Блешні відлиті у формі схематичної рибки. Розмір їх - від 2,5 до 5 см (рис. 33, 8-13). Блешні відомі і на інших пам'ятках Стародавньої Русі, але там вони виготовлені із заліза і мали інші розміри [Колчин, 1959, с. 77, рис. 64, 7]. Із свинцю виготовлена значна кількість пряслиць. Діаметр їх - від 1,5 до 3,5 см. У перерізі вони прямокутні, овальні, трапецієподібні, сегментовидні. Діаметр отвору - від 0,4 до 0,9 см (рис. 33, 14-19). Пряслиця зафіксовано на семи поселеннях.

Із бронзи виготовлено три риболовні гачки. Два з них, один литий (довжина 2,3 см) і другий кований (довжина 6 см), знайдено на поселенні Дніпровське. Кований гачок довжиною 5 см виявлено на поселенні Ігрень 8.

ВИРОБИ ІЗ КАМЕНЮ

На південнодніпровських поселеннях трапляються численні вироби із каменю. Майже на всіх поселеннях є фрагменти жорен, рідше цілі екземпляри. Виготовлялися вони переважно з місцевих порід каменю-граніту, вапняку, черепашнику, піщанику, залізородного каменю, рідше з привізного шиферу. Діаметр жорен коливається в межах 0,4 - 0,65 м, товщина - 0,03 - 0,08 м. У центрі знаходився отвір діаметром до 0,05 м. Боковий отвір для рукоятки простежується рідко (рис. 34, 4). За розмірами і матеріалом жорна мають широкі аналоги на давньоруських пам'ятках [Довженок и др., 1966, с. 71; Юра, 1962, с. 96].

Зернотерки звичайно виготовлялися з граніту. Розміри і форми їх найрізноманітніші.

Із каменю виготовлялися ливарні формочки. На поселенні Кічкас знайдено половину форми для відливки гудзиків-бубонців (рис. 34, 1). Формочка виготовлена з білого щільного каменю (мергель?), грубувата. Добре помітні ли-

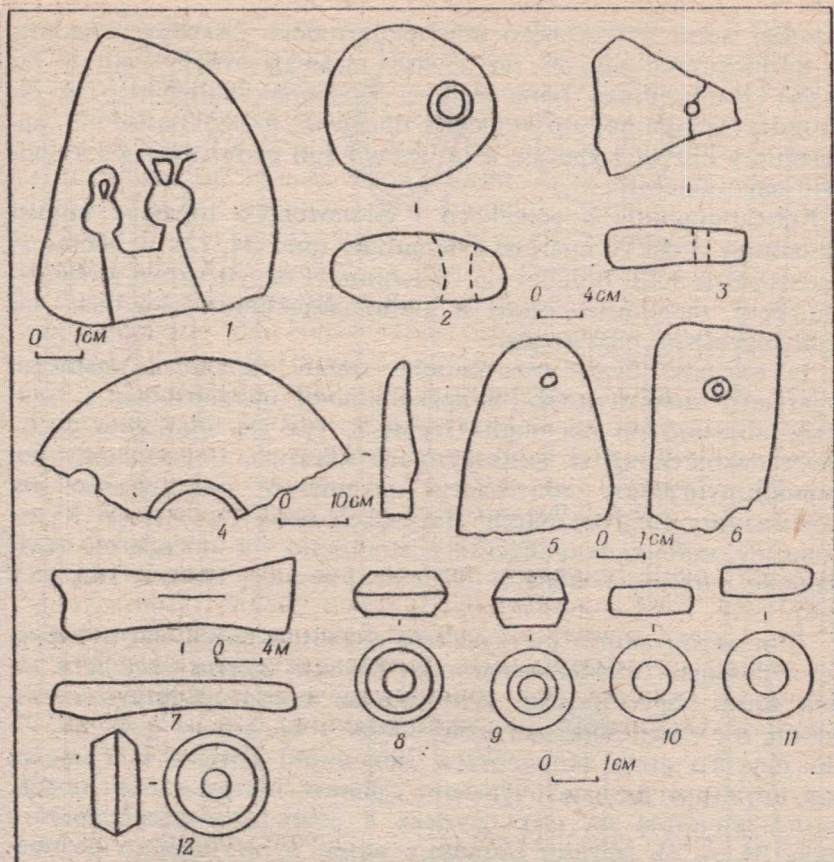

Рис. 34. Вироби з каменю.

1 – ливарна формочка; 2, 3 – риболовні грузила; 4 – фрагмент жорна; 5 –

7 – бруски; 8–12 – прясла.

1 – Кічкас (правий); 2, 4 – о-ів Великий Потьомкінський; 3 – Благовіщенка; 5, 6, 9, 11, 12 – Дніпровське; 7, 10 – Ігрень 8; 8 – о-ів Кизлевий

варні отвори. Відливані в ній вироби мали різні розміри. Формочки для відливання хрестів, намиста, шпильок, підвісок зафіксовано на о-ві Березань [Горбунова, 1969, с. 20].

З місцевих порід каменю виготовлялися грузила найрізноманітніших форм: трикутні, кулеподібні, овальні (рис. 34, 2, 3). Грузила важкі і використовувалися у сітках типу невода [Куза, 1970, с. 136].

Пряслиця із шиферу трапляються на пам'ятках Південного Подніпров'я рідко. Найбільша їх кількість – у північній частині розглядуваного району. По формі їх можна розділити на два типи: біконічні й кільцевидні (рис. 34, 8–11). Виго-

товлені вони з рожевого або фіолетового шиферу. Діаметр їх коливається від 19 до 27 мм, діаметр отвору – від 6 до 10 мм. Виділяється прясло із с. Новоолександрівка. Це біконічне пряслице, по плоскій поверхні якого нанесено орнамент у вигляді хреста, а по колу – три рівномірно розташовані заглиблення.

Крім пряслиць з рожевого і фіолетового шиферу відомі пряслиця із сірого сланцю і піщанику (рис. 34, 12). За формою і розмірами вони подібні до пряслиць із овручського шиферу. Шиферні пряслиця – одна з найпоширеніших знахідок на давньоруських пам'ятках.

Із каменю було виготовлено певну кількість намиста. Фрагмент шестигранної біпірамідальної намистинки з мармуру відомий на поселенні Ігрені 8, тут же знайдено фрагмент намистинки із залізорудного каменю. Сердолікову чотирнадцятигранну плитчасту намистину зафіксовано на могильнику Благовіщенка. Датується вона IX – XII ст. Кульковидну кристалеву бусинку знайдено на поселенні Матлашеве, датується вона X – XIII ст. [Фехнер, 1959, с. 152, 153, 156].

Для заточування інструменту служили бруски різної форми і розмірів. За призначенням бруски можна поділити на два види. Бруски для заточування великих інструментів – сокир, кіс – звичайно виготовлялися з піщанику (рис. 34, 7). До другого виду відносяться невеличкі бруски із сланцю, які служили для заточування дрібних інструментів – ножів, шил. Звичайно на цих брусках є отвір для підвішування (рис. 34, 5, 6). Бруски подібних видів були широко розповсюджені на всіх давньоруських пам'ятках.

ВИРОБИ З КІСТКИ І РОГУ

Вироби з кістки і рогу часто знаходять на пам'ятках Південного Подніпров'я.

Із кістки виготовлялися дрібні знаряддя праці. Насамперед голки для плетіння сіток. Вони виготовлялися з трубчастих кісток дрібних тварин. На одному кінці просвердлювався отвір (рис. 35, 1). Протилежний кінець звичайно заполірований. Довжина таких голок до 15–16 см. Подібні голки, але частіше із загостреним кінцем, відомі на інших давньоруських пам'ятках [Седова, 1978, табл. 9, 28]. Досить часто знаходять пряслиця, виготовлені із хребтів великих риб (рис. 35, 4). У центрі хребет просвердлювався, а по боках заглажувався, очевидно, напилком. З хребта риби виготовлено невеличке кілецько. Таке використання хребтів риб

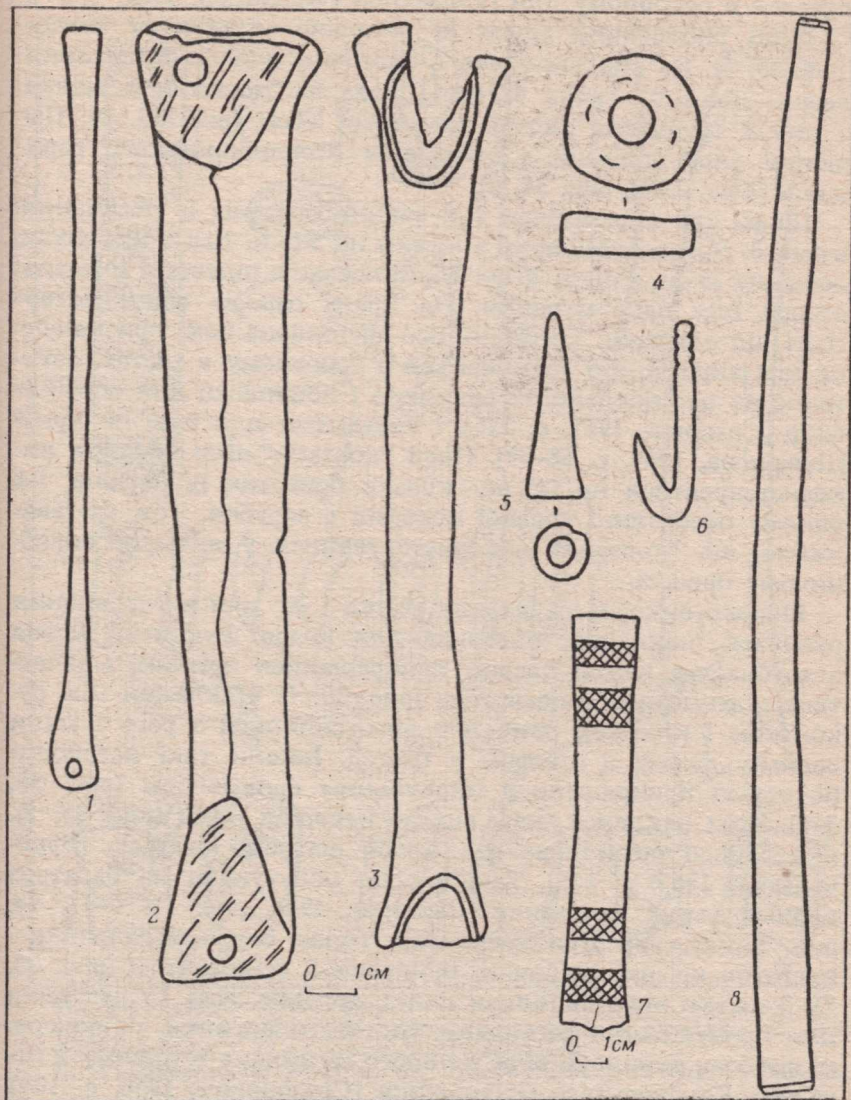

Рис. 35. Вироби з кістки.

1 — голка для плетіння сіток; 2 — "ковзан"; 3 — кістяне знаряддя; 4 — пряслице; 5 — наконечник стріли; 6 — риболовний гачок; 7 — голыник; 8 — манок.
1 — Іллінка; 2-4, 6, 8 — Ігрень 8; 5 — Деріївка; 7 — о-ів Хортиця

на інших давньоруських пам'ятках нам не відоме.

Із кістки виготовлено втулковий конусовидний наконечник стріли (рис. 35, 5). Він відноситься до типу I, застосо-

вувався в основному для полювання [Медведев, 1966, с. 87]. Є один риболовний гачок із ретельно обробленою кісткою (рис. 35, 6). На стрижні гачка є проточки для прив'язування лески. Довжина гачка 4,2 см. Цікава заготовка для манка з тонкої трубчастої кістки довжиною 22 см (рис. 35, 8). Подібний виріб відомий з матеріалів Колодяжинського городища [Юра, 1962, рис. 34, 5].

Цікаві три екземпляри так званих ковзанів із поселення Ігрень 8. Виготовлені вони з кістки ніг коня. Два з них мали довжину 25 см, а один 20 см. Кінці ковзанів підтесані й мають отвори для прив'язування. На краях отворів сліди потертості від мотузки. Питання про функціональне призначення цих виробів, які трапляються в основному в містах, остаточно не встановлено. Їх вважають і лоцилами для обробки шкір [Семенов, 1957, с. 226], і ковзанами для їзди по кризі [Левашова, 1959, с. 58–59]. Наші "ковзани" для катання використовуватися не могли – ковзка поверхня їх нерівна, на одному посередині ковзкої поверхні є зарубка. Тож ми вважаємо, що "ковзани" використовувалися у якомусь виробничому процесі.

Широко використовувалися кістка і ріг для виготовлення рукояток, накладок, наверхів для ножів. Рукоятки ножів з трубчастих кісток тварин прикрашалися врізним, найчастіше циркульним орнаментом (рис. 36, 1). Накладки між рукояткою і клинком звичайно виготовлялися з рогу і мали овальну форму з отвором у центрі. Інколи такі накладки по торцю прикрашалися циркульним орнаментом (рис. 36, 3–6). Крім накладок, нам відомо навершя ножа (рис. 36, 2), яке раніше помилково вважалося шаховою фігурою [Брайчевська, 1967, с. 165]. Такі вироби побутували на багатьох давньоруських пам'ятках [Лысенко, 1974, рис. 11, 8–11, 14, рис. 30, 25, 26]. Для зберігання голок служили голъники – пустотілі кістяні трубочки, прикрашені орнаментом (рис. 35, 7). З кістки виготовлялися деякі частини лука і пластинки для прикрашання сагайдака. Кістяні пластинки, прикрашені різьбою, виявлено біля зітлілого сагайдака в одному з поховань Кам'янського могильника [Сымонович, 1956, с. 104]. Заготовка для накладки на лук з рогу оленя знайдена на поселенні Деріївка [Телегин, 1961, с. 90].

Кістка широко застосовувалася для виготовлення різних підвісок-амулетів і дрібних побутових предметів. Підвіски у вигляді кігтя, зуби тварини з проточкою для прив'язування виявлено на поселенні Ігрень 8 (рис. 36, 8–11). Тут же знайдено гудзик-застібку з проточкою в центрі і орнаментом

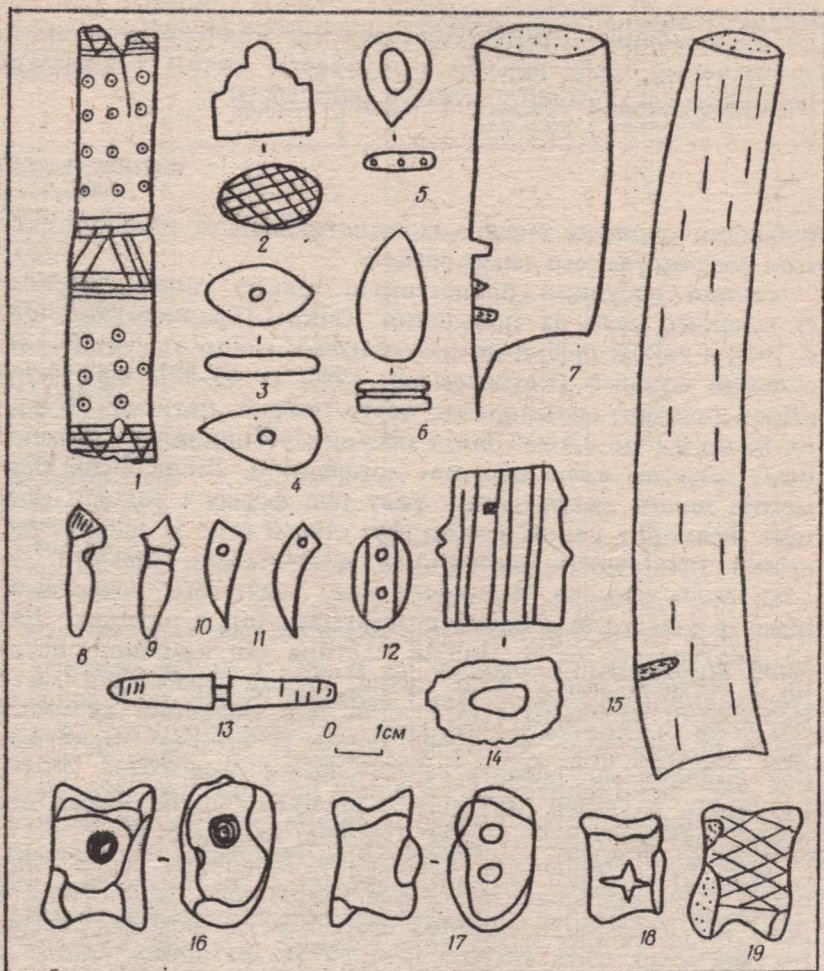

Рис. 36. Вироби з кістки і рогу.

1 – ручка ножа; 2–7, 14, 15 – накладки для ножів і заготовки до них; 8–10 – підвіски; 2, 13 – гудзики; 16–19 – астрагали.

1, 15 – Дніпровське; 2–11, 13, 14, 16–19 – Ігрень 8; 12 – Ігрень (Підкова)

по краях (рис. 36, 13), а також астрагали з різними знаками (рис. 36, 16–19). Медальйон-підвіска із зрізу рогу тварини, кістяні кубики для гри виявлено на Кічкаському поселенні [Брайчевська, 1962, с. 165; Смолічев, 1929, с. 217, 225]. Вироби подібного типу мають широке розповсюдження на давньоруських пам'ятках [Ратич, 1956, табл. III, 16–18, 30, 35, 36].

Крім того, відома знахідка трапецієподібного кістяного гребінця на Великому Потьомкінському о-ві [Сокульський,

1980, рис. 2, 8], плоского гудзичка з двома отворами (рис. 36, 12) із поселення Ігрень (Підкова). Не вдалося встановити призначення трьох виробів з трубчастої кістки з вирізами, знайдених на поселенні Ігрень 8 (рис. 35, 3).

ВИРОБИ ІЗ СКЛА

Більшість скляних виробів сконцентрована в північній частині розглядуваного нами регіону.

Скляні посудини представлені однією цілою "чаркою" із зеленого скла із поселення Кічкас [Брайчевська, 1962, с. 165], а також дрібними фрагментами різних посудин із поселення Ігрень 8 [Козловський, 1980, с. 88–89]. Фрагменти стінок посудин маловиразні, часто покриті патиною. Товщина їх від 0,1 до 0,4 см. Винця посудин утворювалися в основному загином краю посудин досередини. Лише вісім фрагментів дінець дають деяку уяву про форму і розміри посудин. Фрагмент денця з частиною стінки (дно із закраїнкою), стінки прикрашені випуклими шишечками, діаметр дна 5 см, скло прозоре. Фрагмент дна, увігнутого досередини, діаметр 4 см, скло жовтувате. Фрагмент дна з якісного, злегка жовтуватого скла. Нижня частина від конічної посудини з гострим дном, скло мутне, висота фрагмента 1,6 см. Невеликий фрагмент дінця, біля дна невелике валикоподібне потовщення. Фрагмент денця із стінкою, прикрашеною шишечками, діаметр 6 см, товщина скла 0,2 см. Конічні посудини, а також посудини з вигнутим дном мають аналогії у давньоруських містах [Щапова, 1972, рис. 11].

Браслети становлять переважну більшість серед виробів із скла. Всього на пам'ятках Південного Подніпров'я відомо 444 фрагменти скляних браслетів. За формою перерізу по пам'ятках вони розташовуються таким чином (табл. X). Кручені браслети становлять 42,3 %, гладенькі – 52,9, квадратні з канелюрами – 1,4 %. Форма 15 браслетів (3,4 %) не визначена. Фарба браслетів встановлена не в усіх випадках. Переважають браслети зеленого і блакитного кольору, менше браслетів жовтого, фіолетового, коричньового кольору. На шести гладеньких браслетах навита полоска жовтої емалі. Діаметр жгута коливається від 0,3 до 0,9 см, переважають браслети з діаметром жгута 0,5–0,6 см. Кінці їх уплощені в місці з'єднання. За типо-технічними ознаками наші браслети близькі до київських [там же, с. 107–113]. Лише п'ять фрагментів із позолотою мають походження з Причорномор'я.

Таблиця X. Розподіл різних типів скляних браслетів по окремих пам'ятках

Пам'ятка	Тип				
	кручені	гладкі	квадратні з канелюром	переріз невідомий	усього
Дерівка поселення	—	—	—	1	1
Ігрень 8 поселення	160	113	6	—	279
Ігрень (Підкова) поселення	6	51	—	—	57
Лоц-Кам'янка поселення	—	—	—	+	—
о-ів Кам'януватий поселення	—	—	—	1	1
Дніпровське поселення	12	59	—	—	71
о-ів Сурський окремі знахідки	—	1	—	—	1
Кічкас (пр.) поселення	7	6	—	—	13
Кічкас (лв.) поселення	—	—	—	12	12
Віленьке поселення	3	5	—	—	8

* Знак + вказує на наявність браслетів при відсутності даних про їх кількість

Скляні персні і кільця на південнодніпровських пам'ятках, як і на решті території Стародавньої Русі, трапляються рідко. Знайдено вісім екземплярів, в основному фрагментованих виробів. Два фрагменти і одне ціле кручене кільце виявлено на поселенні Ігрень 8 [Добровольський, 1949, с. 92]. Кілька фрагментів скляних перснів зафіксовано на правобережному Кічкаському поселенні, у тому числі фрагменти витого кільця з потовщенням на кінцях [Брайчевська, 1962, с. 162–165; Добровольський, 1929, с. 149] і фрагмент гладенького персня з темного скла діаметром 1,9 см. Два фрагменти скляних кілець простежено серед підйомного матеріалу на лівобережному Кічкаському поселенні [Брайчевська, 1962, с. 167].

Фрагмент скляного персня знайдено на о-ві Хортиця [Сокульський, 1977, с. 374]. Ще один фрагмент персня з темно-синього скла виявлено на поселенні Скельки, діаметр жгута — 0,3 см.

Персні зеленого і темного кольору характерні для XII–XIII ст. [Щапова, 1972, с. 99]. Мабуть, кільця і персні, як і браслети, довозилися з Києва. Можливо, київське походження мали і кубики зеленої і жовтої смальти із поселення Ігрень (Підкова) і в Дніпровському.

Таблиця XI. Розподілення скляного намиста різних типів по окремих пам'ятках

Пам'ятка	Тип											
	зонні зелені	ребристі	бочкоподібні з інкруст.	зонні сині	еліпсоїдні ребристі	зонні з рельєфом	зонні жовті	еліпсоїдні	зонні, колір не від.	циліндричні	бочкоподібні	гвинтоподібні
Ігрені 8 поселення	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Ігрені (Підкова) поселення	9	1	-	6	1	-	1	2	9	-	1	-
Перше Травня поселення	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Іллінка поселення	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Каїри могильник	-	-	-	23	-	-	-	-	-	-	1	-
Благовіщенка могильник	32	-	-	16	1	-	32	3	-	1	2	-
Дніпровське поселення	7	-	-	-	-	-	1	1	4	-	-	-
Кічкас (пр.) поселення	5	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Хортиця поселення	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Датування	XII	X-XIII	XII-XIV	X-XII	X-XI	XIII-XIV	XII-XIV	XII-XIII	-	X-XII	X-XIII	XII-XIV

Із скла виготовлені також дві вставки в персні. Одна з них – з фіолетового скла в мідній оправі – виявлена на поселенні Благовіщенка 2; друга – з тонкого напівпрозорого скла з неясним зображенням – із поселення Дніпровське.

Скляне намисто – одна з найпоширеніших прикрас у Стародавній Русі. Скляне намисто Південного Подніпров'я можна поділити на кілька типів: зонні, бочковидні з інкрустацією, еліпсоїдні ребристі, бочкоподібні, циліндричні, гвинтоподібні. По окремих пам'ятках вони розташовані таким чином (табл. XI).

Розподіл намиста на типи і їх датування проводилися за класифікацією для новгородського намиста [Щапова, 1956, с. 166–177]. Крім намиста із скла, на поселеннях Ігрень (Підкова) і Дніпровське знайдено чотири дисковидні намистини із щільної жовтої пасти, аналогів яким не знаємо. Не відомі аналоги скляним грушовидним підвіскам, знайденим на могильнику Благовіщенка. На двох могильниках – Каїрському і Благовіщенському – траплявся рублений бісер синього кольору.

Крім перелічених виробів, на поселенні Волоське виявлено скляну гральну шашку [Брайчевська, 1962, рис. 16, б]. Подібні шашки з'явилися на Русі не раніше X ст. Їх появу можна пов'язати з варязькими найманцями, бо найчастіше вони зустрічаються в дружинних похованнях і на шляху "з варяг у греки". Зникають вони на початку XI ст. [Корзухіна, 1963, с. 100].

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС

Кераміка – найпоширеніший масовий вид археологічного матеріалу. Це пояснюється такими якостями випаленого глиняного тіста, як водонепроникність, стійкість до різних температур, простота виготовлення. Повсюдне поширення глин, простота виготовлення посуду і труднощі, пов'язані з перевезенням великих кількостей цих крихких виробів, – все це робить стародавню кераміку одним з найбільш якісних джерел, які дозволяють без особливих погрішностей порівнювати між собою як різні регіони, так і різні епохи [Рыбаков, 1948, с. 168].

На пам'ятках Південного Подніпров'я кераміка становить одну з основних категорій знахідок. Кераміку цього регіону можна поділити на дві великі групи – полив'яну і просту. Проста кераміка залежно від функціонального призначення поділяється на кухонну (горщики), столову (глички, миски), тарну (корчаги, кринки, амфори).

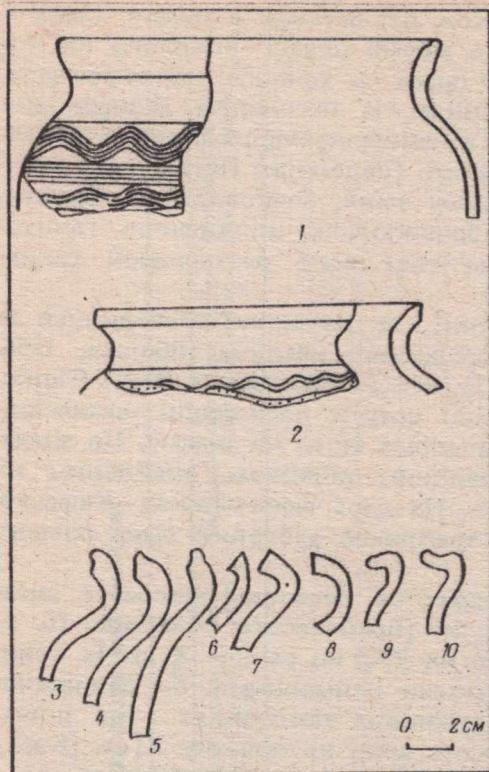

Рис. 37. Кухонні горщики. Тип I.
1–5 – Олексіївка (Гирло); 6 – Перше Травня;
7, 8 – о-ів Великий Потьомкінський;
9, 10 – Кічкас (лівий)

Більшість посудин, що дійшли до нас, представлена фрагментами, тому подальше розподілення їх на типи ми будемо здійснювати за особливостями верхньої частини посудин, їх орнаментациі і складу тіста.

Кухонна кераміка представлена такими типами.

Тип I. Горщики, виготовлені з досить якісного тіста з домішками піску, шамоту, охри. Тісто іноді шарувате, випал хороший. Колір черепків сірий, рідше сіро-жовтий або червонуватий. Вінця у більшості випадків відігнуті слабко, рідше – сильний вигін, майже під прямим кутом. Край вінця оформлений у вигляді бордюра чи манжета, рідше має закраїну (рис. 37, 1–10). Судячи з наявних фрагментів, горщики були прикрашені лінійно-хвилястим врізним орнаментом по плечиках. Як низько він опускався – визначити важко (рис. 37, 1, 2). Найбільше фрагментів подібного типу (до десяти) зафіксовано на чотирьох пунктах – на Великому Потьомкінському о-ві, на лівобережному Кічкаському поселенні, на поселеннях Олексіївка (Гирло) і Перше Травня. Кераміка подібного типу побутувала на давньоруських пам'ятках у IX–X ст. [Бліфельд, 1977, табл. XXVIII, 5, 6; Кучера, 1962 рис. 19, 1, 2, 6, 7].

Тип II. Горщики з чітко вираженими високими округлими плечиками і високими, майже вертикальними вінцями. Лише зрідка вінця мали слабкий нахил назобні (рис. 38, 1–8).

Тип III. Горщики із слабкопрофільованими, злегка округ-

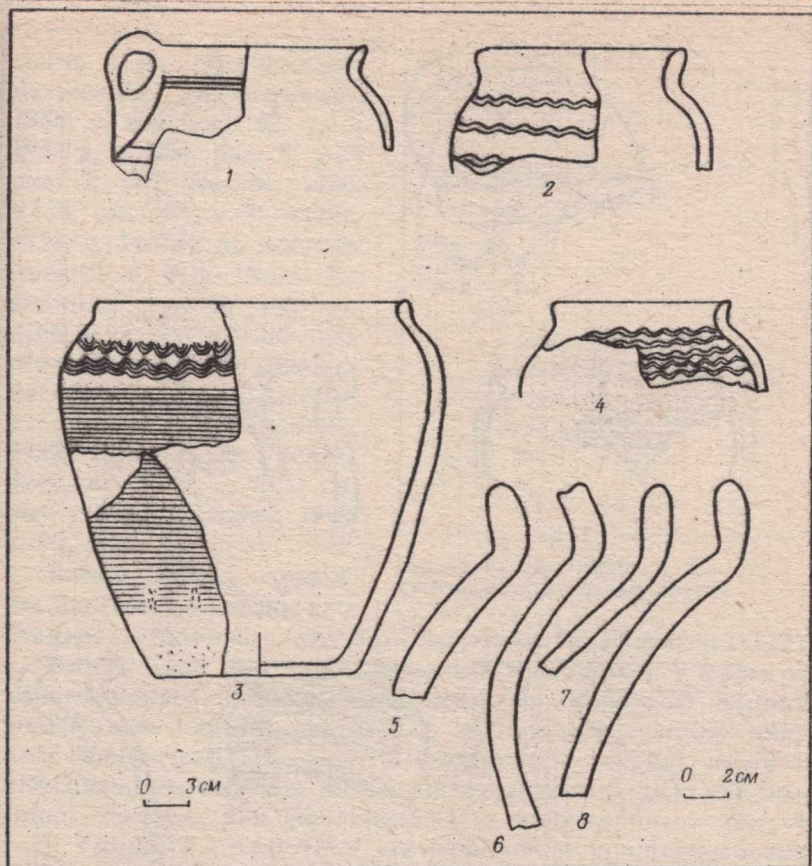

Рис. 38. Кухонні горщики. Тип. II.

1, 2, 4-7 - Перше Травня; 3 - Волоське; 8 - Дніпровське

лими стінками і невеличкими відігнутими вінцями. Край вінець часто потоншується (рис. 39, 1-5).

Тип IV. Горщики слабкопрофільовані, за формою наближаються до банкоподібних посудин, вінця майже не виділяються (рис. 40. 1, 2).

Тип V. Горщики округлобокі, із сильно відігнутими вінцями, часто з чітко виділеною шийкою (рис. 39, 6-9).

Поверхня посудин II-V типів майже повністю вкрита слабкозаглибленим орнаментом - частими горизонтальними боріздками, паралельними хвилястими лініями, або комбінаціями цих двох елементів (рис. 38, 2, 4; 39, 2). Значно рідше трапляється орнамент у вигляді зигзагів, гребінчас-

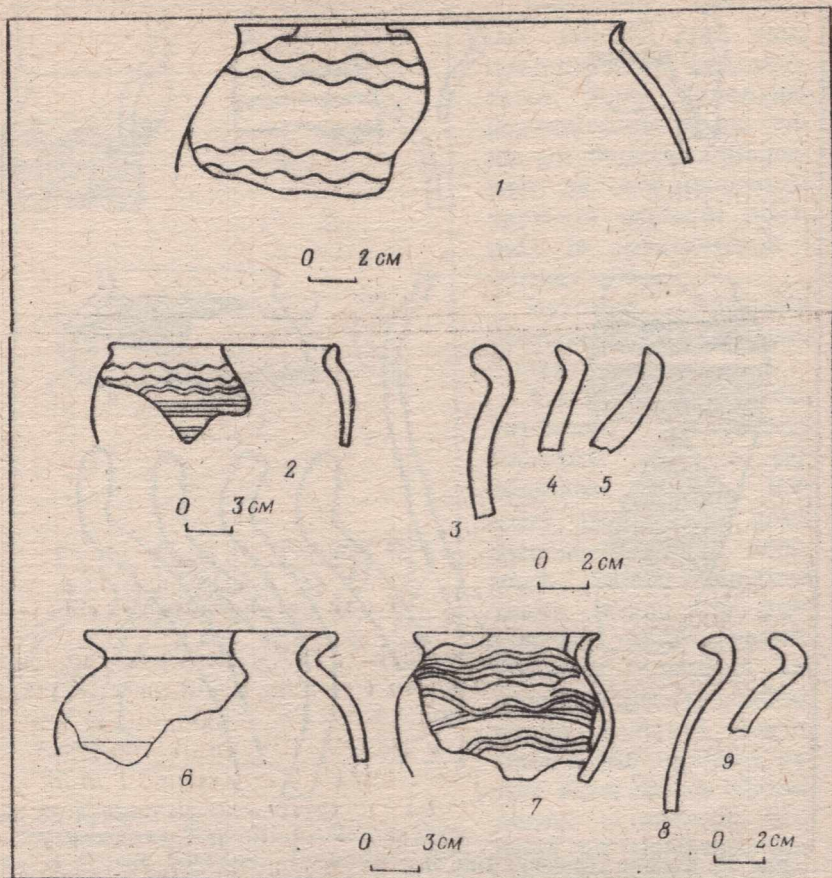

Рис. 39. Кухонні горщики. 1-5 - тип III; 6-9 - тип V.
1, 2, 5-8 - Перше Травня; 3 - Волоське; 4 - Дніпровське; 9 - Ігреня (Підкова)

тих наколів. Вінця, як правило, неорнаментовані, хоча є орнамент у вигляді хвилі чи косих насічок на внутрішній стороні вінця. Клейма на дінцях дуже рідкі. У тісті значні домішки жорстви, шамоту, піску, зрідка товченого черепашин'ку. Тісто грубе, випал п'ятнистий. Горщики мають на дні сліди підсіпки, інколи вони трохи асиметричні.

Найповніше ця кераміка представлена на пам'ятках Перше Травня, Зміївка, Петрово-Свистунове, Олексіївка (Ременове). У невеликих кількостях ця кераміка трапилася в Дніпровському, Волоському, Ігреня (Підкова), Любимівському городищі, Скельках.

Посудини описаних вище типів мають аналоги на салтов-

ських і на слов'янських пам'ятках [Ляпушкин, 1958, с. 305, рис. 52, 1, 2; 1958 а, с. 108, рис. 6, 2-7; рис. 7, 5-7; Пеняк, 1980, с.135, рис. 53, 1-3; Ауліх, 1958, с. 34-37], де вони існували в VIII-IX ст. За значимо також, що суцільна орнаментация простежується на деяких давньоруських посудинах у IX-X ст. [Богусевич, 1952, табл. 1, 3; Гупало, Толочко, 1975, с. 73] і навіть у XI ст. [Седова, 1978, с. 92, табл. 10, 7].

Таким чином, кераміка, що поєднує ознаки сло-

в'янські і салтовські, існувала в Південному Подніпров'ї в IX-XI ст.

Тип VI. Цей тип представлений горщиками у формі усіченого конуса з високими плечиками, короткою шийкою, відігнутими назовні вінцями із загнутих всередину округлим краєм (рис. 41, 1-31). Прикрашався горщик лише по плечиках, найчастіше кількома горизонтальними лініями, рідше - хвилею, або нігтевидними вдавлуваннями (рис. 41, 1-3). Горщики цього типу виготовлялися із щільного тіста з домішками дрібного піску. Випал їх хороший, колір звичайно сірий, п'ятнистий, рожевуватий. Тісто на зламі має шарувату структуру. Діаметр вінець коливається від 10 до 15 см, дінець - від 7 до 15 см. Товщина стінок - від 0,3 до 0,8 см. Переважають горщики з товщиною стінок 0,4-0,5 см. На дінцях простежуються сліди підсипки, по краях дна - запливи. Іноді знаходять клейма у вигляді кола з вписаним хрестом, свастикоподібні знаки та ін. (рис. 42, 1-23).

Горщики подібного типу мають найширші аналоги на давньоруських пам'ятках XII - першої половини XIII ст. [Мезенцева, 1968, табл. XVII-XIX; Каргер, 571, табл. XX-XXI; Кучера, 1962, рис. 20, 1, 2].

Тип VII. Горщики цього типу за технологією виготовлення, якістю тіста подібні до горщиків типу VI. Головною їх особливістю є пряма шийка, яка конусовидно розширюється до плечиків. За оформленням краю вінець виділяється кілька підтипів.

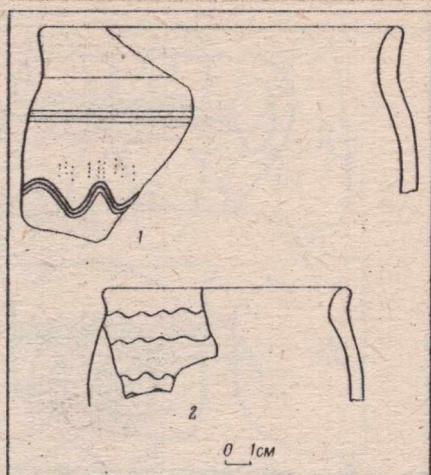

Рис. 40. Кухонні горщики. Тип IV.
1 - Волоське; 2 - Перше Травня

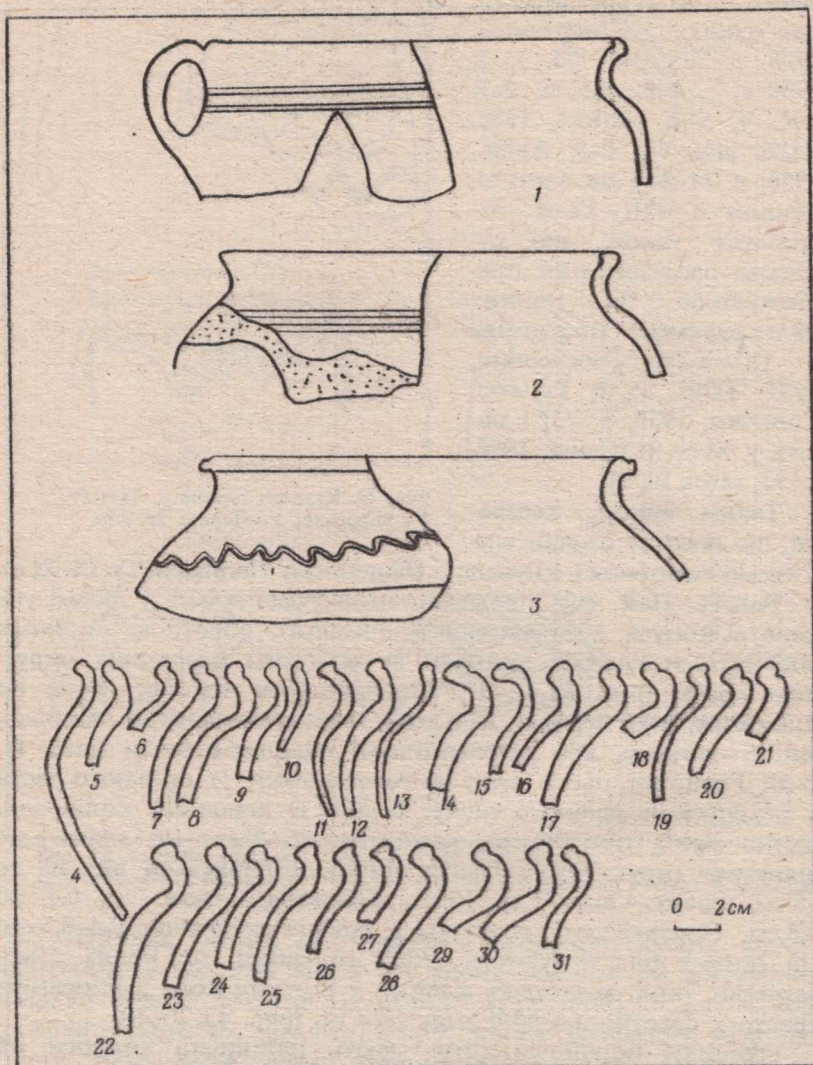

Рис. 41. Кухонні горщики. Тип VI.

1, 2, 11-18 - Ігрень; 8; 3-7 - Кічкас (правий); 8-10 - Кічкас (лівий); 19 - Ігрень (Підкова); 20, 21 - Перше Травня; 22 - Любиміака; 23, 24 - Віленське; 25, 26 - Благовіщенка; 27 - Червоно-Григоріака; 28, 29 - Олексівка (Гирло); 30, 31 - Республіканець

Підтип VII а. Горщики з яскраво вираженою прямою шийкою, що конусовидно розширюється до плечиків, край вінець має зворотний загин всередину. Валик досить ма-

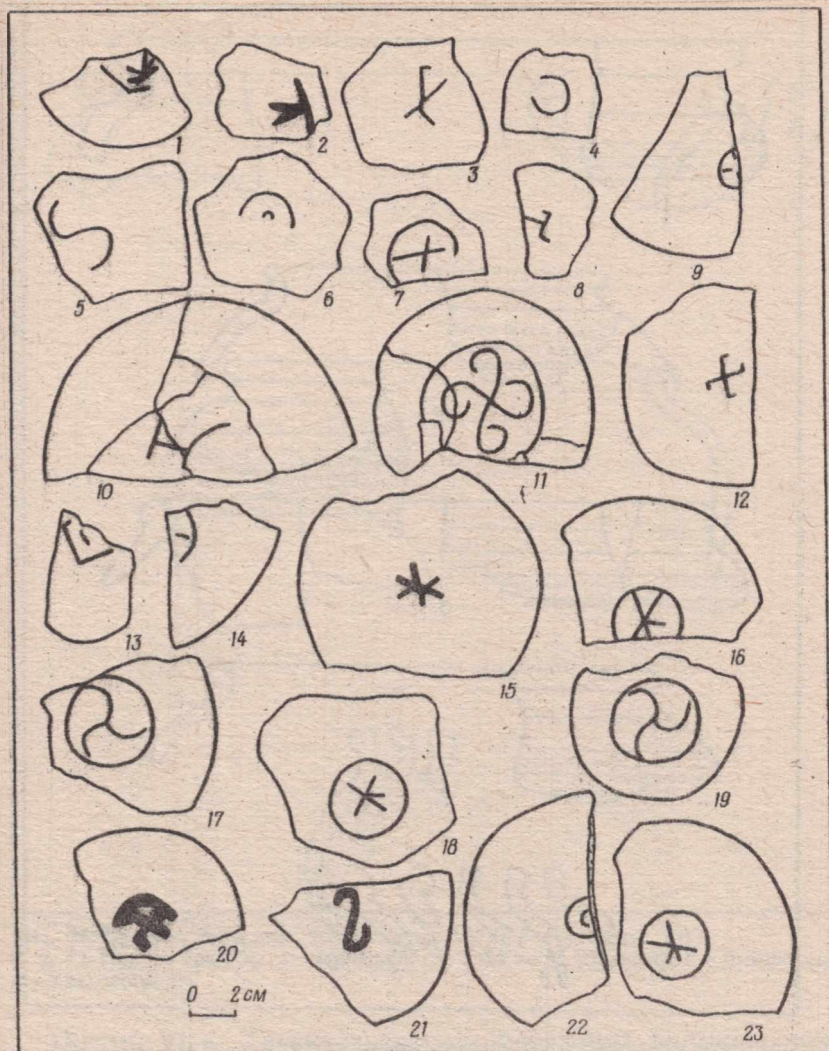

Рис. 42. Зразки гончарних клейм.
1-14 - Ігрень 8; 15-22 - Дніпровське; 23 - Волоське

сивний (рис. 43, 1-10). Подібна кераміка відома в Середньому Подніпров'ї, зокрема - в Києві, де вона датується другою половиною XIII - XIV ст. [Беляєва, 1979, рис. 2, табл. 1]. Зважаючи на близькість цього типу до середньодніпровської кераміки XII - XIII ст., можна припустити, що це перехідний тип.

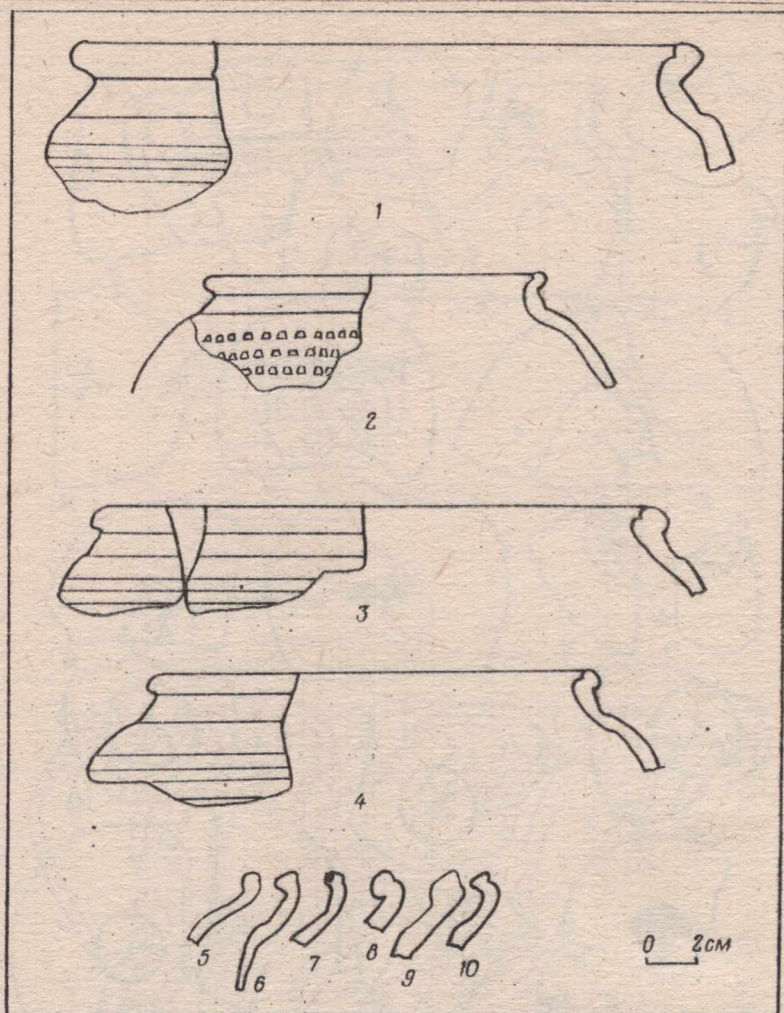

Рис. 43. Кухонні горщики. Підтип VII а.
 1, 4 – Біленьке; 2 – Ігрень (Підкова); 3, 6, 8, 9 – Перше Травня; 5 – Дні-
 провське; 7, 10 – Кічкас (правий)

Підтип VII б. Горщики цього типу також з шийкою, що розширюється конусовидно до плечиків, мають сильновідігнутий край вінець із зворотним загином всередину. Горщики з подібними вінцями відомі серед матеріалів Замкової гори [там же, рис. 2, 1, 17]. Горщиків подібного типу дуже мало – відомо чотири фрагменти вінця (рис. 44, 1-4).

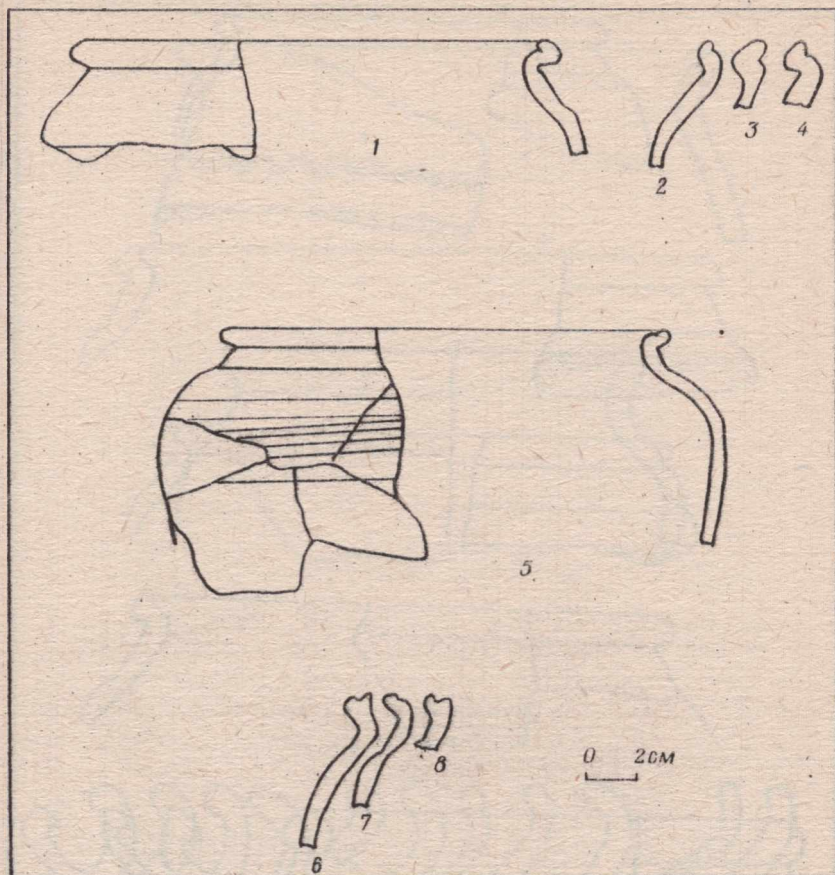

Рис. 44. Кухонні горщики. 1-4 – підтип VII б; 5-8 – підтип VII г.
 1, 3, 4 – Перше Травня; 5 – Біленьке; 2, 6 – Кічкас (правий); 7 – Дніпровське;
 8 – Благовіщенка

Підтип VII в. Характеризується потужним валиком, край його не тільки загнутий всередину, а й злегка відвисає назад, іноді цей край загострений. Шийка також рівна, трохи розширюється до плечиків (рис. 45, 1-8).

Підтип VII г. Край вінець горизонтально відігнутий, по ньому проходить чітка улоговинка для кришки. Плечики досить чітко виражені (рис. 44, 5-8). Посудини цього типу мають широкі аналоги серед кераміки XIII – XIV ст. Середнього Подніпров'я і Поволжя [Беляєва, 1979, рис. 3, 10-13; Полубояринова, 1978, с. 91, рис. 22].

Тип VIII. Горщики цього типу мають рівні за товщиною

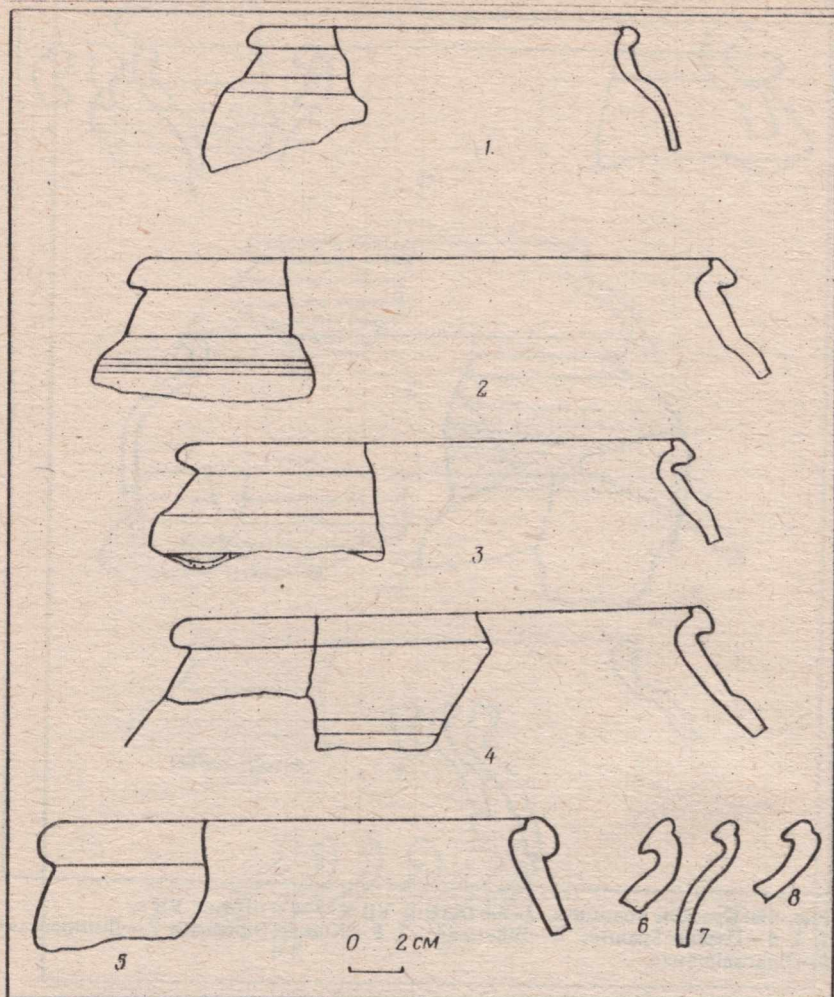

Рис. 45. Кухонні горщики. Підтип VII в.

1-5, 7 - Перше Травня; 6 - Дніпровське; 8 - Ігрень (Підкова)

вінця, відігнуті назовні. За формою вигину шийки їх можна підрозділити на два підтипи: VIII а - вінчик має м'який відгин, шийка округла (рис. 46, 1-13), і VIII б - вінця відігнуті різкіше, шийка виражена слабо (рис. 47, 1-27). Обидві ці форми нагадують широко розповсюджений у X - XI ст. тип II. Горщики цього типу звичайно округлобокі, мають діаметр горла від 12 до 20 см, по плечиках проходить орнамент у вигляді недбалих хвилястих ліній, рідше горизон-

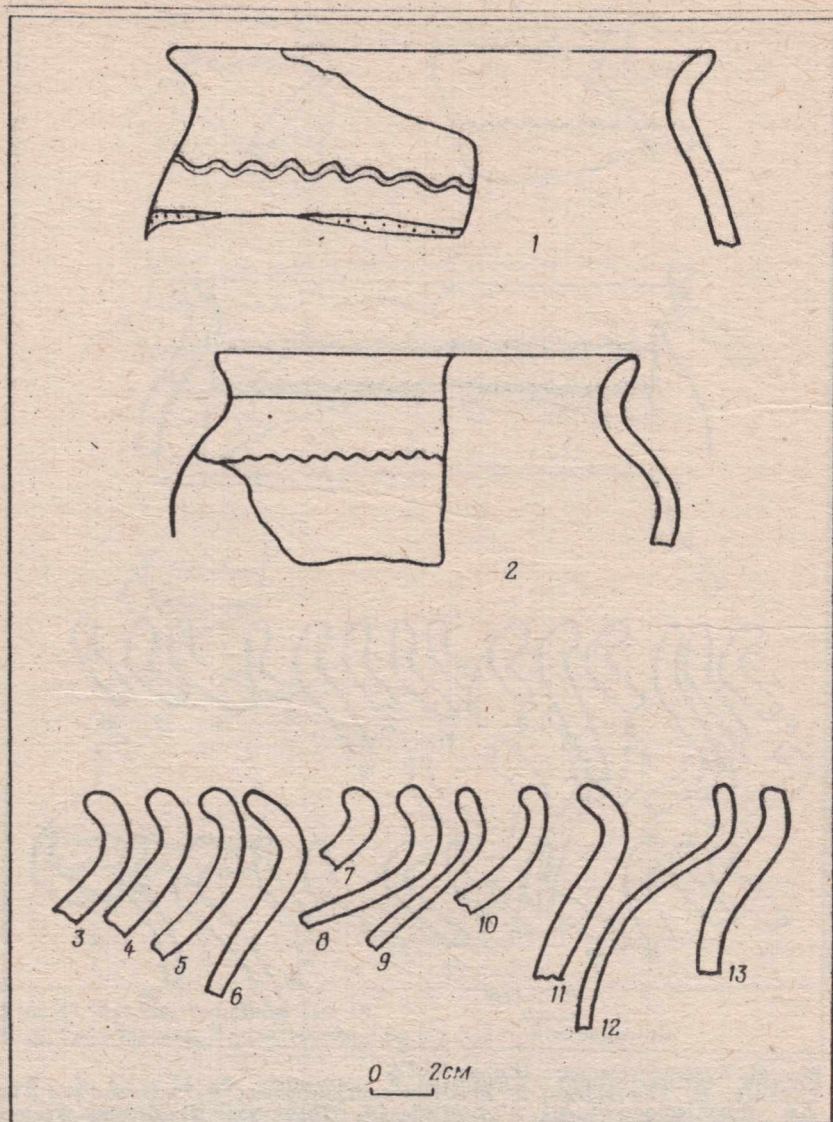

Рис. 46. Кухонні горщики. Підтип VIII а.
 1-10 - Іллінка; 11, 13 - Червоно-Григорівка; 12 - Благовіщенка

тальних (рис. 47, 1, 2). Горщики цього типу трапляються на більшості поселень Південного Подніпров'я. Хронологічні рамки їх існування дуже широкі: з X до XIV ст. [Полубояринова, 1978, с. 107].

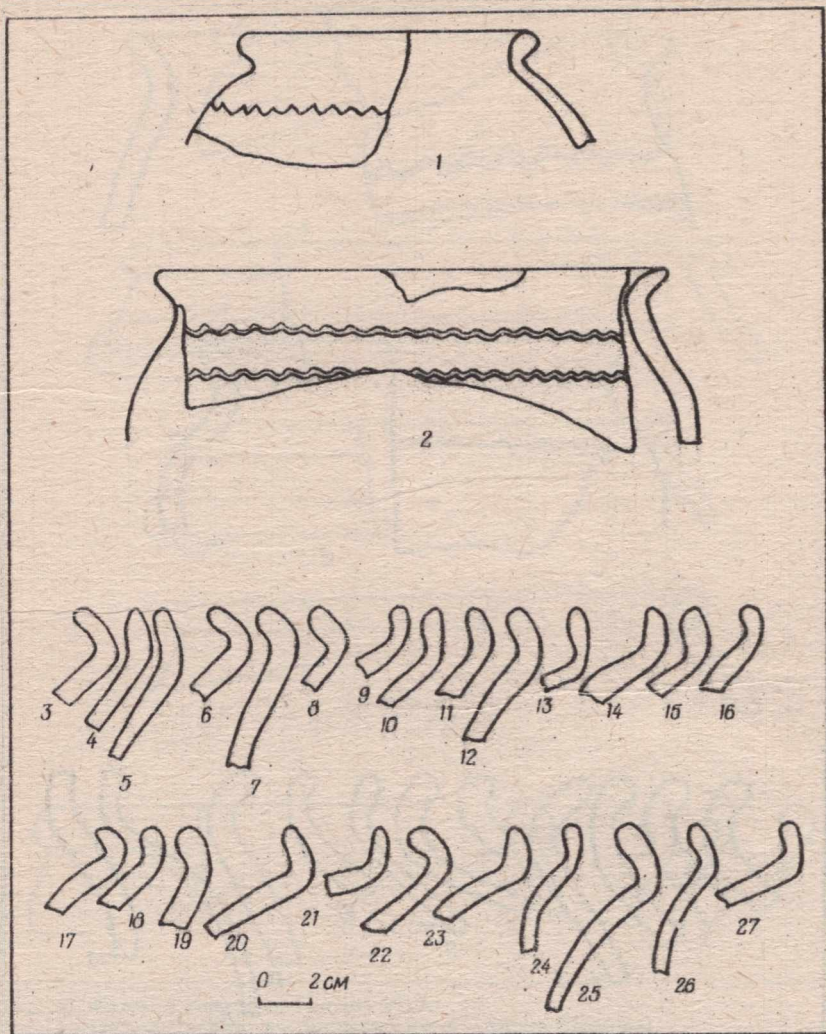

Рис. 47. Кухонні горщики. Підтип VIII б.

1, 13-16, 26, 27 - Іллінка; 2, 20 - Червоно-Григорівка; 3-7 - Олексіївка (Гирло); 8-12 - Благовіщенка; 17-19 - Ігрень (Підкова); 21 - Перше Травня; 22-24 - Кічкас (правий); 25 - Біленьке

Горщики типу IX знаходять рідше. За формою вони нагадують горщики типу VIII, але крутобокші. Головною особливістю є наявність улоговинки по краю вінець, які зрізані горизонтально, або під нахилом (рис. 48, 1-10). Діаметр вінець - від 14 до 18 см. Орнаментальні мотиви ті самі (рис. 48,

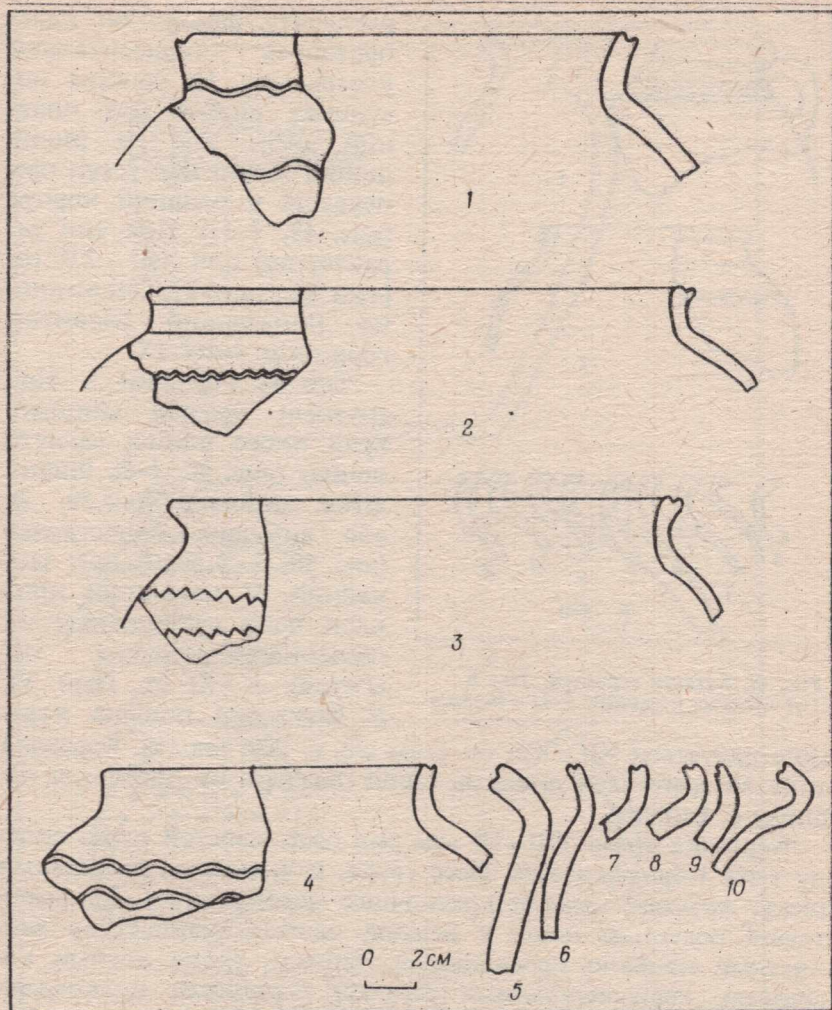

Рис. 48. Кухонні горщики. Тип ІХ.

1-4, 6-8 - Іллінка; 5 - Олексіївка (Гирло); 9, 10 - Благовіщенка

1-4). У ІХ - ХІ ст. горщики з подібною особливістю вінець на пам'ятках Південного Подніпров'я не зустрічалися. Кераміка такого типу на інших давньоруських пам'ятках трапляється у шарах Х - ХІ ст. [Смирнова, 1956, с. 231, рис. 2].

Тип Х. Горщики цього типу мають ускладнений край вінець. Край відігнутий різною мірою, має закруглену, або

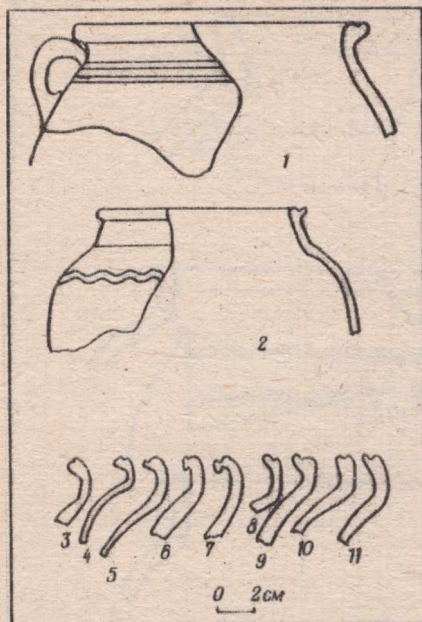

Рис. 49. Кухонні горщики. Тип X.
1-7 - Кічкас (правий); 8-11 - Іллінка

міка датується XII - XIII ст. [там же, с. 232, рис. 2]. Кераміка типу XI трапилася лише на одній пам'ятці на поселенні поблизу с. Іллінка.

Кераміка типів VIII - IX має ряд особливостей щодо складу тіста і орнаментатії. Тісто грубе, із значними домішками піску, жорстви, шамоту і товченого черепашнику. Орнаментовані посудини лише у верхній частині, найчастіше хвилястими недбало проведеними лініями, рідше косими насічками, горизонтальними лініями, круглими вдавленнями.

Горщики типів VIII - XI за формою і деякими особливостями профілювання вінець близькі до горщиків типів II - V. Річиця простежується в орнаментатії (вона стає менш яскравою) і в складі тіста (з'являються значні домішки черепашнику). На нашу думку, типи VIII - XI генетично пов'язані з типами II - V.

Столовий посуд, представлений глечиками і глечикоподібними посудинами з ручками, за тістом нагадує амфорний. Це посудини червонуватого випалу, інколи з рожевим або жовтуватим відтінком. Часто знаходили фрагменти

вуглувату форму, по краю проходить горизонтальна улоговинка. На деяких посудинах шийка має плавний вигін, але на інших шийка ззовні має уступ при переході в плавний корпус (рис. 49, 1-11). Цей тип характерний для XIII - XIV ст. [там же, рис. 2]. Очевидно, це подальший розвиток горщиків типу IX.

Тип XI. Горщики з відгнутими назвні віncями, край якого інколи загнуто донизу (рис. 50, 1-8). Шийка чітко виділена (рис. 50, 2), або виділена недостатньо (рис. 50, 3, 5). Орнамент звичайний. У невеликій кількості вони зустрічалися на південнодніпровських пам'ятках X - XI ст. (тип V). У Новгороді подібна кера-

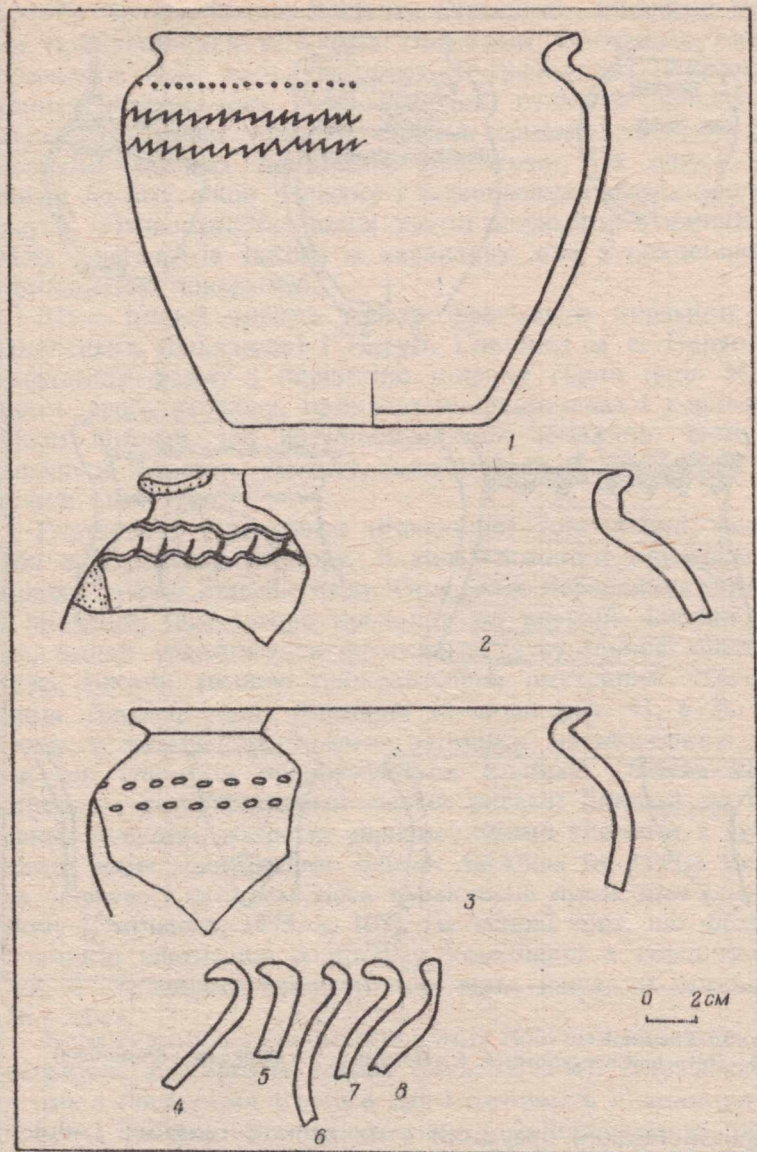

Рис. 50. Кухонні горщики. Тип XI.
1-8 — Іллінка

округловигнутих і сплюснених ручок. Про форму посудин цього типу дають уяву п'ять урн, виявлених В. В. Хвойкою в с. Петрово-Свистунове. Три з них плоскодонні округло-

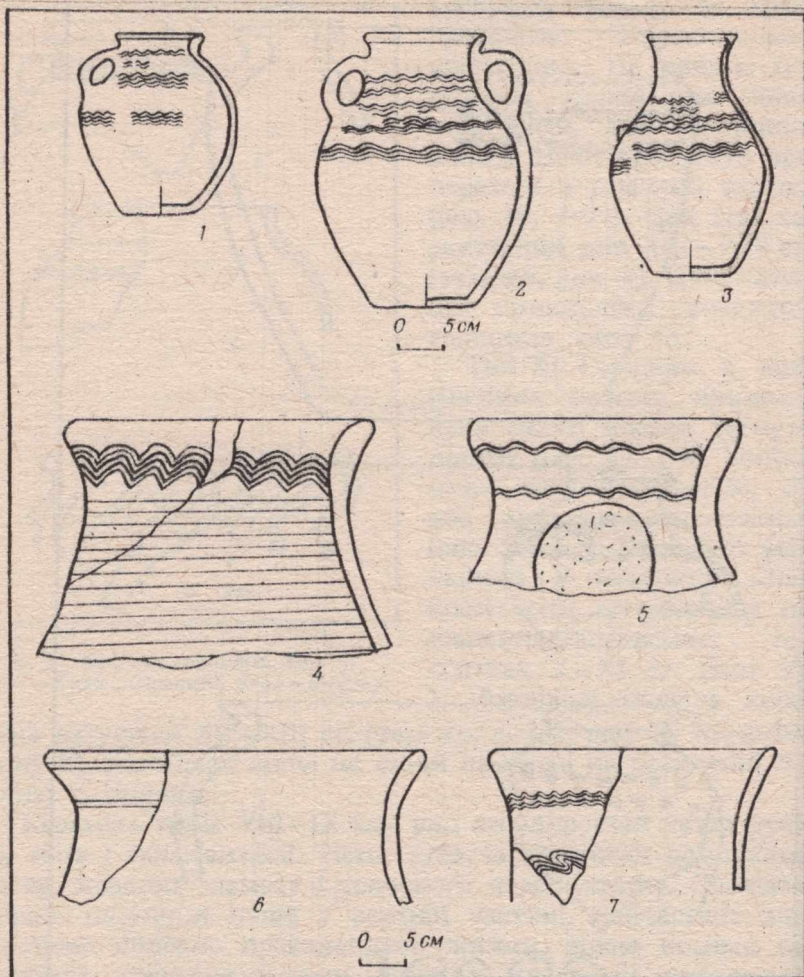

Рис. 51. Глечики.

1-3 -Петрово-Свистунове; 4, 5 -Перун; 6, 7 -Олексіївка (Ременове)

кі горщикоподібні посудини з невисокою шийкою і відігнутими вінцями. Наявність біля вінця двох невеликих плоских напівкругловигнутих ручок робить їх схожими на глечики. Четверта посудина - дворучний широкогорлий глечик. П'ята - округлобокий дворучний глечик. Порівняно з описаними вище посудинами він має більш витягнуті пропорції, шийка його вища і вужча (рис. 51, 1-3) [Сміленко, 1975,

с. 167]. Орнамент цих посудин скромний. Звичайно посудини прикрашалися кількома поясками хвилястих ліній по плечиках. Крім того, трапляються гребінчасті наколи, фестончастий орнамент і, як виняток, суцільна орнаментация горизонтальними лініями. Зрідка орнаментувалися ручки посудин – хвилею, наколами, рисочками. На деяких посудинах помітні сліди червоної і коричнюватої фарби, пролощені смуги. Різновидністю даної групи кераміки є деяка кількість фрагментів такого ж характеру, але з гладенькою чи підлощеною поверхнею.

Деякі інші вигляд мають фрагменти кераміки із сіл Олексіївка (Ременове) і Перун. Глечики із с. Перун мали стрункішу форму і порівняно широке горло (рис. 51, 4–5). Вони сірого кольору, прикрашені фестонами і горизонтальними лініями, що розташовувалися зонально. Тісто мало домішки жорстви, шамоту, інколи охри. Діаметр горла становив 11–12 см.

Глечики з Олексіївки (Ременове) тонкостінні, рожевого або жовтуватого кольору. В тісті – домішки крупного кварцового піску, інколи охри. Орнамент переважно хвилястий і лінійний, найчастіше проходив по верхній частині глечика, однак трапляються фрагменти із суцільною орнаментацией. Інколи хвилею прикрашалася внутрішня частина вінець. Діаметр горла становив 11–16 см (рис. 51, 6–7). На одному з вінець простежено залишки носика-зливу. Зрідка на дні глечиків простежуються клейма. Окремі глечики описаних типів деякими своїми рисами близькі до салтовських посудин, зокрема червоноглиняні глечики з ручками, вінця яких мають злив. Однак загалом ця група кераміки за формою і складом тіста характерна лише для даного району [Сміленко, 1975, с. 107]. На основі того, що фрагменти глечиків містилися в одному комплексі з горщиками типів II–V, можна вважати, що вони існували одночасно в IX – XI ст.

Крім глечиків і глечикоподібних посудин ми маємо деяку кількість фрагментів мисок (рис. 52, 1–4). Але лише один з них з поселення Ігрень 8 дає можливість визначити форму миски. Виготовлена ця мисочка з такого самого тіста, як і кухонна кераміка. Дно має сліди підсипки і запливу по краях. Форма її слабкоконічна, стінки майже верти альні, вінчик зрізаний прямо. По стінках майже до самого дна йдуть недбало виконані горизонтальні лінії. Діаметр дна – 6–7 см, діаметр вінець – 10 см, висота – 5 см (рис. 52, 1). Від решти мисок збереглися лише незначні уламки (рис. 52, 2–4).

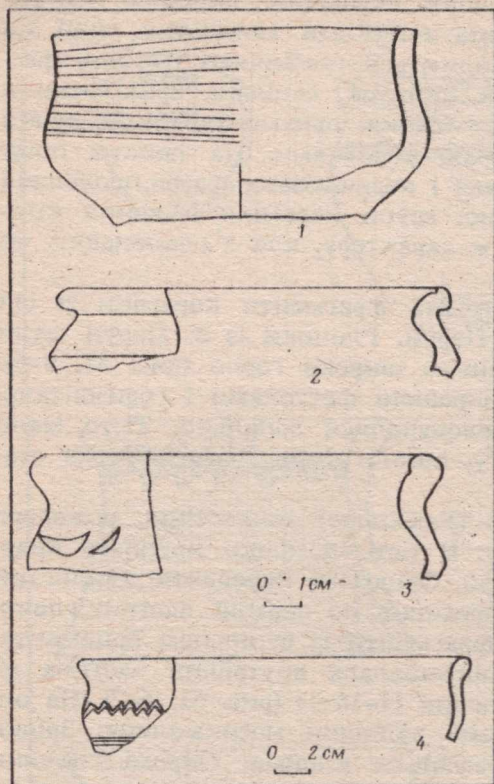

Рис. 52. Миски.

1 – Ігрень 8; 2 – Іллінка; 3, 4 – Ігрень (Підкова)

поєднанні з нігтевим орнаментом (рис. 53, 1, 2).

Корчаги – це посудини з рівними, майже вертикальними вінцями, іноді ззовні з кількома валиками-потовщеннями, або одне потовщення по самому краю вінець. Зазначимо, що в тісті цих посудин існували домішки не тільки піску, а й жорстви. Орнамент такий самий, як і на горщиках. На одному екземплярі по краю вінець проходили косі насічки (рис. 54, 1–5). Посудини подібного типу траплялися на інших давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. [Кучера, 1962, с. 48, рис. 20, 5, 6, 9; Юра, 1962, рис. 37, 1]. Рідини зберігалися в посудинах типу глечиків-кринок. Вони були схожі на горщики, але мали вужче горло і стрункіші пропорції (рис. 54, 6, 7). На корчагах і глечиках сліди нагару відсутні.

Для зберігання і перевезення рідин використовувалися амфори. Відомі нам амфори можна поділити на три типи.

Мабуть, велика частина мисок виготовлялася з дерева.

Припаси зберігалися у великих горщиках, корчагах, кринках і амфорах. За формою і профілем вінець горщики для зберігання припасів подібні до кухонних горщиків типу VI, але відрізняються більшими розмірами: діаметр вінець 30–40 см, товщина стінок 0,7–1 см. У тісті помітні незначні домішки вапняку. Випал хороший, колір сірий або жовтуватий. На відміну від горщиків на цих посудинах нема нагару. Привертає увагу особливість орнаменту; на всіх посудинах по плечиках проходить комбінований орнамент – тонкі горизонтальні лінії в

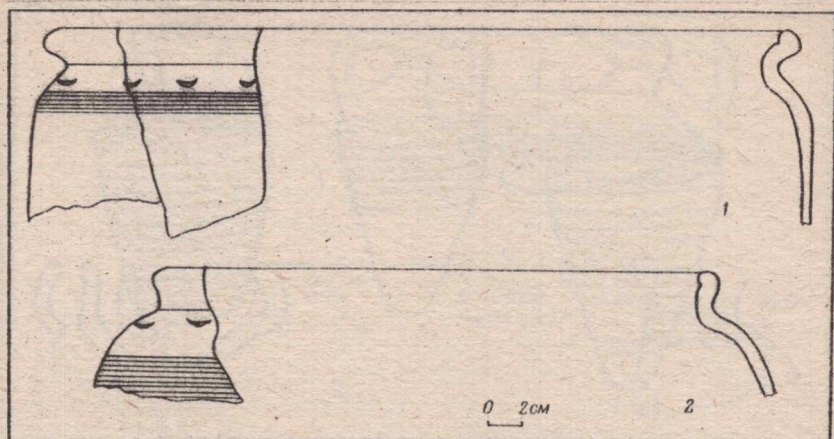

Рис. 53. Горщики для зберігання припасів.
1, 2 – о-ів Кам'януватий

Тип I. Невеликі амфори з коротким приземистим корпусом, днище округлене, поверхня вкрита рідкими боріздками. Ручки, майже круглі в розрізі, піднімаються від плечей, мають вуглуватий перегин і приєднуються під самим вінчиком (рис. 55, 1). Таку амфору знайдено на поселенні Перше Травня [Брайчевская, 1963, рис. 9, 2]. Амфори подібного типу виготовлялися в Криму, де вони становлять більшість у шарі X ст. [Якобсон, 1979, с. 71–73].

Тип II. Амфори невеликих розмірів грушовидної форми зі зглаженою або рідко рифленою поверхнею. Вертикально піднімаючись, ручки досягають рівня вінчика або трохи виступають над ним. Вінчик нагадує відкладний комірець. Три такі амфори знайдено на дні Дніпра біля Великого Потьомкінського о-ва (рис. 55, 2–4), де, як вважає ряд дослідників, знаходилося літописне Олешня.

Виготовлялися ці амфори в основному в Криму і найбільше поширення мали наприкінці X – на початку XI ст. [там же, с. 109]. Відомі їх знахідки в Києві, де вони пов'язані з шаром X ст. [Гупало, Толочко, 1975, рис. 18].

Тип III. Представлений червоноглиняними амфорами дещо більших розмірів та іншої форми. Вони мали вузьку шийку, високо підняті над вінчиком масивні ручки, грушовидний корпус, що звужується донизу, і округле дно [Брайчевська, 1962, рис. 13, 5]. Поверхня амфор здебільшого вкрита рифленням, інколи простежуються сліди ангоба. Тісто амфор – рожевувате або жовтувате – без крупних домішок.

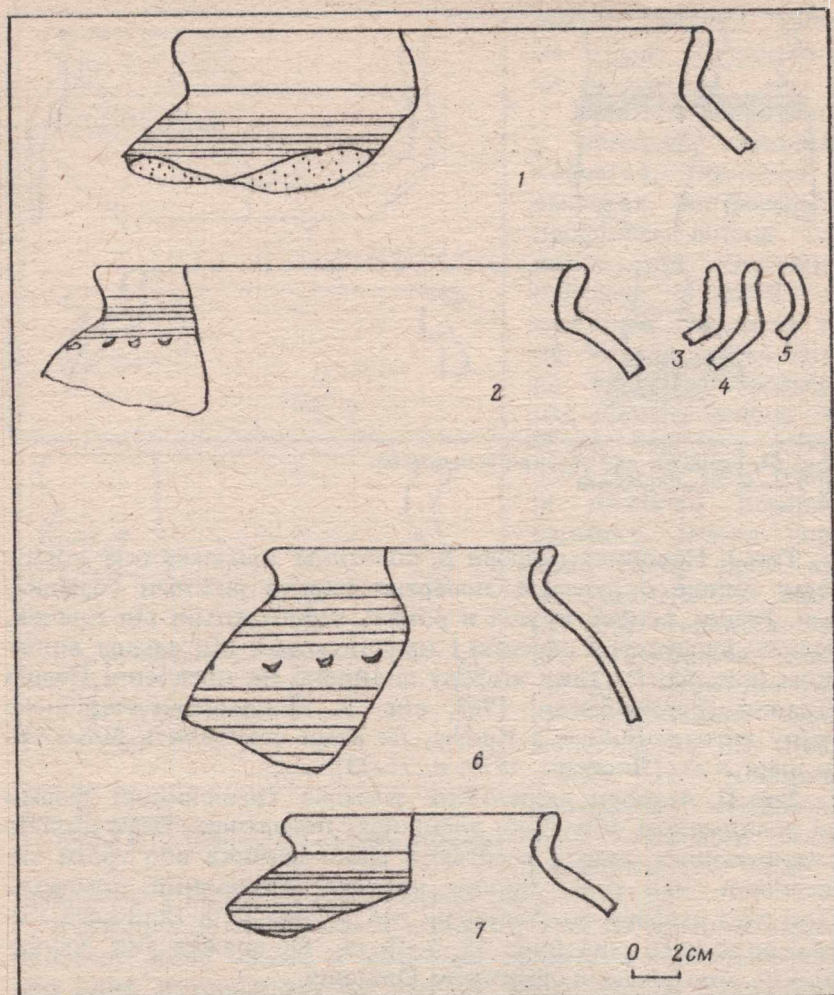

Рис. 54. Корчаги і глечики.
 1-5 – корчаги; 6, 7 – глечики.
 1-7 – Ігрень 8

Розміри амфор на основі фрагментів ручок з частиною горла найрізноманітніші (рис. 55, 5, 6).

Зазначимо, що на деяких амфорах продряпані різні знаки, а на одному фрагменті ручки три літери – МСЛ (рис. 55, 7). Амфори з ручками, що піднімаються над горлом, часта знахідка на давньоруських пам'ятках. Вони завжди пов'я-

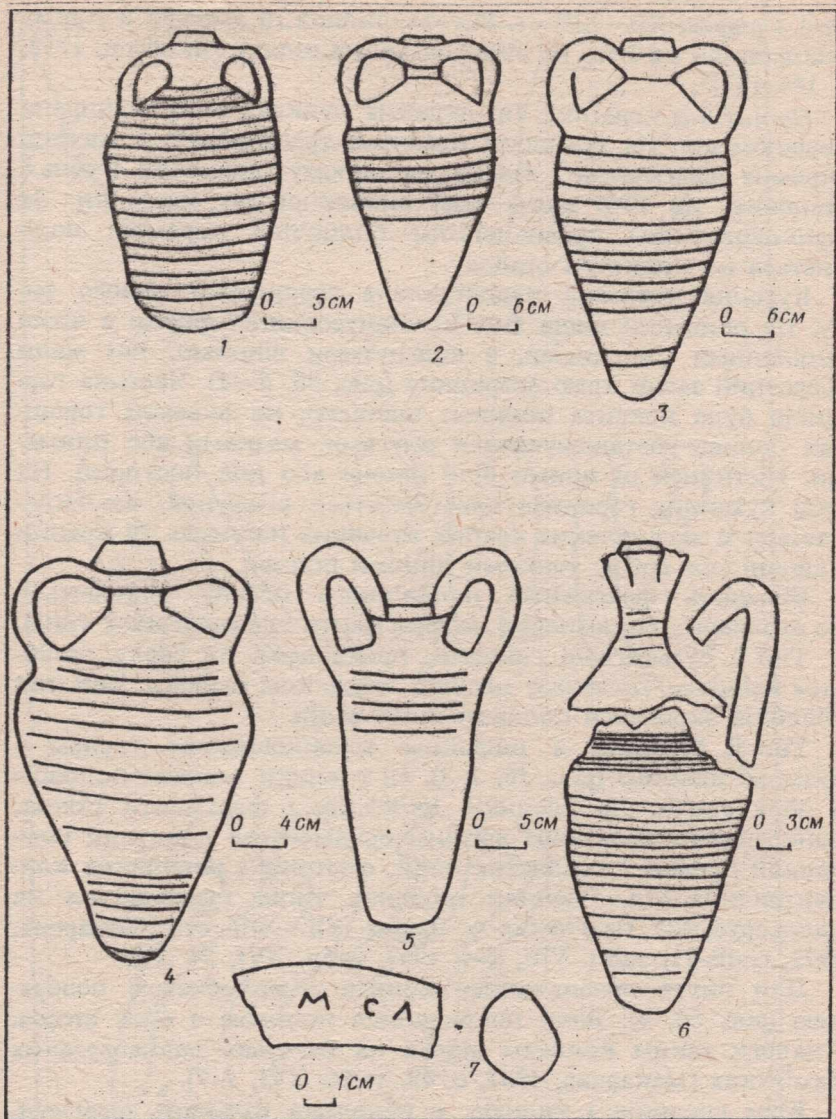

Рис. 55. Амфорна тара.

1 – тип I; 2–4 – тип II; 5–6 – тип III;

1 – Перше Травня; 2–5 – о-ів Великий Потьомкінський; 6 – Кічкас (лівий);

7 – Ігрень 8

зані з шаром XII – XIII ст. Виготовлялися ці амфори в Криму і надходили на Русь по Дніпровському шляху [Якобсон, 1950, с. 104–107].

Полив'яна кераміка. По окремих пунктах вона поширена нерівномірно. На більшості пам'яток трапляється у вигляді окремих фрагментів і тільки на одному поселенні Ігрені 8 становить до 10 % щодо всієї виявленої тут кераміки. За функціональним призначенням полив'яна кераміка поділяється на кухонну і столову.

Кухонна кераміка представлена горщиками одного типу. Це описаний вище тип VI – конусовидної форми з чітко виділеними плечиками, з відігнутими вінцями, які мали зворотний загин краю всередину (рис. 56, 8–11). Частина горщиків була покрита поливою повністю, на окремих горщиках полива розташовувалася смугами, мазками або плямами. Містилися ці плями біля вінець або дна посудини. На ряді кухонних горщиків простежується візерунок, що складається із заглиблених крапок оточених поливою. Ці крапки з'єднані між собою тонкими лініями поливи.

Більшість фрагментів полив'яного посуду відноситься до столового. Насамперед це фрагменти глечиків двох типів.

Тип I. Вузькогорлі глечики, прикрашені по горлу наліпним валиком, по якому нерідко йдуть косі насічки. Цей тип глечиків вкривався поливою лише зовні.

Тип II. Глечики з широким воронковидним горлом і вузькою шийкою (рис. 56, 1–3). Ці глечики покриті поливою з обох сторін. До глечиків належать і фрагменти стінок, прикрашених складним врізним орнаментом у вигляді комбінацій прямих і хвилястих ліній, фестонів і невеликих концентричних кіл. Глечики подібних типів трапляються на давньоруських пам'ятках у шарах XII – XIII ст. [Макарова, 1972, с. 10–11, табл. VIII, 2–4; 1967, табл. XVI, 24, 27].

Для пиття призначалися келихи з жолобчатою поверхнею (рис. 56, 4). Вони покривалися поливою з обох сторін. Аналоги таким келихам відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [Макарова, 1967, с. 49, табл. XVI, 1–7].

Крім глечиків і келихів, є невелика кількість фрагментів від мисок, що мали слабковідігнуті назовні вінчики й були покриті поливою з обох сторін (рис. 56, 5–7).

Тісто столового полив'яного посуду відрізняється від кухонного. Це майже завжди сіро-біла, добре відмулена глина з незначними домішками дрібного піску. Полива прозора, жовтого, зеленого, рідше коричневого кольору. Якість її погана.

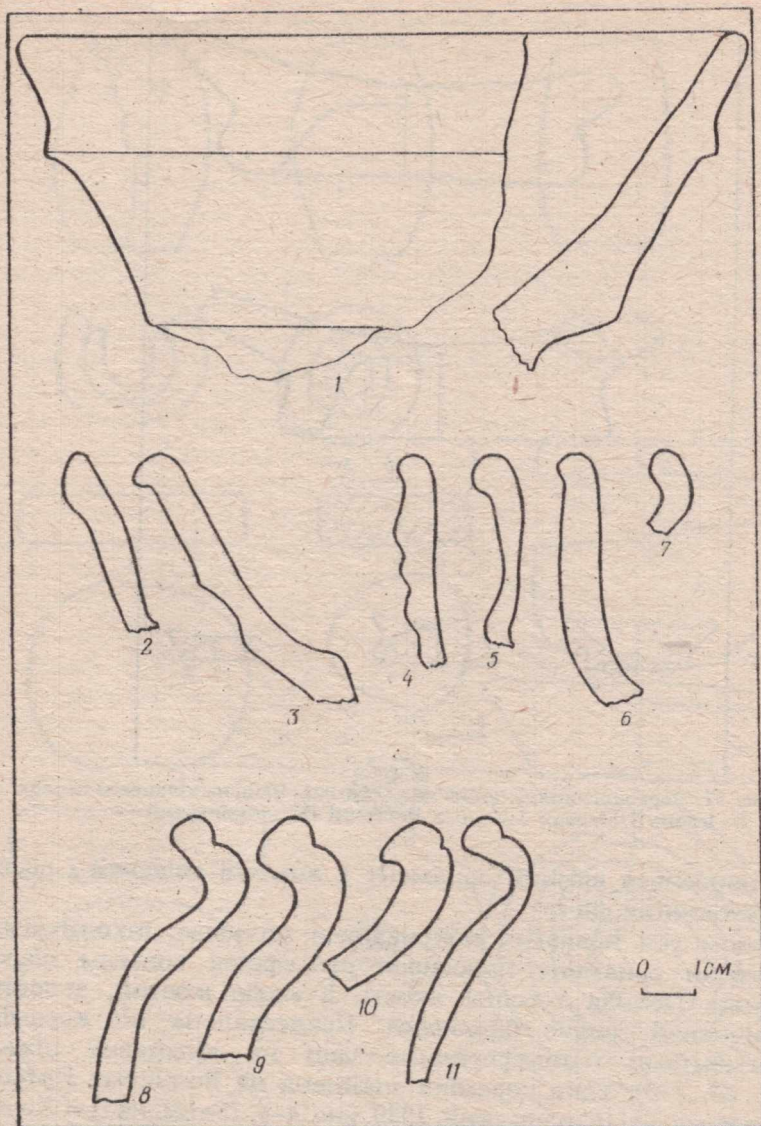

Рис. 56. Сіроглиняна полив'яна кераміка.

1-3 - глечики; 4 - бокал; 5-7 - миски; 8-10 - горщики.

1-7 - Ігрень 8; 8, 9 - Біленьке; 10 - Ігрень (Підкова); 11 - Кічкас (правий)

В окрему групу виділяється червоноглиняна кераміка, представлена фрагментами напівсферичних чаш на кільцевих ніжках. Ця кераміка покривалася ангобом, а потім на

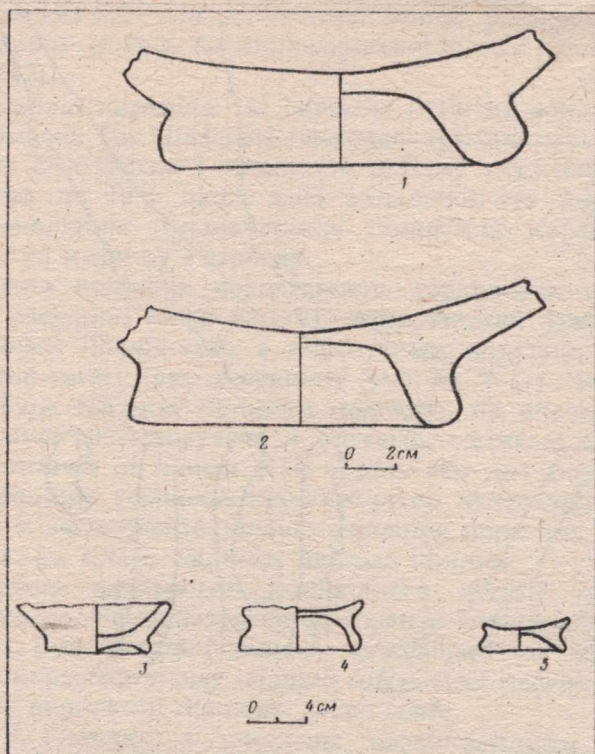

Рис. 57. Червоноглиняна полив'яна кераміка. Чаші на кільцевих ніжках. 1, 2 – Ігрень (Підкова); 3–5 – о-ів Великий Потьомкінський

неї наносився врізний орнамент у вигляді спіралей і різних геометричних фігур.

Потім уся поверхня покривалася цюливою, інколи різноманітний орнамент наносився рельєфним товстим шаром поливи. Полива хорошої якості. Її колір жовтий, зелений, коричневий, рідше бірюзовий. Представлена ця кераміка фрагментами напівсферичних чаш на кільцевих ніжках (рис. 57, 1–5). Така кераміка знайдена на Великому Потьомкінському о-ві [Сокульський, 1980, рис. 4–6, 13–16], на о-ві Хортиці [Сокульський, Шевченко, 1977, с. 9], на поселенні Ігрень (Підкова). Характерна вона для післямонгольського часу. Зафіксована в Криму і Поволжі, де датується XIII–XIV ст. [Якобсон, 1950, табл. XX–XXII; Булатов, 1976, табл. III–IV].

Крім того, на поселенні Ігрень (Підкова) виявлено невеликий фрагмент кашинної кераміки, яка також з'явилася в Південному Подніпров'ї у післямонгольський час.

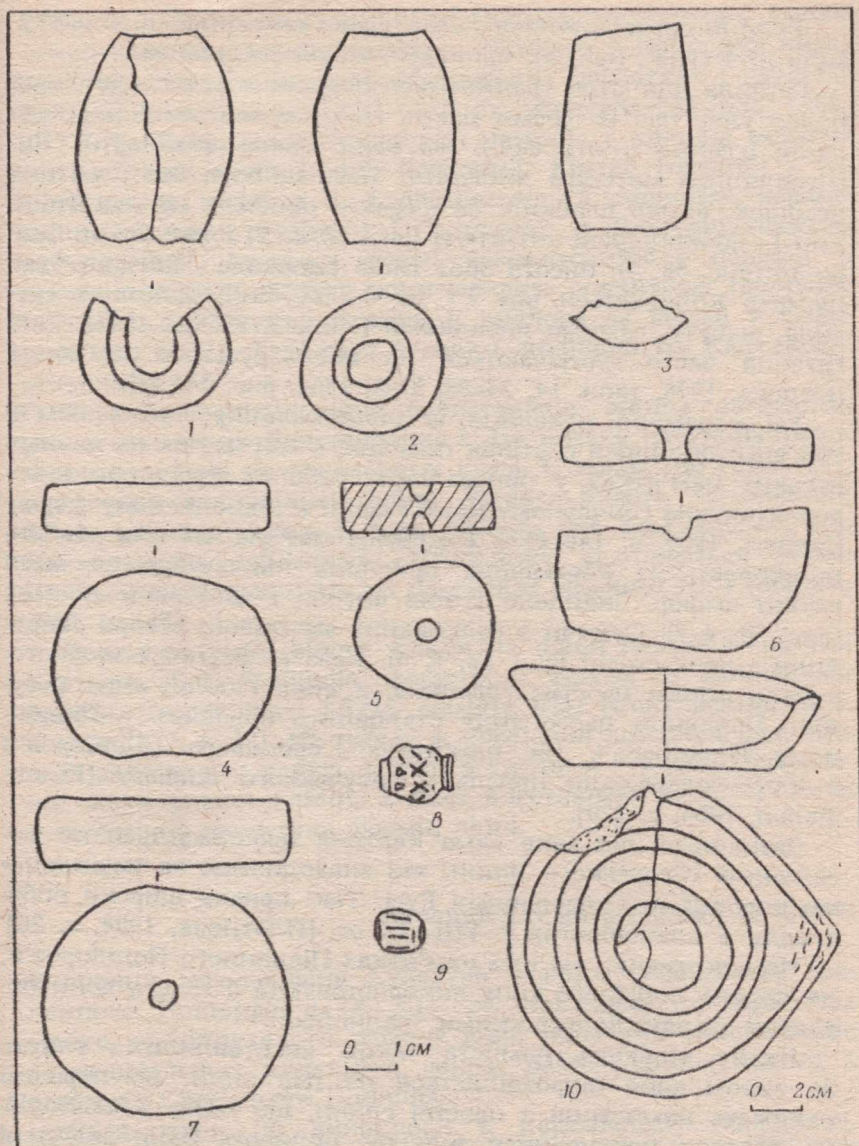

Рис. 58. Керамічні вироби.

1-3 - риболовні грузила; 4-7 - прясла і заготовки до них; 8, 9 - намисто з кашину; 10 - світильник.

1-3, 6 - Ігрень; 4, 5, 7 - Дніпровське; 8-10 - Благовіщенка

З глини виготовлялися також різноманітні дрібні речі: грузила для сіток, прясла, прикраси, тиглі, світильники.

Грузила для сіток трапляються порівняно рідко. Найбільш повну уяву про їх форми дають грузила, виявлені на поселенні Ігрень 8 (п'ять екз.). Всі вони досить стандартні. Виготовлялися методом ліплення. Тісто щільне, без помітних домішок, випал слабкий. За формою діляться на два типи. Тип I – бочкоподібні витягнуті (рис. 58, 1, 2) і тип II – циліндричні (рис. 58, 3). Висота обох типів однакова – близько 4 см, діаметр коливається від 2,7 до 3,2 см. Виготовлялися грузила, мабуть, самими рибалками [Мальм, 1959, с. 147]. Такі грузила часто зустрічаються на давньоруських пам'ятках [Сидова, 1978, табл. 14, 25–28; Юра, 1962, рис. 34, 17].

Усі керамічні пряслиця із південнодніпровських пам'яток виготовлялися із стінок посудин, в той час як на давньоруських пам'ятках у центральних районах Русі вони виготовлялися на гончарному крузі і мали бітрапелевидну форму [Мальм, 1959, с. 146–147]. Вихідним матеріалом для південнодніпровських керамічних пряслиць найчастіше служили стінки амфор. Знайдено готові вироби і заготовки до них (рис. 58, 4–7). Судячи з бракованих заготовок, отвори свердлили з двох сторін (рис. 58, 5, 6). Крім амфорних, використовували стінки простих горщиків, а іноді і полив'яних посудин. Пряслиця цього виду становлять більшість у Південному Подніпров'ї. На пам'ятках Середнього Подніпров'я з X ст. переважали прясла з овруцького шиферу [Розенфельд, 1964, с. 220].

Зазначимо, що така сама картина простежується на поселеннях Сіверського Дінця, які знаходилися за укріпленими кордонами Стародавньої Русі. Такі прясла широко побутували в алано-болгар у VIII–IX ст. [Плетнева, 1964, с. 28].

Не виключено, що і на пам'ятках Південного Подніпров'я, де прясла подібного типу використовують з IX ст., вони пов'язані з алано-болгарськими традиціями.

Певну кількість намиста також виготовляли з глини. За тістом воно підрозділяється на два види. До першого належать намистини з простої глини, що мали бочкоподібну форму і покривалися зеленою поливою. Вони знайдені на поселенні Ігрень 8. До другого виду належить намисто з кашинної кераміки, як правило, покрите блакитною поливою. Намистини можна поділити на два типи. Тип I – бочковидні, з двома кільцевидними виступами по краях. Намистини цього типу мають значні розміри і прикрашені круговим рядом ромбів або зигзагоподібними лініями (рис. 58,

8, 9). Тип II представлений ребристими намистами, також покритими блакитною поливою. Намисто з кашинної кераміки трапляється на золотоординських пам'ятках і датується другою половиною XIII–XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 77]. У Південному Подніпров'ї намисто з кашина виявлено на поселеннях Ігрень (Підкова), Кічкас (правий) і на могильнику поблизу с. Благовіщенка. З кашинної кераміки виготовлено гудзики і "вставки" із Благовіщенського могильника*. Гудзики круглі, сегментовидні у перерізі, з двома отворами. Зверху вони покриті блакитною поливою. Належать до відділу В типу I, аналоги їм відомі у Сараї [там же, с. 71]. Такі самі гудзики знайдено на Каірському могильнику.

Керамічні світильники представлені одним екземпляром з поселення Благовіщенка 2. Це низька посудина-плошка виготовлена на гончарному крузі. Є носик, де горів гніт, від якого залишалися сліди нагару. Висота світильника 3,7 см, діаметр вінець 11,5 см, діаметр дна 8 см (рис. 58, 10). На сільських пам'ятках світильники трапляються рідко. Найчастіше їх знаходять на пам'ятках міського типу [Мальм, 1959, с. 147].

Керамічні тиглі відомі тільки на одній пам'ятці – на о-ві Хортиця. Тут знайдено невеликий тигель із залишками бронзи. Висота його 4,5 см, діаметр 6 см [Сокульский, Шевченко, 1977, с. 12]. На цьому ж поселенні виявлено два тиглі із залишками заліза. Поряд з тиглями – грудки сіро-зеленої вогнетривкої глини, з якої виготовлені тиглі**. Тиглі товстостінні, звичайної форми, ліпні.

ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Вивчення матеріальної культури осілого населення Південного Подніпров'я IX–XIV ст. показало, що протягом усього розглядуваного періоду вона мала ряд спільних рис з матеріальною культурою решти давньоруських земель і особливо Середнього Подніпров'я.

Насамперед це виявилось в керамічному комплексі. Значна частина кухонного посуду (горшки типів I, VI, VII) і переважна більшість полив'яного посуду мають численні

* Розкопки автора в 1979 р.

** Розкопки Державного історико-культурного заповідника на о-ві Хортиця в 1979 р. У розкопках брав участь автор.

аналогі на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я. Багато спільного простежується в наборі сільськогосподарських знарядь, причому не тільки в типорозмірах, а і в технології їх виготовлення. Така сама картина спостерігається і при порівнянні різних ремісничих знарядь. Майже повністю збігається з давньоруським набір прикрас: скляні і металеві браслети, персні, сережки і височні кільця, більшість типів скляного і керамічного намиста.

В різні періоди існування наших пам'яток інтенсивність зв'язків із Стародавньою Руссю була неоднаковою. Найповніше ці зв'язки простежуються в XII – першій половині XIII ст.

На південнодніпровських пам'ятках зафіксовано речі, що не характерні для слов'ян, а аналоги їм відомі серед кочівницьких старожитностей. Частина кухонної кераміки (горщики типу V) мають ряд аналогів серед салтовських старожитностей. Вплив кочівників простежується і в деяких типах прикрас, деталях одягу, зброї. На ряді пам'яток знайдено сережки у вигляді знака запитання. Вони характерні для кочівників, а на південнодніпровські пам'ятки сережки потрапили, мабуть, з їх носіями або через торгівлю і обмін. Кількісне співвідношення сережок різних типів показано в табл. IX.

Так само, мабуть, потрапили на південнодніпровські пам'ятки намисто, "вставки" і гудзики з кашинної кераміки, покриті блакитною поливою. Вироби з кашина типові для золотоординських пам'яток, а на давньоруських пам'ятках післямонгольського часу вони зустрічаються рідко. Небагато їх і на південнодніпровських пам'ятках. Наприклад, на могильнику поблизу с. Благовіщенка на 91 скляну намистину припадає лише 8 намистин з кашина.

Впливом кочівників можна пояснити появу на наших пам'ятках бронзових люстерок з рельєфним зображенням тварин і рослинним орнаментом. Однак зазначимо, що знахідки їх нечисленні (відомо чотири екз.). Про зв'язки з кочівниками свідчать знахідки на південнодніпровських пам'ятках шабель і деяких типів стріл, характерних для озброєння кочівників.

Частина речей потрапила до Південного Подніпров'я завдяки торговельним зв'язкам. Привізними були амфори, фрагменти яких часто знаходять на поселеннях. Наприклад, на поселенні Ігрень 8 вони становлять до 5% щодо знахідок кераміки. Привізний характер має частина полив'яного посуду.

Ряд прикрас потрапило у Південне Подніпров'я із північ-

но-західних районів: "вусатий" перстень, фібула, шпилька з ажурною головкою, кручена гривна. Бронзова бляшка із зображенням звірів – східного походження. На зв'язки із заходом вказують знахідки хреста з емаллями, лита фігурка Христа.

Таким чином, можна говорити про своєрідність матеріальної культури осідлого населення Південного Подніпров'я IX – XIV ст. Основний вплив на неї, безумовно, мала культура Стародавньої Русі. Особливості її пов'язані з деяким впливом навколишнього кочового світу, а також із порівняно широко розвинутими торговельними зв'язками.

ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК

Встановлення хронологічних рамок існування окремих пам'яток осілого населення у Південному Подніпров'ї має ряд труднощів. У нас нема повністю розкопаних поселень, більшість могильників також розкопано тільки частково. Ряд пам'яток представлено підйомним матеріалом, який важко пов'язати з окремими комплексами. До того ж, частина документації і матеріалів розкопок втрачені у роки війни.

Основними датуючими матеріалами при визначенні хронологічних рамок існування окремих пам'яток служать кераміка, прикраси, зброя, деякі предмети господарського і побутового призначення. На ряді пам'яток нам вдалося виділити закриті комплекси – житла, господарські споруди, поховання. Частина пам'яток представлена підйомним матеріалом, зібраним в результаті багаторічних розвідок. Визначення хронології ми почнемо з пам'яток, на яких вдалося виділити окремі комплекси.

Поселення Деріївка містить матеріали з двох жител (табл. XII).

Житло № 1. Основним датуючим матеріалом тут є кераміка середньодніпровського типу (тип VI – за нашою класифікацією). Така кераміка була поширена на давньоруських пам'ятках, де вона датується кінцем XI – першою половиною XIII ст. [Кучера, 1986, с. 449]. Тут же виявлено шиферне прясло. Прясла з фіолетового овруцького шиферу – одна з найпоширеніших знахідок на давньоруських пам'ятках. З'явилися ці пряслиця, як вважає більшість дослідників, наприкінці X ст. [Розенфельд, 1964, с. 221], а припинення їх виробництва викликало монголо-татарське нашествя [Рыбаков, 1948, с. 534].

У заповненні житла знайдено також залізний наконечник стріли (тип 67 – за класифікацією Медведєва). Наконечники цього типу з'явилися разом з приходом монголів і побутовували у другій половині XIII – XIV ст. [Медведєв, 1966, с. 75].

У житлі № 2 трапилася кераміка описаного вище типу, а також фрагменти полив'яної кераміки давньоруського вироб-

ництва. Сіроглиняна кераміка, покрита прозорою поливою жовтого і зеленого кольору, почала виготовлятися наприкінці XI – на початку XII ст. [Макарова, 1967, с. 47]. Зникнення полив'яної кераміки пов'язано з розгромом центрів її виробництва монголо-татарами у першій половині XIII ст. Датування такої кераміки XII – першою половиною XIII ст. підтверджується частими знахідками її на давньоруських пам'ятках у шарах цього часу [Каргер, 1958, с. 446–448; Довженок и др., 1966, с. 82; Макарова, 1972, с. 10]. У житлі № 2 знайдено кілька скляних браслетів. Виробництво таких браслетів у Києві почалося на початку XII ст. [Щапова, 1972, с. 191], а виробництво їх припинилося після монголо-татарського нашествия. На більшості давньоруських пам'яток скляні браслети належать до шару XII – першої половини XIII ст. [Кучера, 1962, с. 45; Юра, 1962, с. 119–120].

Таким чином, поселення Деріївка існувало в XII – першій половині XIII ст., а наявність наконечника стріли, пов'язаного з приходом монголо-татар, свідчить про те, що поселення, очевидно, загинуло під час монголо-татарського нашествия.

Ігрень 8. Тут зафіксовано матеріали із шести жител і трьох господарських ям (табл. XII). У всіх комплексах є кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., полив'яна кераміка XII – XIII ст., скляні браслети – глэденькі і кручені, кільця, виготовлені з такого самого жгута, що і браслети. Датуються вони початком XII – першою половиною XIII ст. Всі комплекси містять також фрагменти амфор. Усі вони належать амфорам, що мали жолобчасту поверхню, округле дно і масивні ручки вище горла. Виготовлялися такі амфори в Криму, зокрема в Херсоні [Якобсон, 1950, с. 104–107], датуються XII – XIII ст. [Якобсон, 1979, с. 111]. На давньоруських пам'ятках ці амфори трапляються також у шарах XII – XIII ст. [Кучера, 1962, с. 51; Довженок и др., 1966, табл. XII; Мезенцева, 1968, с. 101–102].

У житлі № 1 зафіксовано трубчастий замок, який, за класифікацією Колчина, відноситься до типу В другого варіанту, час побутування його – XIII ст. [Колчин, 1959, с. 82]. У житлі № 2 знайдено трьохчастну намистину з чорної пасти, прикрашену рельєфним валиком з жовтої пасти. Намисто такого типу датується XIII – XIV ст. [Щапова, 1956, с. 176]. У житлі № 4 виявлено вигнуту у вигляді знака запитання сережку з бронзового дроту. На кінці стрижня простежується костяна намистина-підвіска. Вище підвіски стрижень сережки був обмотаний тонким дротом. Сережки такого типу з'явилися

Таблиця XII. Хронологічне співвідношення комплексів з датуючими речами по окремих пам'ятках (IV група)

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Деріївка поселення	ж. 1	керам. комплекс прясло шиферне наконечник стріли				_____		
	ж. 2	керам. комплекс браслети скл.			_____			
Игрень 8 поселення	ж. 1	керам. комплекс браслети скл. замок цил.				_____		
	ж. 2	керам. комплекс браслети скл. намистина			_____			
	ж. 3	керам. комплекс браслети скл.			_____			
	ж. 4	керам. комплекс браслети скл. сережка			_____			
	ж. 5	керам. комплекс браслети скл. прясло шиферне сережка			_____			
	ж. 6	керам. комплекс браслети скл.				_____		
	яма 1	керам. комплекс браслети скл.				_____		
	яма 2	керам. комплекс кільце скл.				_____		
	яма 3	керам. комплекс браслети скл.				_____		
	культ. шар	керам. комплекс браслети скл. кресало прясло шиферне ключ від замка				_____		
Ілцінка поселення	ж. 2	керам. комплекс				_____		
	культ. шар	намистина				_____		
Благовіщенка поселення	ж. 2	керам. комплекс				_____		
	культ. шар	кераміка						_____
Республіканець поселення	ж. 1	керам. комплекс				_____		

в XIII ст., а побутували у другій половині XIII – XIV ст. [Плетнева, 1958, с. 176; Федоров-Давыдов, 1966, с. 39–40]. Таку саму сережку знайдено у житлі № 5, поряд – шиферне прясло з овруцького шиферу, яке за діаметром отвору можна віднести до XII – XIII ст. [Розенфельд, 1964, с. 222].

У культурному шарі крім кераміки і скляних браслетів простежено калачовидне кресало з язичком, яке, за класифікацією Колчина, побутувало у X – XII ст. [Колчин, 1958, рис. 4]. Тут же – масивний ключ з кільцем на кінці. Ключ від трубчастого замка типу В другого варіанту датується XIII ст.

Таким чином, розглянуті речі дають достатньо точну дату існування поселення Ігрень 8. Усі матеріали укладаються в рамки XII – першої половини XIII ст. Велике значення для визначення верхньої хронологічної межі існування поселення має невелике кладовище, досліджене на території поселення, особливо стратиграфія поховання № 4 і житла № 6. Поховання здійснено з рівня підлоги житла, причому воно прорізало черінь печі. Могильник за поховальним об'ємом і знайденою в розвалі наддомовинної споруди керамікою помонгольського часу датується другою половиною XIII – XIV ст. [Егоров, Федоров-Давидов, 1976, с. 108, 139–158]. Тож, коли здійснювалося поховання, житло уже було залишено, бо передпічна яма, куди впущено поховання, встигла заповнитися. Тому можна стверджувати, що в другій половині XIII ст. поселення перестало існувати.

Поселення Ігрень (Підкова). Тут матеріали з одного житла і культурного шару.

Житло № 1. У ньому знайдено кераміку середньодніпровського типу і полив'яну кераміку. Це дає можливість віднести житло до XII – XIII ст. (табл. XIII). У культурному шарі виявлено подібну кераміку і ряд речей цього ж часу: скляні браслети, трибусинні сережки київського типу, характерні для давньоруських пам'яток XI – XIII ст. З приходом татаромонголів сережки цього типу зникають [Рыбаков, 1948, с. 534]. Тут же – значна кількість скляного намиста, що побутувало в XII – XIII ст. (табл. XIII).

Невелика кількість кераміки, вкритої суцільною орнаментациєю, відноситься до більш раннього часу. Кераміка такого типу характерна лише для південнодніпровських пам'яток, де вона датується IX – XI ст. [Сміленко, 1975, с. 169–172].

Крім того, у культурному шарі знайдено ряд речей, характерних для другої половини XIII – XIV ст. (табл. XIII). Це кераміка з прямою шийкою, що розширюється до плечиків, і з потужним валиком, аналоги якої відомі на пам'ятках помонгольського часу [Кучера, 1969, с. 181], а також намисто з кашинної кераміки, покрите блакитною поливою. Намисто з цього матеріалу трапляється на різних помонгольських пам'ятках і звичайно датується XIII – XIV ст. Відоме воно в Осетії, Поволжі [Милорадович, рис. 2, 1 а, б; Алихова, 1960,

Таблиця XIII. Хронологічне співвідношення комплексів з датуючими речами по окремих пам'ятках (III група)

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Ігрень (Підкова) поселення	ж. 1 культ.	керам. комплекс				_____		
		браслети скл.				_____		
	шар	жорно з шиферу				_____		
		намисто скл.				_____		
		сережки				_____		
		кераміка				_____		
		перстень				_____		
		намисто				_____		
		керам. комплекс				_____		
		намисто з кашину				_____		
кресала				_____				
перстень				_____				
монети				_____				
Дніпровське поселення	ж. 1	керам. комплекс				_____		
		сережка				_____		
	ж. 7	браслет скл.				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 8	керам. комплекс				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 9	кераміка				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 10	сережка				_____		
		сережка				_____		
	ж. 11 культ. шар	сережка				_____		
		сережка				_____		
		перстень "вусатий"				_____		
		гривна				_____		
		браслет				_____		
		браслет				_____		
		замок, ключ				_____		
наконечник стріли					_____			
прясла шиферні					_____			
персні					_____			
кераміка					_____			
хрестик натільний					_____			
наконечник стріли					_____			
наконечник стріли				_____				
ніж вузьколез.				_____				
кераміка				_____				
персні				_____				
наконечник стріли				_____				
сережки				_____				
Перше Травня поселення	ж. 1	керам. комплекс				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 3	керам. комплекс				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 4	керам. комплекс				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 5	керам. комплекс				_____		
		керам. комплекс				_____		
	ж. 6	керам. комплекс				_____		
керам. комплекс					_____			
ж. 7	керам. комплекс				_____			
	керам. комплекс				_____			
ж. 8	керам. комплекс				_____			
	керам. комплекс				_____			
ж. 9	кераміка				_____			
	намистина				_____			

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття						
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV	
	ж. 10	кераміка							
	ж. 11	кераміка							
		кераміка							
	культ.	амфора							
	шар	замок							
		кераміка							
		намисто							
		кераміка							

рис. 2, 4]. Виявлено також невелику кількість червоноглиняної полив'яної кераміки помонгольського часу. Близькі аналоги є у Поволжі і в Криму [Булатов, 1976, табл. III, 4; Якобсон, 1950, табл. XX – XXII]. Овальне кресало, за класифікацією Колчина для Новгорода, побутувало в XIII – XIV ст. [Колчин, 1958, рис. 4]. До XIII – XIV ст. відноситься бронзовий литий перстень з овальним щитком [Седова, 1959, с. 255]. Тут же знайдено значну кількість мідних золотоординських монет XIII – XIV ст. і дві срібні монети Володимира Ольгердовича [Бодяньський, 1971, с. 196].

Перелічені вище матеріали дозволяють вважати, що поселення Ігрень (Підкова) існувало в IX – XIV ст. Ряд матеріалів, що безумовно належать до другої половини XIII – XIV ст., свідчать, що життя на поселенні продовжувалося після татаро-монгольського нашествя. Це підтверджує і наявність за 2 км від поселення кладовища цього ж часу. Воно знаходилося на території поселення Ігрень 8, яке у другій половині XIII ст. уже не функціонувало.

Поселення Дніпровське. Тут вдалося виділити шість комплексів (табл. XIII). Більшість об'єктів зруйновано, знахідки на них малочисленні і одноманітні. У всіх комплексах зафіксовано кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст. У житлі № 1 виявлено фрагменти скляного браслета, полив'яну кераміку, амфору кераміку XII – XIII ст. Тут же – сережка у вигляді знака запитання датована XIII – XIV ст. У житлі № 11 знайдено трибусинну сережку XI – першої половини XIII ст. У житлі № 9 виявлено кілька фрагментів від посудини, вкритої суцільною орнаментациєю, яка відноситься до X – XI ст., але у заповнення житла вона могла потрапити з культурного шару.

Крім того, багато матеріалів належить до культурного шару (табл. XIII). Тут знайдено велику кількість скляних

браслетів, кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст., дві трибусинні сережки, полив'яну кераміку, шиферні прясла. Всі ці речі характерні для XII – першої половини XIII ст. До цього ж часу відноситься сережка, відлита в імітаційній формочці, частина наконечників стріл, деякі типи замків і ключів.

Невелика кількість кераміки із суцільною орнаментцією, вузьколезовий ніж, частина наконечників стріл датується IX – XI ст. Очевидно, до цього ж часу відноситься і натільний хрестик з кульками на кінцях. Аналоги йому відомі в Новгороді, а також у Польщі [Седова, 1959, рис. 4, 4].

Ряд знахідок належить до пізнішого часу. Для XIII – XIV ст. характерні персні із скляними вставками [там же, с. 256], литі персні з овальними щитками і перстень із зображенням людської руки [там же, с. 255]. На поселенні знайдено також певну кількість кераміки середньодніпровського типу XIII – XIV ст. До помонгольського часу відносяться і деякі типи стріл (табл. XIII). На поселенні зафіксовано також ряд речей X – XIV ст.

Усі наведені дані дають можливість віднести час існування поселення до IX – XIV ст. Найінтенсивніше життя на поселенні відбувалося в XII – першій половині XIII ст. Після татаро-монгольського нашествия поселення значно зменшилося. Про це свідчить те, що частина жител XII – XIII ст. перекривається похованнями другої половини XIII – XIV ст.

Поселення Перше Травня. Тут нами виділено 11 комплексів (табл. XIII). Частина з них – житла і будівлі № 1–8 відносяться до раннього періоду (IX – XI ст.), про що свідчить кераміка із суцільною і зональною орнаментцією. Не суперечать такому датуванню і фрагменти жолобчастих амфор з ручками, розташованими нижче горла, а також кілька фрагментів манжетовидних вінчиків, характерних для IX – X ст.

На цьому самому поселенні виділяються три житла, які за керамічним комплексом і окремими знахідками відносяться до пізнішого часу. Так, у житлах № 9, 10 зафіксовано кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст. У житлі № 11 знайдено кілька фрагментів кераміки середньодніпровського типу другої половини XIII – XIV ст. Зазначимо, що у черені печі виявлено кілька фрагментів кераміки місцевого типу з густішою орнаментцією. Ряд датуючих речей трапилося в культурному шарі. Це, насамперед, кераміка всіх перелічених вище видів, фрагменти амфор двох типів – з ручками нижче горла і з ручками, що піднімаються вище горла, бочкоподібні намистини з інкрустацією, трубчастий

Таблиця XIV. Хронологічне співвідношення комплексів з датуючими речами по окремих пам'ятках (II група)

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Волоське поселення	ж. 1 культ. шар	керам. комплекс						
		шашка скл.						
		кераміка						
Зміївка поселення	ж. 1 буд. 2	браслет						
		прясло шиферне						
		керам. комплекс						
		кераміка						
		кераміка пол. браслет						
	ж. 3	керам. комплекс						

замок, датований за аналогією з новгородськими старожитностями XIII – XIV ст. (табл. XIII).

Таким чином, поселення Перше Травня існувало протягом IX – XIV ст.

Поселення Волоське. Тут вдалося виділити лише один комплекс. У житлі № 1 виявлено значну кількість кераміки середньодніпровського типу XII – XIII ст. і кілька фрагментів полив'яної кераміки цього ж часу (табл. XIV).

Таку саму кераміку зафіксовано в культурному шарі. Крім того, тут знайдено шиферне прясло, браслет, які датуються XII – XIII ст. (табл. XIV).

Певна кількість кераміки із суцільною орнаментациєю в культурному шарі відноситься до IX – XI ст. До X – XI ст. належить і скляна гральна шашка.

Таким чином, поселення Волоське існувало в XI – першій половині XIII ст.

Поселення Кічкас (правий берег). На цьому поселенні вдалося виділити 14 комплексів (табл. XV). У житлі № 1 простежено глиняну підвіску, покриту зеленою поливою. Склад глини і полива ідентичні керамічним намистинам з поливою на поселенні Ігрень 8 в комплексі XII – XIII ст. Житло № 3 за керамікою середньодніпровського типу датується цим же часом. Житло № 4 – полив'яною керамікою цим же періодом, але, оскільки в ньому виявлено намистину з кашину другої половини XIII – XIV ст., то можна вважати, що житло існувало і в помонгольський час. Житла № 5, 8, 9 датуються полив'яною керамікою, керамікою середньодніпровського типу і скляним браслетом XII – XIII ст. Житло № 10 – керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст. Житло № 11 датується знайденою тут посрібленою намисти-

Таблиця XV. Хронологічне співвідношення комплексів з датуючими речами по окремих пам'ятках (V група)

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Кічкас (пр.)	ж. 1	керам. підвіска, покрита поливою				_____		
	ж. 3	керам. комплекс				_____		
	ж. 4	керам. комплекс намистина з кашину				_____		_____
	ж. 5	керам. комплекс				_____		
	ж. 8	керам. комплекс				_____		
	ж. 9	керам. комплекс браслет скл.				_____		
	ж. 10	керам. комплекс				_____		
	ж. 11	намистина	_____					
	ж. 12	керам. комплекс				_____		
	ж. 13	браслети скл. прясло шиферне			_____			
	ж. 14	керам. комплекс браслети скл.				_____		
	ж. 15	керам. комплекс кераміка браслети скл.				_____		_____
	ж. 16	керам. комплекс кільце скл.				_____		
	ж. 17	кераміка кераміка пол. браслет скл.				_____		_____
	Благовіщенка могильник	п. 5	браслет			_____		
		п. 8	намисто	_____				
		п. 10	перстень			_____		
п. 12		сережка намисто намистина			_____		_____	
п. 13		перстень намисто скл. намисто з кашину	_____		_____		_____	
п. 14		гудзик з кашину сережка намисто скл.		_____		_____	_____	
п. 15		намисто скл.	_____					
п. 16		намисто скл.			_____			
п. 24		сережки перстень перстень				_____	_____	
п. 29		сережка				_____	_____	
п. 30		сережки				_____	_____	
п. 35		"вставки" з кашину					_____	
п. 36		намисто з кашину намисто скл.	_____				_____	
Кам'янка могильник	п. 16	кресало			_____			
	п. 27	кресало			_____			
	п. 29	сережка				_____	_____	
	п. 78	люстерко				_____	_____	

Пам'ятка	Комплекс	Датуючі речі	Століття						
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV	
		п. 80 сережка							
		п. 82 обклашка колчана							
		п. 85 сережка							
		п. 92 кресало							
Каїри могильник		п. 19 сережка							
		п. 33а гудзик з кашину							
		п. 38 сережка							
		сережка							
		п. 55 гудзик з кашину намисто скл.							

ною. Намисто такого типу існувало до XIII ст. [Щапова, 1956, с. 171]. Житло № 12 датується фрагментами амфор XII – XIII ст. Житло № 13 – скляними браслетами і шиферним пряслом XII – XIII ст. Житло № 14 – керамікою середньодніпровського типу, полив'яною керамікою і скляними браслетами XII – XIII ст. Житло № 15 – керамікою середньодніпровського типу, полив'яною керамікою, скляними браслетами XII – XIII ст. Однак, оскільки у цьому ж самому житлі є певна кількість кераміки середньодніпровського типу другої половини XIII – XIV ст., можна вважати, що житло № 15 продовжувало існувати і в помонгольський час. Житло № 16 датується керамікою середньодніпровського типу і скляним кільцем XII – XIII ст. Житло № 17 – полив'яною керамікою і скляним браслетом XII – XIII ст. Та наявність у заповненні фрагментів кераміки середньодніпровського типу другої половини XIII – XIV ст. дає можливість час існування цього житла віднести до помонгольського періоду.

Таким чином, матеріали датують поселення Кічкас (правий берег) XII – XIV ст., але і після монголо-татарського нашествия життя на ньому продовжувалося.

На лівобережному Кічкаському поселенні окремих комплексів виділити не вдалося. Датуючі речі походять з культурного шару. Це кераміка з манжетовидними вінчиками IX – X ст., кераміка середньодніпровського типу, фрагменти амфор, полив'яна кераміка, скляні браслети і персні, шиферне пряслице, що датуються XII – XIII ст. Оскільки кераміка IX – X ст. представлена одиночними знахідками, а матеріали XII – XIII ст. становлять переважну більшість, можна вважати, що поселення виникло у IX – X ст., але основний час його існування XII – перша половина XIII ст. Матеріалів по-

монгольського часу на цьому поселенні (на відміну від правобережного) не виявлено.

Поселення Іллінка. Тут відомі матеріали з двох жител і культурного шару (табл. XII). У житлі № 2 знайдено фрагменти кераміки XII – XIII ст., решта кераміки представлена місцевими типами. У культурному шарі знайдено фрагменти амфор XII – XIII ст., а також бочковидна намистина з чорного скла, інкрустована зигзагоподібною лінією, що ідентична намистинам з поселення Перше Травня. Намисто цього типу датується XII – XIV ст. [Щапова, 1956, с. 177]. Таким чином, більшість матеріалів дають можливість віднести поселення до XII – XIII ст.

Поселення Благівіщенка I. Тут досліджено два житла, але лише в одному з них є датуючі речі – фрагменти кераміки середньодніпровського типу XII – XIII ст. У культурному шарі знайдено фрагменти амфор XII – XIII ст., а також один фрагмент кераміки середньодніпровського типу XIII – XIV ст. (табл. XII). Решта кераміки належить до місцевих типів. Поселення, мабуть, можна віднести до XII – XIII ст.

Поселення Республіканець датується керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст., знайденою у житлі № 1, а також фрагментами амфор з ручками, що піднімаються вище горла, XII – XIII ст. (табл. XII), виявленими у культурному шарі.

Поселення Зміївка. Тут виділено три комплекси з датуючими матеріалами (табл. XIV). У житлі № 1 зафіксовано фрагменти кераміки, вкритої суцільною орнаментациєю, що датується IX – XI ст. Таку саму кераміку виявлено в будівлі № 2. Не суперечать цьому датуванню фрагменти амфор з ручками нижче горла, а також бронзовий пластинчастий браслет, що характерний для XI – XIV ст.

Певна кількість полив'яної кераміки XII – XIII ст., знайдена у цій же будівлі, свідчить про можливість її існування тривалий час.

У житлі № 3 зафіксовано кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст., фрагменти амфор цього ж часу, певну кількість полив'яної кераміки. На основі цих знахідок житло № 3 можна віднести до XII – XIII ст. Загалом поселення Зміївка існувало в IX – XIII ст.

Решта поселень представлена підйомним матеріалом із зруйнованих будівель, культурного шару, тому датування їх менш точне.

У районі Дніпродзержинського водосховища відомо кілька пунктів, на яких знайдено невелику кількість матеріалів

давньоруського часу. Головним чином це кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст. Сюди відносяться Почикалівка, Куцеволівка, Калужине, Бородаївка, Шульгівка, Аули. У Радянському виявлено кераміку середньодніпровського типу XIII – XIV ст.* [Кучера, Драчук, 1962, с. 102].

Поселення Лоц-Кам'янка. Зафіксовано підйомний матеріал: кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., шиферне прясло XI – XIII ст., а також фрагменти скляних браслетів XII – першої половини XIII ст. Матеріалів раніше XII і пізніше другої половини XIII ст. на поселенні нема. Тож поселення Лоц-Кам'янка можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Поселення на о-ві Кам'януватому. Поселення датується знахідками кераміки середньодніпровського типу XII – XIII ст., полив'яною керамікою та скляним браслетом цього ж часу.

Невелике поселення на о-ві Кодачок датується керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст. Такому датуванню не суперечить знахідка бойової сокири і литого срібного персня.

Ряд знахідок виявлено в районі балки і о-ва Демського. Це кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., а також три наконечники стріл, два з яких мають широке датування, а один характерний для X – XI ст. Загалом цей пункт датується XII – XIII ст.

С. Любимівка. Тут містилося поселення (знайдено залізні шлаки і наральник). Датувати його можна за знахідками кераміки середньодніпровського типу XII – XIII ст.

На о-ві Любимівському виявлено кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст. і візантійську монету XII ст.

О-ів Сурський. Тут виявлено значну кількість речей. Насамперед це кераміка двох видів: архаїчна із суцільною орнаментациєю IX – XIII ст. і середньодніпровська XII – XIII ст. До цього часу відносяться кільчасті вудила і фрагмент скляного браслета. Наконечники стріл представлені різними типами. Два з них датуються X – XIII ст., один IX – XI ст. і ще один належить до другої половини XIII – XIV ст. (табл. VI).

Очевидно, острів був тісно пов'язаний з поселеннями Дніпровське і Волоське, що знаходилися напроти. Можливо, на ньому зупинялися рибалки, про що свідчить знахідка свинцевої блешні. Виявлені матеріали вкладаються в рамки IX – XIV ст.

* Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології АН України.

Поселення Олексіївка (Дзвінецький поріг). Поселення датується знайденою в розмитих житлах керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст. і полив'яною керамікою того ж часу.

Невелике поселення Матлашеве можна попередньо датувати виявленою в заповненні житла кришталевою кульковидною намистиною X – XIII ст. [Фехнер, 1959, с. 156]. Знайдена тут кераміка представлена місцевими типами.

Поблизу с. Микільське виявлено шиферні хрестики, датовані XI – першою половиною XIII ст.

О-ів Кизлевий. Тут зафіксовано ряд знахідок, у тому числі кераміку середньодніпровського типу XII – XIII ст., шиферне прясло та скляний браслет XII – XIII ст.

На деяких поселеннях (Мар'ївка, Олексіївка (Ременове), Петрово-Свистунове, Перун) виявлено гончарні печі. Датуються вони знайденими в печах і біля них фрагментами посудин, вкритих суцільною або зонною орнаментациєю. Посудини подібного типу побутували у Південному Подніпров'ї в IX – XI ст.

Поблизу с. Новоолександрівка знайдено кераміку середньодніпровського типу, шиферне прясло. Можливо, тут існувало поселення XII – XIII ст.

Ряд знахідок було зроблено поблизу с. Орлове. Це частина кільчастих вудил XII – XIII ст., наконечник стріли, датований другою половиною XIII – XIV ст. [Медведев, 1966, с. 75]. Пам'ятку можна віднести до XII – XIV ст.

На поселенні поблизу с. Улянівка, біля зруйнованого житла, виявлено ряд речей. Це бронебійний наконечник стріли, датований X ст. [там же, с. 79], глекоподібна кераміка із зонною орнаментациєю. Очевидно, це було поселення IX – XI ст., чому не суперечить і наявність у зруйнованому житлі вогнища з каміння.

Біля с. Павло-Кічкас знайдено ряд речей з розмитих жител: кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., вироби із заліза: серп, дужка від відра, долото, свердло. За керамікою поселення можна датувати XII – XIII ст.

На о-ві Хортиця відомі два поселення. Одне з них, у північній частині острова, датується керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст., а також амфорою того часу, знайденою на дні Дніпра біля поселення.

У південній частині острова, поблизу оз. Осокорового, частково досліджено багатощарове поселення. Тут є кераміка IX – XI ст., кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., серезка у вигляді знака запитання XIII – XIV ст. До

XIII – XIV ст. відносяться знайдені тут асиметричний леміш [Чернецов, 1976, рис. 2, 12], фрагменти чезунних котлів, шпора із семипроменевою зірочкою [Кирпичников, 1973, с. 67–68], а також дві золотоординські монети. На основі матеріалів можна гадати, що це поселення існувало тривалий час – з IX до XIV ст. Автори розкопок вважають його літописним Протолоччям [Шевченко, 1976].

На о-ві Мала Хортиця виявлено одне зруйноване житло, що датується керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст.

Поселення поблизу с. Біленьке. Зібрано підйомний матеріал: кераміку середньодніпровського типу і полив'яну кераміку XII – XIII ст., скляні браслети і шиферне пряслице цього часу. Невелика кількість кераміки середньодніпровського типу XIII – XIV ст. свідчить про те, що життя на поселенні продовжувалося й після татаро-монгольського нашествия. Очевидно, поселення існувало в XII – XIV ст.

Поблизу с. Скельки виявлено сліди поселення (пункт 1). Датується воно керамікою, вкритою суцільним лінійним орнаментом – IX – XI ст. Такому датуванню не суперечить і піч-кам'янка в зруйнованому напівземлянковому житлі.

На пункті 2 зібрано окремі знахідки: кераміка середньодніпровського типу, трубчастий замок, скляний перстень XII – XIII ст., а також сережка у вигляді знака запитання. За цими матеріалами пункт можна датувати XII – XIII ст.

Поблизу с. Благовіщенка (пункт 2) знаходилося велике поселення [Шапошникова и др., 1957, с. 47, 481]. Тут зібрано підйомний матеріал, у тому числі кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., фрагменти амфор XII – XIII ст., скляна вставка від персня XIII – XIV ст. Таким чином, поселення існувало в XII – XIV ст.

Поселення Червоно-Григорівка. Єдиний датуючий матеріал тут – кераміка середньодніпровського типу, характерна для XII – XIII ст.

Поселення Олексіївка (Гирло). Датуючими речами із зруйнованих жител є кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., амфорна і полив'яна кераміка, трубчастий замок цього ж часу, бойова залізна сокира, яка, за класифікацією Кирпичникова, датується X – XIII ст. До цього ж часу відносяться і овальні і прямокутні кресала. Тут же знайдено в невеликій кількості кераміку курганного типу з манжетовидними вінцями – IX – X ст., а також кілька фрагментів полив'яної червоноглиняної кераміки XIII – XIV ст. Таким чином, поселення, очевидно, існувало протягом IX – XIV ст.

Окремі знахідки відомі поблизу с. Капулівка: черешковий ніж, наконечник стріли, шиферне прясло, скляний браслет. За шиферним пряслом і скляним браслетом пам'ятку можна датувати XII – XIII ст.

Поселення на території Любимівського городища датується керамікою із суцільною орнаментацією IX – XI ст. Тут же простежено знахідки полив'яної кераміки XIII – XIV ст.

Поселення на Великому Потьомкінському о-ві. Датуючі матеріали: кераміка курганного типу (IX – X ст.), кераміка середньодніпровського типу (XII – XIII ст.), амфорна кераміка (X – XI та XII – XIII ст.), скляні браслети (XII – XIII ст.), полив'яна кераміка (XIII – XIV ст.), фрагменти чавунних котлів цього ж часу. На підставі цих матеріалів можна зробити висновок, що життя на поселенні тривало з IX до XIV ст.

Поселення на о-ві Березань. Датуючі матеріали: кераміка середньодніпровського типу XII – XIII ст., амфорна і полив'яна кераміка, скляні браслети цього ж часу, полив'яна кераміка XIII – XIV ст.

На основі того, що Березань відома уже в середині X ст. як місце зупинки руських торговельних караванів [Багрянородный, 1934, с. 10], і наявності згаданих матеріалів можна вважати, що поселення тут існувало в IX – XIV ст.

Могильників IX – XIV ст. у Південному Подніпров'ї відомо значно менше, ніж поселень. На частині могильників вдалося виділити комплекси з датуючими речами.

Могильник поблизу с. Перше Травня. На частково розкопаному могильнику виділено два комплекси – поховання № 1, 2 (табл. XIV). В обох похованнях кераміка із суцільною орнаментацією IX – XI ст. Положення і орнаментация скелетів, наявність слідів домовин свідчать про приналежність могильника християнам. Подібні поховання відомі на давньоруських пам'ятках, де вони датуються X – XII ст. [Довженко, Гончаров, Юра й др., 1966, с. 65]. Не суперечить такому датуванню могильника і кераміка з поховань.

Могильник біля с. Петрово-Свистунове. Тут відомо сім тілоспалень. Кальциновані кістки знаходилися в урнах, що яляють собою глекоподібні посудини з ручками. Посудини такого типу характерні для Південного Подніпров'я і датуються за аналогією з подібними посудинами, виявленими на поселеннях IX – XI ст. [Сміленко, 1975, с. 170]. Могильник із тілоспаленням – виняток для Південного Подніпров'я. Можливо, виник він у ранній період існування даних пам'яток під впливом пеньківських традицій.

Великий ґрунтовий могильник досліджено поблизу

Таблиця XVI. Хронологічне співвідношення комплексів з датуючими речами по окремих пам'ятках (I група)

Пам'ятка	Комплексе	Датуючі речі	Століття					
			IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Перше Травня могильник	п. 1	Кераміка						
	п. 2	Кераміка						

с. Благовіщенка. Із 41 розкопаного поховання лише 13 можна виділити за наявністю датуючих матеріалів (табл. XV). На решті поховань інвентар відсутній або має широкий хронологічний діапазон.

Поховання № 5 датується пластинчастим загнукоткінцевим браслетом XII – XIII ст. [Левашова, 1967, с. 235–236]. Поховання № 8 за знахідкою синьої зонної намистини можна віднести до XII ст. [Щапова, 1956, с. 167]. Поховання № 10 датується щитковим перснем з геометричним орнаментом, що характерний для XII – XIV ст. [Седова, 1959, с. 255]. Поховання № 12 характеризується однонамистинною сережкою XIII – XIV ст. [Бобчева, 1978, с. 155], зонними жовтими намистинами XII – XIII ст. [Щапова, 1956, с. 168]. Загальне датування поховання – XIII ст. Поховання № 13 за щитковим перснем визначається XIII – XIV ст., зонними жовтими намистинами – XII – XIII ст., еліпсоїдною намистиною XII – XIV ст. [там же, с. 166, 176], намистинами з кашинної кераміки, що з'явилися разом з монголо-татарами і побутували в XIII – XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 77]. Знайдена тут же сердоликова плитчаста намистина типу для XI – XII ст., але трапляється і в XIII ст. [Фехнер, 1959, с. 152]. Оскільки у похованні є намисто з кашина, то воно відноситься до помонгольського часу. Поховання № 14 датується гудзиком з кашина XIII – XIV ст., тринамистинною сережкою, характерною для XI – XIII ст., зонними зеленими бусинами XII ст., еліпсоїдною ребристою намистиною, звичайно датованою X – XI ст. [Щапова, 1956, с. 176]. Гудзик із кашина в похованні дає можливість віднести до помонгольського часу. Наявність у ньому більш ранніх речей можна пояснити тривалим побутуванням деяких прикрас. Поховання № 15 датується набором намиста. Намистини зонні сині – X – XI ст.; намистини зонні зелені – XII – XIII ст. Поховання – XII – XIII ст. Поховання № 16 за наявністю однієї зонної зеленої намистини – XII – XIII ст. Поховання № 24 характеризується однобусинними сережками XIII – XIV ст., плетеним перснем, який побутував у Новгороді в XI – XII ст. [Седова, 1959, с. 256]. У цьому

самому похованні знайдено щитковий перстень з геометричним орнаментом XIII–XIV ст. Загалом поховання можна датувати XIII–XIV ст. Поховання № 29 за однонамистинною сережкою XIII–XIV ст. Поховання № 30 датуються сережками у вигляді знака запитання XIII–XIV ст. Поховання № 35 визначають кашинні "вставки" напівсферичної форми, покриті блакитною поливою. Ці вироби характерні для другої половини XIII–XIV ст. Поховання № 36 за намистом з кашина – XIII–XIV ст., зонними жовтими намистинами – XII–XIII ст., зонними синіми намистинами – X–XII ст., еліпсоїдними намистинами – XII–XIII ст. Загальне датування поховання XIII–XIV ст.

Усі згадані поховання за наявними в них речами можна розділити на дві хронологічні групи. До першої групи входять поховання № 5, 8, 15, 16, що датуються XII–XIII ст. Другу, більшу групу, складають поховання, датовані другою половиною XIII–XIV ст., – № 10, 13, 14, 24, 29, 30, 35, 36. Поховання цієї групи сконцентровані у північно-західному районі могильника.

Отже, досліджена частина могильника відноситься до XII–XIV ст. Підтверджують це датування і матеріали із поселення, що знаходилося поряд і якому цей могильник належав.

Кам'янський могильник. Із 83 поховань можна виділити тільки вісім комплексів з датуючими речами (табл. XV). Поховання № 16, 27 за знайденими в них овальними кресалами можна віднести до XII–XIII ст. Поховання № 29, 80, 85 датуються виявленими в них сережками у вигляді знака запитання XIII–XIV ст. Поховання № 78 з бронзовим литим люстерком із зображенням тварин, що побутували у кочівників, – XIII–XIV ст. Можливо, це копія привізного східного оригіналу, на що вказує "забитість" рельєфу зображення [Федоров-Давыдов, 1966, с. 78]. Поховання № 82 датується наконечником стріли арбалета XIII–XIV ст., а також кістяною обкладкою сагайдака із зображеннями тварин цього ж часу [Малиновская, 1974, с. 160]. Поховання № 92 визначається кресалом, що близьке до калачовидних без язичка, яке можна віднести до XII–XIII ст.

На підставі наявних матеріалів і поховального обряду могильник можна датувати XII–XIV ст.

Могильник Каїри. Із 89 поховань можна виділити тільки чотири комплекси з датуючими речами (табл. XV). Поховання № 19 датується фрагментованою тринамистинною сережкою київського типу XI–XIII ст. Поховання № 33а за

гудзиком із кашинної кераміки – XIII – XIV ст. Поховання № 38 за сережкою з трьома ажурними намистинами – XI – XIII ст. і сережкою з напускною намистиною, прикрашеною зерню і сканню, аналоги якої відомі у Поволжі, в XII – XIV ст. [Генінг, 1956, с. 160]. Поховання № 55 датується гудзиком із кашина XIII – XIV ст., а також зонними синіми намистинами X – XII ст. Отже, могильник існував у межах XII – XIV ст.

На решті могильників не вдалося виділити комплексів з датуючими речами, тому час їх існування визначено за особливостями поховального обряду. Невеликий ґрунтовий могильник – поблизу с. Лоц-Кам'янка. На основі християнського обряду поховання і наявності поряд поселення XII – XIII ст. могильник можна датувати XII – XIII ст.

Чотири поховання досліджено на території поселення Ігрень 8. Усі вони безінвентарні, три з них – у цегляних склепах. Положення скелетів відповідає християнському обряду. Подібні поховання відомі в золотоординських містах, де вони датуються XIV ст. [Егоров, Федоров-Давыдов, 1976, с. 108–158]. Проте, враховуючи стратиграфічне співвідношення поховання № 4 і житла № 6, могильник існував у другій половині XIII – XIV ст.

Кілька поховань дослідив О. В. Бодяньський поблизу с. Дніпровське. Усі поховання здійснено за християнським обрядом. Частина з них перекривала житла XII – першої половини XIII ст. Виявлені тут же бронзові фігурки Христа, прикрашені емаллю, датуються другою половиною XIII ст. [Даркевич, 1966, с. 246–247]. На поселенні, що поряд, трапляється багато речей другої половини XIII – XIV ст. Тож могильник біля с. Дніпровське можна датувати другою половиною XIII – XIV ст.

О-Іа Кизлевий. Тут виявлено невеликий могильник і окремі знахідки. Матеріал представлений керамікою середньодніпровського типу XII – XIII ст., шиферним пряслом і скляним браслетом XII – XIII ст. На основі цих матеріалів і наявності поселення напроти острова, яке датується XII – XIII ст., могильник можна віднести до цього ж часу. Зазначимо, що, хоча поховання мали християнський вигляд, в одному з них простежено сліди шаблі, у чому, на нашу думку, проявилися кочівницькі впливи.

Невеликий ґрунтовий могильник розкопав О. В. Бодяньський поблизу с. Ясинувате. За поховальним обрядом він дуже близький до могильника Перше Травня. Привертають увагу знайдені в деяких похованнях ножі, що свідчить про язичницькі пережитки. Датуючих речей у могильнику нема. Тому за особливостями поховального обряду і наявністю в

цьому районі значної кількості пам'яток IX–XI ст. ми попередньо відносимо могильник поблизу с. Ясинувате до цього ж часу.

Могильник поблизу с. Покровське. Усі поховання здійснені за християнським обрядом, інвентаря у похованнях нема. Поряд з могильником зафіксовано речі, датовані XII–XIII ст. (кераміка, шиферне прясло). Отже, можна думати, що могильник цей існував у XII–XIII ст.

Біля с. Республіканець досліджено два поховання, що здійснені за християнським поховальним обрядом. Поряд знаходилося поселення XII–XIII ст., тож могильник можна датувати саме цим часом.

Ряд поодиноких поховань досліджено під час розвідок поблизу сіл Велика Знам'янка, Сабуровка, Іванівка. Усі ці поховання здійснені за християнським обрядом. Інколи в них простежуються сліди домовин. Інвентар відсутній. На основі поховального обряду ми умовно відносимо ці могильники до XII–XIII ст.

Велику кількість скелетів виявлено на Великому Потьомкінському о-ві. Скелети лежали в безпорядку, на частині черепів простежено сліди пробойн клівцем або розрубленості. Скелети належали в основному жінкам і дітям. Виникнення могильника, очевидно, пов'язано із загибеллю поселення, що знаходилося поряд й існувало з IX–до XIV ст. На нашу думку, могильник відноситься до останнього періоду існування поселення – другої половини XIII–XIV ст.

Усі розглянуті нами пам'ятки залежно від часу їх виникнення і загибелі можна поділити на шість груп. До першої групи входять пам'ятки, що існували в IX–XI ст. Тут ми маємо сім поселень і три могильники (табл. XVII). Другу групу становлять пам'ятки, які існували протягом IX–першої половини XIII ст. Сюди входять три поселення (табл. XVII). Третя група представлена пам'ятками IX–XIV ст. Це сім поселень і пункт із знахідками (табл. XVII).

Четверту, найчисленнішу групу становлять пам'ятки, що виникли в XII ст. й існували до середини XIII ст. До неї входять 15 поселень, 7 могильників і 12 пунктів із знахідками (табл. XVII).

П'ята група – пам'ятки, які виникли в XII ст. і продовжували існувати у другій половині XIII–XIV ст. Сюди входять три поселення, три могильники і один пункт із знахідками (табл. XVII).

Таблиця XVII. Хронологічні рамки існування окремих пам'яток

Пам'ятка і її характер	Століття					
	IX	X	XI	XII	XIII	XIV
Почикалівка (окр. знах.)						
Деріївка (посел.)						
Кущеволівка (окр. знах.)						
Калужине (окр. знах.)						
Бородаївка (окр. знах.)						
Радянське (окр. знах.)						
Шульгівка (окр. знах.)						
Аули (окр. знах.)						
Лощ-Кам'янка (посел.)						
Лощ-Кам'янка (мог.)						
Ігрень 8 (посел.)						
Ігрень 8 (мог.)						
Ігрень (Підкова) (посел.)						
о-ів Кам'януватий (посел.)						
о-ів Кодачок (посел.)						
о-ів Демський (окр. знах.)						
Любимівка (окр. знах.)						
о-ів Любимівський (окр. знах.)						
Дніпровське (посел.)						
Дніпровське (посел.)						
Дніпровське (мог.)						
о-ів Сурський (окр. знах.)						
Перше Травня (посел.)						
Перше Травня (мог.)						
Волоське (посел.)						
Олексіївка (посел.)						
Матлацєве (посел.)						
Микільське (окр. знах.)						
о-ів Кизлевий (окр. знах.)						
Мар'івка (посел.)						
Олексіївка (Роменове) (посел.)						
Новоолександрівка (посел.)						
Петрово-Свистунове (посел.)						
Петрово-Свистунове (мог.)						
Орлове (окр. знах.)						
Перун (посел.)						
Улянівка (посел.)						
Павло-Кічкас (посел.)						
Кічкас (гр.) (посел.)						
о-ів Хортиця (посел.)						
о-ів Хортиця(оз. Осокор.) (посел.)						
Кічкас (лв.) (посел.)						
о-ів Мала Хортиця (посел.)						
Біленьке (посел.)						
Скельки (посел.)						
Скельки (окр. знах.)						
Іллінка (посел.)						
Благовіщенка (посел.)						
Червоно-Григорівка (посел.)						
Іванівка (мог.)						
Кам'янка (мог.)						
Олексіївка (Гирло) (посел.)						

Пам'ятка і її характер	Століття					
	XI	X	XI	XII	XIII	XIV
Капулівка (посел.)				_____		
Покровське (мог.)				_____		
Велика Знам'янка (мог.)				_____		
Республіканець (посел.)				_____		
Республіканець (мог.)				_____		
Каїри (мог.)				_____		
Любимівське гор. (посел.)	_____					
Змівка (посел.)	_____					
Сабуровка (мог.)				_____		
о-ів Великий Потьом- кінський (посел.)				_____		
о-ів Великий Потьом- кінський (мог.)						_____
о-ів Березань (посел.)						_____

Шоста група включає пам'ятки, що з'явилися у другій половині XIII – XIV ст. Це три могильники і один пункт із знахідками (табл. XVII).

Розглянувши всі перелічені групи пам'яток, залежно від особливостей матеріальної культури і поховального обряду, ми можемо виділити три періоди існування пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я. До першого періоду належать пам'ятки, які існували в IX – XI ст. Їх порівняно небагато (рис. 9), розміри поселень і могильників невеликі. Житла цього періоду представлені напівземлянками зі стінами безстовпової конструкції з опалювальними пристроями у вигляді прямокутних глинобитних печей, рідше – печей-кам'янок або відкритих вогнищ. Керамічний комплекс своєрідний, характерний тільки для даного району. Поховальний обряд представлений тілопокладеннями за християнським обрядом, виняток становить лише один могильник із тілоспаленнями. Відзначимо у деяких поховань язичницькі пережитки – наявність у похованнях вуглинок, фрагментів кераміки, зрідка – знарядь праці.

Другий період охоплює XII – першу половину XIII ст. Кількість пам'яток різко зростає (рис. 10). Розміри поселень порівняно з попереднім періодом стають різноманітнішими. Є поселення із сотень жител. Основний тип жител цього періоду – напівземлянка зі стінами стовпової і безстовпової конструкції з опалювальними спорудами у вигляді невеликої глинобитної печі круглої або підковоподібної у плані форми. Продовжують існувати у незначній кількості печі-кам'янки і відкриті вогнища.

Кераміка представлена двома основними групами: керамікою місцевого типу, форми і технологія виготовлення якої пов'язані з попереднім періодом, і керамікою середньодніпровського типу. Набір прикрас, знаряддя праці і зброя також мають аналоги серед старожитностей Середнього Подніпров'я XII – першої половини XIII ст.

Як виняток трапляються окремі типи прикрас і зброї, більш характерні для кочівників. Поховальний обряд цього періоду стає стабільнішим. Поховання, як правило, безінвентарні, здійснені за християнським обрядом. Тільки у невеликій частині поховань простежено язичницькі пережитки, що, можливо, пов'язано з присутністю серед осідлого населення кочівницького елемента.

Третій період – пам'ятки, які існували у другій половині XIII – XIV ст. Кількість поселень різко зменшується (рис.11). Нові поселення не виникають, а ті, що продовжують існувати, стають набагато меншими. Основним типом житла залишається напівземлянка. Серед опалювальних споруд збільшується кількість відкритих вогнищ. Печі-кам'янки у цьому періоді нам невідомі. Кераміка в основному представлена формами, що розвинулися на місцевій основі, проте трапляється і певна кількість кераміки, характерної для Середнього Подніпров'я другої половини XIII – XIV ст. У цей період з'являються вироби з кашинної кераміки, зростає кількість прикрас і типів зброї, характерних для кочівників.

Поховальний обряд в основних рисах залишається християнським, але поряд з цим у ряді поховань простежені язичницькі пережитки, що, очевидно, пов'язано з певними змінами в етнічному складі населення, зокрема з осіданням на землю частини кочівників.

Обгрунтованість поділу пам'яток осідлого населення Південного Подніпров'я на три періоди підтверджує побудована нами діаграма зміни кількості поселень і могильників залежно від часу їх існування (рис. 59).

Із кількісного співвідношення пам'яток у різні хронологічні періоди можна зробити деякі висновки. Відзначимо, що з 17 поселень, які існували з IX ст., на XII ст. залишилося лише десять поселень. Припинення існування решти поселень можна пояснити приходом у Південне Подніпров'я кочівників-печенегів.

У XII ст. кількість пам'яток різко зростає, що можна пояснити як соціальними причинами – посиленням феодального гніту на основній території Стародавньої Русі, так і політичними – успіхами походів руських дружин проти кочівників-половців.

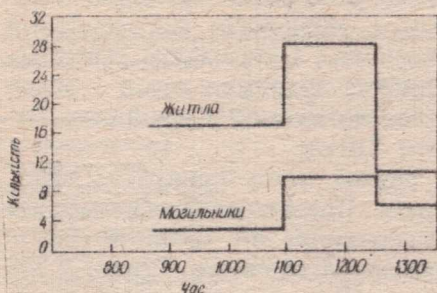

Рис. 59. Діаграма зміни кількості пам'яток залежно від часу їх існування

вини XIII – XIV ст. нові поселення у Південному Подніпров'ї не виникають.

Ряд даних дає можливість говорити про безпосередній зв'язок між пам'ятками різних періодів. Насамперед, це безперервність існування життя на ряді поселень протягом кількох періодів. Так, з 17 поселень, які виникли в IX ст., сім проіснувало до другої половини XIII – XIV ст. Із 18 поселень, що з'явилися в XII ст., три продовжували існувати у другій половині XIII – XIV ст.

Про спадкоємність свідчить і ряд особливостей матеріальної культури і поховального обряду, характерних для всіх трьох періодів існування наших пам'яток.

У домобудуванні це відбилосся у переважанні в усі періоди напівземлянкових жител з опалювальними спорудами різних видів. Спільні риси простежуються в керамічному комплексі – наявність кераміки своєрідних форм і технології місцевого виробництва, у переважанні на пам'ятках Південного Подніпров'я пряслиць із стінок посуду.

У поховальному обряді ця спільність проявилася в наявності язичницьких пережитків серед деяких поховань усіх періодів, а також у широкому застосуванні у поховальних спорудах каменю.

На середину XIII ст. різко зменшується кількість пам'яток. Із 28 поселень залишається тільки десять, а з десяти могильників – лише шість. Це, безумовно, пояснюється татаро-монгольським нашествям і скороченням припливу населення із Середнього Подніпров'я. Про це свідчить і той факт, що у другій поло-

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І ПРОМИСЛИ

Провідними галузями господарської діяльності були землеробство і скотарство. Про це, зокрема, свідчить місцезнаходження поселень. Переважна більшість поселень розташовувалася по краю другої надзаплавної тераси, біля притоків і балок, що впадають у Дніпро, або на великих островах. Місця ці найзручніші для землеробства і скотарства, бо мають найплодючіші землі і багаті травами заливні луки [Успенская, Фехнер, 1956, с. 12–13].

Про рівень розвитку землеробства можна судити по деяких сільськогосподарських знаряддях. Одним з найважливіших знарядь для обробітку землі в Південному Подніпров'ї був плуг, про що свідчать знахідки чотирьох залізних наконечників цього знаряддя – лемешів. Наральники представлені двома екземплярами.

Переважання плуга над ралом у Південному Подніпров'ї можна пояснити особливостями місцевого ґрунту. Як відомо, степи на той час були вкриті густим трав'яним покривом. Щоб знищити траву при оранці, потрібно знаряддя, яке підризало б коріння і перевертало шар землі. Саме таким знаряддям і був плуг. Наральники могли використовуватися при обробітку легших ґрунтів, а також при розпушуванні землі після оранки її плугом [Довженок, 1961, с. 81].

Для обробітку землі під городні культури і для різних землерийних робіт застосовувалися дерев'яні лопати із залізною обковкою.

Решта знарядь праці для обробітку ґрунту – борони, граблі, як і на інших давньоруських землях, виготовлялися з дерева, тому їх простежити дуже важко.

Основним знаряддям при збиранні врожаю служив серп. На пам'ятках Південного Подніпров'я відомі знахідки трьох цілих серпів і кількох фрагментів. Серп використовувався для збирання таких злаків, як пшениця і жито. Для збирання ячменю, гороху, вівса могли застосовувати і косу [Довженок, 1961, с. 149–151].

Для зберігання запасів зерна служили спеціально споруджані зернові ями, які знаходилися всередині житла або

біля нього. Крім того, запаси зерна для повсякденного користування могли зберігатися в дерев'яних бочках і в керамічній тарі, знахідки якої досить часті. Розмелення зерна здійснювалося двома способами: за допомогою зернотерки або за допомогою ротаційних жорен. Часто у житлі знаходили зернотерку і жорна. Можливо, їх використовували для одержання різних видів муки. Виготовлялися жорна з місцевих порід каменю, рідше – з привізного. Відсутність прохлиць і гнізд для них біля центрального отвору дає можливість вважати конструкцію млинного пристрою примітивнішою, ніж на ряді давньоруських пам'яток. Більшість жорен знайдено у житлах або поряд з ними. Проте є кілька будівель, які, можливо, використовувалися для переробки зерна [Сміленко, 1975, с. 164; 44, с. 87].

Про агротехнічні прийоми і склад вирощуваних культур у Південному Подніпров'ї відомостей у нас мало. Для Південноруських степів, як вважає ряд дослідників, характерна перелогова система землеробства. Основною умовою застосування цієї системи є наявність великих площ вільних земель, придатних для обробітку [Довженко, 1961, с. 103]. Південне Подніпров'я мало такі землі.

Серед хлібних злаків, вирощуваних на південних територіях, перевага, як правило, віддавалася озимій пшениці. Очевидно, і в Південному Подніпров'ї ця культура займала провідне місце. Крім пшениці, на півдні вирощували ячмінь, просо, овес, можливо, гречку (зерна гречки зафіксовані на Донецькому городищі) [там же, с. 131, 132, 137]. Можна думати, що в Південному Подніпров'ї вирощували льон і коноплю для одержання волокна і олії.

Про роль скотарства у господарському житті населення Південного Подніпров'я можна судити з численних кісток домашніх тварин, знайдених на поселеннях. Склад стада був досить різноманітним. Проведений аналіз остеологічних матеріалів з поселення Ігрень 8, де досліджено 1769 кісток домашніх тварин, дає можливість говорити про кількісне співвідношення різних видів тварин* (табл. XVIII). Перше місце за кількістю особин належить дрібним рогатим тваринам; на другому місці стоїть бик, на третьому – свиня, на четвертому – кінь. Таке саме кількісне співвідношення складу стада спостерігається і на решті пам'яток, де проводився аналіз цього матеріалу [Сміленко, 1975, доп. 3, 5, 6].

* Визначення здійснив в лабораторії природничонаукових методів Інституту археології АН України О. П. Журавльов.

Таблиця XVIII. Визначення кісток з поселення Ігрень 8*

Тварина	Кількість кісток	Кількість особин	Вік	
			молоді	напівдорослі
Віл дом.	980	33	11	7
Вівця дом.	181	35	—	3
Коза дом.	4			
Вівця-коза	432	22	17	5
Свиня дом.	115	23	14	5
Кінь	13	3	1	
Собака	8	1		
Заєць	9	2	1	
Лисиця	4	2	1	
Ведмідь	1	1		
Свиня дик.	3	2		
Косуля	8	3		
Олень бл.	2	1		
Птиця	23			

* Визначення кісток провів в лабораторії природничонаукових методів ІА АН України О. П. Журавльов.

Цікаві результати для виявлення використання різних видів тварин дає віковий аналіз, одержаний за остеологічними матеріалами поселення Ігрень 8. Так, з 66 особин дрібних рогатих тварин лише 27 було забито у молодому віці, тобто для використання в їжу. Решта тварин цього виду, мабуть, служили джерелом вовни і молока. Із 33 особин великої рогатої худоби тільки 11 забито у молодому віці. Решта, очевидно, використовувалася для одержання молока.

Крім того, велика рогата худоба (бики, воли) могла використовуватися як тяглова сила при обробітку землі, що взагалі характерно для південних районів [Довженок, 1961, с. 94]. Свиню використовували як м'ясну їжу — із 23 особин 19 було забито у молодому віці. З трьох коней лише одна особина забита у молодому віці. Це свідчить про те, що основне призначення коня — використання при верховій їзді, а не для їжі. На таку роль коня вказують знахідки вудил, підпружних пряжок, шпор.

Таким чином, склад стада дозволяв одержувати м'ясну і молочну їжу, шкіру, вовну, а також тяглову силу для обробітку ґрунту і при пересуванні. Про інтенсивне заняття тваринництвом свідчать і досить часті знахідки кіс на південнодніпровських пам'ятках, що служили для заготівлі кормів на зиму. Населення також тримало домашню птицю: підтверджують знахідки кісток і яєчної шкаралупи.

Жителі південнодніпровських поселень займалися полюванням на диких тварин і птахів. Однак, як джерело

м'ясної їжі, полювання займало незначне місце. Так, на поселенні Ігрен 8 1769 кісток належало домашнім тваринам і тільки 27 – диким. Серед диких тварин, на яких полювали в Південному Подніпров'ї, трапляються дика свиня, благородний олень, косуля, тур, заєць, лисиця, ведмідь. Серед диких птахів відмічені кістки дрофи. Полювання на диких тварин давало не тільки м'ясо, але й пушнину, шкури. Для різних виробів використовувалися також роги, ікла.

Знаряддя полювання представлені наконечниками стріл. Зокрема, це дворогий зрізень з упором, знайдений на поселенні Ігрен (Підкова), а також кістяний наконечник кулевидної форми із поселення Деріївка. До мисливського спорядження відноситься заготовка манка з трубчастої кістки на поселенні Ігрен 8.

На відміну від мисливства риболовний промисел відіграв велику роль у господарстві населення Південного Подніпров'я. Уже розташування поселень на березі ріки чи островах сприяло заняттю рибальством. Майже на всіх поселеннях знаходять кістки риб і рибну луску, які іноді залягали суцільними шарами. Ряд даних свідчить, що існували спеціальні будівлі для обробки риби. Вони зафіксовані на поселенні Зміївка та Ігрен (Підкова).

За численними знаряддями рибної ловлі ми можемо реконструювати застосовувані у ті часи способи рибальства. Широкий розвиток одержало застосування сіток. На деяких поселеннях знайдено кістяні голки для їх в'язання (о-ів Хортиця, Іллінка, Благовіщенка, Дніпровське). Сітки були, очевидно, кількох типів. Для невеликих сіток, типу сучасного волокна, призначалися порівняно невеликі керамічні і свинцеві грузила. Великі кам'яні грузила трикутної і округлої форми служили для спорядження невода. Застосування останнього свідчить про наявність якихось колективів, які брали участь у риболовстві, адже для обслуговування невода потрібна була група не менш як десять чоловік [Куза, 1970, с. 134, 136].

На багатьох поселеннях знайдено риболовні гачки різних розмірів і конструкцій. В основному переважають залізні гачки великих розмірів, розраховані на велику рибу. Мабуть, це гачки від снасті типу переметів. Набагато рідше трапляються невеликі гачки довжиною 2,4–2,5 см, призначені для вудки. Для вудки використовували, очевидно, і невеликі свинцеві грузила.

Для виловлення великої хижої риби застосовувалися свинцеві блешні, відлиті у формі схематичних рибок дов-

жиною 2,4–5 см. Цьому ж служили і залізні ості, зафіксовані на трьох пунктах: Ігрень (Підкова), Дніпровське, о-ів Демський. Склад виловленої риби був досить різноманітний. Так, на Березані знайдено кістки осетрів, сомів, судаків, камбали і дельфінів [Болтенко, 1949, с. 33]. Рибу заготовляли про запас – солили, в'ялили, коптили. Рибою могли торгувати як з кочівниками, так і з населенням північніших районів Стародавньої Русі [Толочко, 1975, с. 15].

ВИПЛАВЛЕННЯ І ОБРОБКА ЗАЛІЗА

На поселеннях Південного Подніпров'я знайдено сліди обробки заліза, а також значну кількість різних виробів із заліза, в тому числі досить великих: лемеші, сокири, коси, тесла. На нашу думку, більшість залізних виробів виготовлялися на місці. У зв'язку з цим зупинимося на можливостях виробництва заліза у Південному Подніпров'ї.

У праці "Ремесло Стародавньої Русі" Б. О. Рибаків відзначає, що болотна залізна руда трапляється південніше границі між степом і лісостепом у заплавах рік [Рыбаков, 1948, с. 124, прим. 8]. Усі поселення Південного Подніпров'я знаходяться поряд із заплавами долинами, а частина їх, нижче порогів, була оточена плавнями і озерами, де наявність болотних залізних руд не викликає сумніву. Крім того, в деяких балках є виходи гематитової залізної руди. Тож сировина для виплавлення заліза існувала.

На 11 поселеннях Південного Подніпров'я виявлені залізні шлаки. Частина їх відноситься до відходів ковальського виробництва [Колчин, 1953, с. 199–200], проте відділити їх від шлаків, одержаних в процесі виплавлення заліза, важко [Успенская, 1959, с. 116].

На поселеннях Любимівка і Олексіївка (Гирло) знайдено залізні шлаки напівсферичної форми діаметром до 0,25 м*. На поселенні поблизу оз. Осокорового на Хортиці зафіксовано будівлю, в якій містилася велика кількість залізної руди, шматків залізних шлаків і криць. Аналіз руди показав її місцеве походження – виходи такої руди є в балці Дубовій на Дніпропетровщині. Знайдені шлаки містять до 50 % заліза. Залишки горна не виявлено, але в ямах простежено великі шматки печини, що можуть бути залишками зруйнованого горна. Автори розкопок вважають, що в цьому об'єкті плавили метал [Шевченко, 1976, с. 6, 7].

* Усне повідомлення О. В. Бодяньського.

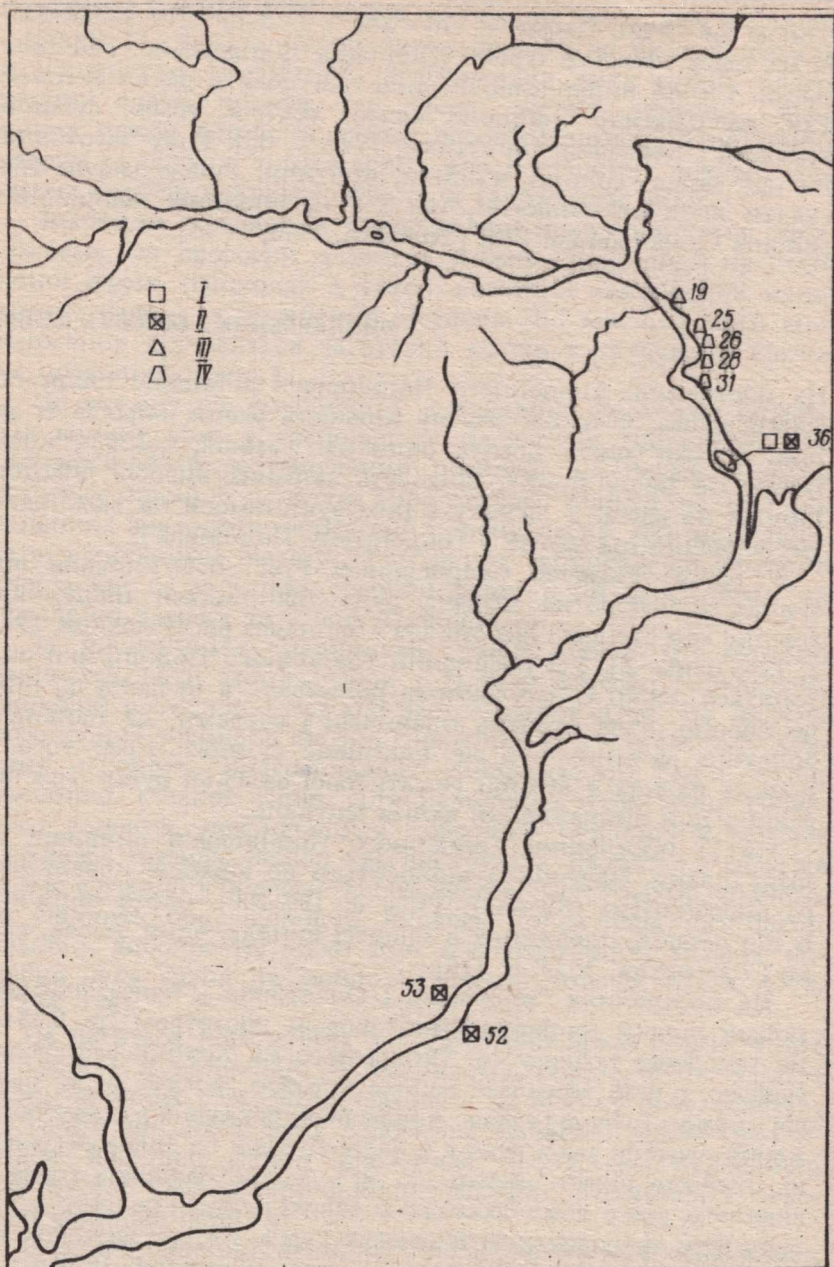

Рис. 60. Поселення IX – XI ст. зі слідами ремісничої діяльності.
 I – виплавка заліза; II – обробка заліза; III – обробка бронзи; IV – гончарне виробництво

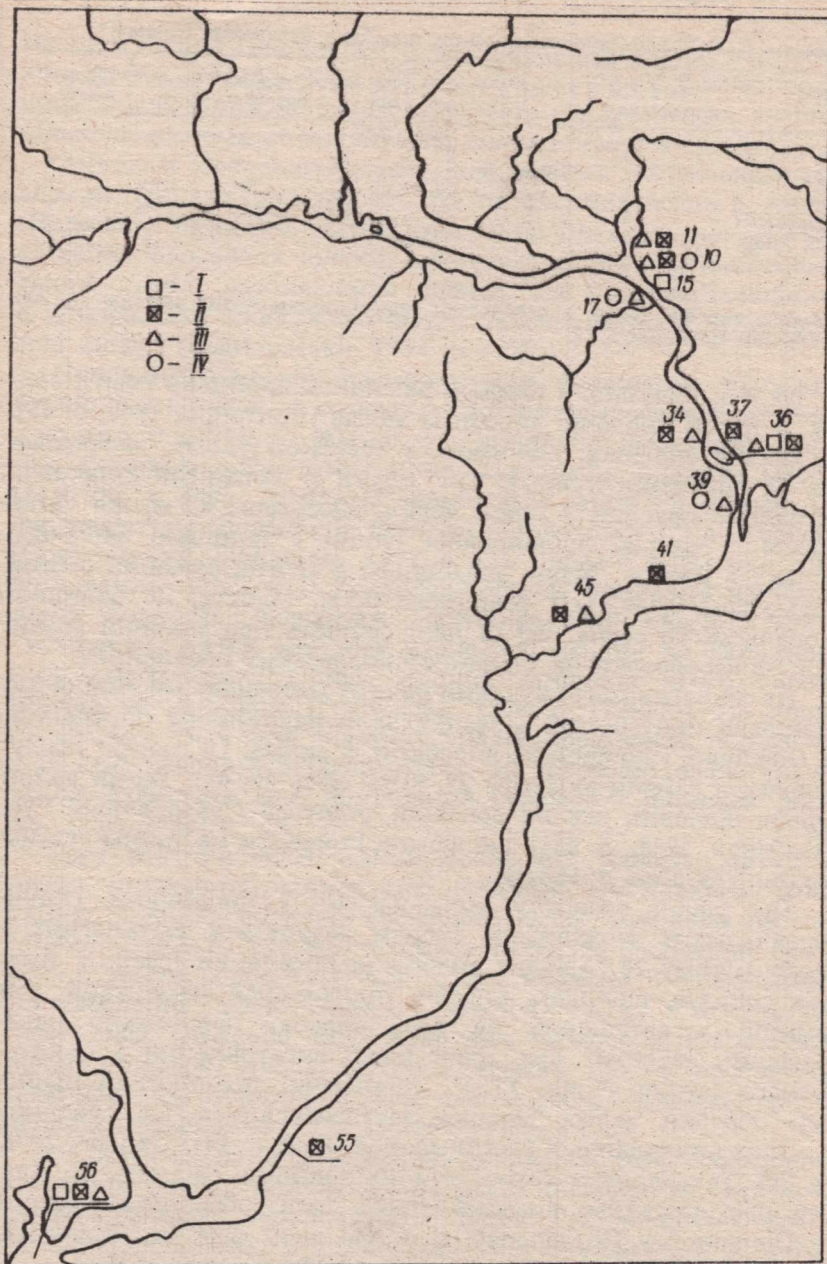

Рис. 61. Поселення XII – XIII ст. зі слідами ремісничої діяльності.
 I – виплавка заліза; II – обробка заліза; III – обробка бронзи; IV – обробка свинцю

Таблиця XIX. Характеристика залізних виробів з поселення Ігрень 8*

Виріб	Загальна кількість	Феррит	Феррит/перліт	Цементация	Термічна обробка	Пакування	Наварювання
Ніж	12	2	10	1	2	—	1
Коса	1	—	1	1	—	—	—
Кресало	1	—	1	1	—	—	—
Інструмент	8	3	5	3	1	—	—
Риб. гачок	2	1	1	—	—	—	—
Інші	3	1	2	—	—	1	1

* Аналіз виробів провів в лабораторії природничонаукових методів ІА АН України Недопако Д. П.

На о-ві Березані, в одній із землянок, знайдено горн і сопла, а також численні вироби із заліза [Болтенко, 1947, с. 45].

Цікава знахідка, пов'язана з обробкою заліза, зафіксована на поселенні Ігрень 8. Тут, поряд із залізними шлаками, виявлено круглий у плані чернь діаметром 0,5 м, що складався із сильно ошлакованої глини і залишків залізного шлаку в центрі. Чернь знаходився в центрі сажистої плями діаметром 0,7–0,8 м і товщиною 0,3 м. Мабуть, це залишки ковальського горна. Всі ці дані свідчать про значний розвиток залізообробки на південнодніпровських поселеннях.

На основі картографування деяких матеріалів ми виділяємо декілька центрів, які забезпечували навколишні поселення, а можливо, і кочівників виробами із заліза. Ці центри обслуговували райони радіусом 25–30 км (рис. 60; 61). Такий район удвічі більший, ніж на основній території Стародавньої Русі [Рыбаков, 1948, с. 484], що можна пояснити не таким густим розташуванням поселень.

Про рівень розвитку залізообробки у Південному Подніпров'ї дають можливість судити результати металографічного аналізу 28 залізних виробів із поселення Ігрень 8. Аналіз показує, що шість виробів піддавалися цементации, три вироби — загартуванню, на двох виробках простежено наварювання сталевих лез, один виріб виготовлений з пакетованого металу (табл. XIX)*. Аналогічні технологічні прийоми обробки заліза широко застосовувалися на основних землях Стародавньої Русі [Рыбаков, 1948, с. 141; Седова, 1978, с. 77]. Така єдність технологічних прийомів свідчить не тільки про достатньо високий рівень залізообробного ремесла у Південному Подніпров'ї, а й про тісні зв'язки ремісників цього району з основними центрами Стародавньої Русі.

* Визначення зроблено в лабораторії природничонаукових методів ІА АН України Недопако Д. П.

На поселеннях Південного Подніпров'я займалися обробкою кольорових металів. Про це свідчать залишки бронзолivarного виробництва, а також наявність на пам'ятках значної кількості різноманітних виробів, виготовлених з бронзи.

Залишки бронзолivarного виробництва зафіксовано на восьми пунктах (рис. 60; 61). На поселеннях Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Біленьке, Олексіївка (Гирло) знайдено значну кількість бронзових шлаків розміром до 10 см у діаметрі, а також краплі розплавленої бронзи. На поселенні поблизу с. Дніпровське простежено яму, в заповненні якої були бронзові шлаки [Брайчевська, 1962, с. 175].

Половину ливарної формочки для відливання гудзиків-бубонців знайдено в одному із жител правобережного Кічкаського поселення. Житло, де виявлено формочку, мало піч, складену з гранітних плит. Тут могли плавити метал [там же, с. 160]. Тигель із залишками застиглої бронзи зафіксовано на поселенні біля оз. Осокорового на Хортиці [Сокульський, Шевченко, 1977, с. 12]. Ливарні формочки для відливання підвісок із псевдофілігранню виявлено на поселенні Березань. Формочки містилися біля кам'яної печі — "доменки". Автор розкопок відносить цю піч до залізробного виробництва. Однак жодних залишків цього виробництва не виявлено [Горбунова, 1978, с. 172–173]. На нашу думку, піч, біля якої знайдені ливарні формочки, пов'язана з бронзолivarним виробництвом. На Березані зафіксовано також формочки для відливання сережок і шпильок [там же, 1969, с. 20].

Крім виготовлення різних бронзових виробів методом лиття, використовувалися такі прийоми, як кування, kleпання, паяння. Кований бронзовий гачок знайдено на поселенні Ігрень 8. Тут же трапився плоский бронзовий браслет, на якому простежуються сліди кування і спаювання. На поселенні Перше Травня у житлі IX–XI ст. і в культурному шарі знайдено заготовки для бронзових трапещіподібних підвісок. Автор розкопок вважає, що на поселенні, можливо, виготовлялися бронзові вироби, зокрема дрібні прикраси [Сміленко, 1975, с. 156].

Відзначимо наявність залишків виробництва бронзових kleпанних котлів, виявлених на трьох поселеннях: Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Олексіївка (Гирло). Тут знайдено фрагменти вінець, смужки бронзи, обрізки, skleпані сму и, а також бронзові заклепки.

Особливо багато виробів із бронзи виявлено у житлах № 4 і 5 на поселенні Ігрень 8.

У житлі № 4 простежено бронзову сережку, гудзик-бубонець, фрагмент браслета, каблучку, круглу бляху із заклепкою, риболовний гачок і кілька обрізків бронзових смуг [Козловський, 1980, с. 81, 87].

У житлі № 5, в передпiчній ямі, виявлено кілька фрагментів тонких бронзових пластинок і три фрагменти вінець від котла. При розбиранні поду печі і останця під ним знайдено фрагмент бронзової гривни, бронзове вушко з отвором, шість фрагментів бронзових пластинок, фрагмент вінець котла, а також бронзову заклепку. Декілька бронзових пластинок містилося безпосередньо на черені печі. У заповненні житла виявлено також бронзову сережку, фрагмент бронзового бубонця, три бронзові заклепки і смужку бронзи.

Житла № 4 і 5 знаходилися поряд і, можливо, сполучалися між собою (рис. 6). Вважаємо за можливе виділити цей комплекс як виробничий, в якому займалися виготовленням виробів із бронзи.

У Південному Подніпров'ї побутували вироби із свинцево-олов'янистих сплавів. В основному це пряслиця, блешні, грузила, деякі прикраси. Свинець легко піддається обробці. Але, незважаючи на це, сліди його обробки відомі лише на трьох поселеннях (рис. 61).

На поселенні Ігрень 8, крім численних виробів із свинцю, виявлено пластини зі слідами надрубів і розрізів, а також краплі застиглого свинцю. Багато свинцевих виробів зафіксовано на поселенні Дніпровське. Тут же знайдено і сліди обробки свинцю: відлита пластинка зі слідами розрубаності, а також виробничий брак – пряслице, у якого отвір був частково залитий і не оброблений* (рис. 33, 17).

Цікавий виріб із свинцю знайдено на поселенні Біленьке. Це дріт довжиною 11,5 см, діаметром 1 см. Один його кінець має кільцеве вдавлення, другий кінець рівно обрубаний. По всій поверхні видно сліди протягування. Мабуть, це заготовка для якихось виробів (рис. 33, 20).

Виділяються знахідки трьох свинцево-олов'янистих виробів, відлитих в імітаційних формочках. Це циток персня з псевдозерню із Ігрень (Підкови), сережка з псевдозерню з Дніпровського і місячниця з псевдозерню з Петрово-Свистунове. У зв'язку з цими знахідками зазначимо, що на Березані знайдена формочка для відливання підвісок з псев-

* Матеріали передав експедиції О. В. Водяньський в 1978 р.

дофілігранню. Імітаційні формочки з'явилися наприкінці XII ст. [Рыбаков, 1948, с. 271–278; Никольская, 1974, с. 46] і були особливо поширеними у першій половині XIII ст. [Корзухина, 1950, с. 227–228]. Знаходять їх звичайно у великих містах або поселеннях міського типу [Гончаров, 1950, с. 104; Каргер, 1958, с. 381–382]. Появу цих формочок усі дослідники пов'язують з роботою майстрів для масового споживача.

Таким чином, знахідки в Південному Подніпров'ї імітаційних формочок і виробів, виконаних у цій техніці, свідчать про досить широкий ринок, на який працювали місцеві ремісники. Ці знахідки також дозволяють зробити висновок про досить широке розповсюдження технічних новинок у найвіддаленіші куточки Стародавньої Русі і про те, що Південне Подніпров'я підтримувало тісні контакти з основними центрами Давньоруської держави.

ОБРОБКА КАМЕНЮ

Сліди обробки каменю і вироби з нього виявлено на ряді пам'яток Південного Подніпров'я. Більшість виробів з каменю могла виготовлятися на місці. Сировини для цього було достатньо. На всьому протязі течії Дніпра південніше Кременчука є виходи різних порід каменю: граніту, вапняку, черепашнику, піщанику. Можна гадати, що жорна, зернотерки, точильні бруски, грузила для риболовних сіток виготовлялися на місці. На деяких поселеннях зафіксовано сліди обробки каменю. На поселенні Дніпровське в одній із будівель на підлозі виявлено шість каменів. Два з них, плоскі, круглої форми, діаметром 0,4–0,5 м, служили, очевидно, заготовками для жорен. Інші камені також мали правильну геометричну форму – прямокутну, трикутну, напівкруглу – і, мабуть, служили заготовками для різних виробів [Брайчевська, 1962, с. 173–174]. Заготовки для різних виробів з каменю знайдено на поселеннях поблизу с. Кічкас. Це заготовки для жорен, а також камені правильної геометричної форми [Сміленко, 1975, с. 185]. Вироби з каменю і заготовки до них простежено в кількох житлах. Отже, можна припустити, що тут виготовленням виробів з каменю займалися кілька чоловік. Можливо, частина їх продукції знаходила збут за межами поселення.

Жорна виготовляли і на поселенні неподалік городища Любимівка, де знайдено заготовку для жорен з місцевої породи вапняку у вигляді кола діаметром 0,5 м і товщиною

0,07 м, без центрального отвору [Димитров и др., 1961, с. 87, 89].

Таким чином, ми бачимо, незважаючи на те, що вироби з каменю трапляються на всіх поселеннях, сліди їх обробки – не дуже часті. Можна припустити, що невеликі, прості у виготовленні вироби – зернотерки, точильні бруски тощо – могли робити в кожному господарстві, а виготовлення жорен і крупних грузил, для обробки яких потрібні були досвід і спеціальні інструменти [Рыбаков, 1948, с. 422–423], було сконцентровано в руках спеціалістів на великих поселеннях.

ОБРОБКА КІСТКИ І РОГУ

На початку II тис. н.е. кістка як матеріал для виготовлення знарядь праці втратила своє значення. В цей час її використовували як матеріал для різних дрібних виробів, замість дерева [Левашова, 1950, с. 55]. На південнодніпровських поселеннях знаходять різноманітні вироби з кістки: проколки, голки для в'язання сіток, риболовний гачок і наконечник стріли, ковзани-лощила, гольники, пряслиця, гребінь, різні підвіски-амулету, руків'я ножів, гральні кості та інші дрібні предмети.

Інструментами для обробки кістки служили як універсальні знаряддя – ніж, шило, так і спеціальні – напилоч, циркуль, пила. Вихідним матеріалом були кістки і роги тварин, а також кістки риб. Сліди обробки кістки і рогу виявлено на декількох пунктах.

На поселенні Деріївка в одному з жител на підлозі знайдено фрагменти оброблених рогів, а також заготовка для обкладки лука з рогу благородного оленя. У заповненні житла зафіксовано багато кісток тварин зі слідами обробки, а також кістяна стружка. Зазначимо, що у житлі були піч і вогнище. Можна припустити, що у житлі займалися виготовленням виробів з кістки.

Вироби з кістки і рогу виготовляли на поселенні Ігрень 8, де зафіксовано готові вироби, напівфабрикати і відходи виробництва. Велика кількість їх трапилась у житлах № 4 і 5. Тут виготовлялися накладки для ножів овальної форми. Знайдено три готові накладки і фрагменти обробленого рогу, від якого вони відпилювалися. Ріг був спилений з обох боків і мав кілька запилів пилюкою (рис. 36, 7, 14). У цих же житлах виявлено різноманітні підвіски-амулету, розколоті ікла кабана, гудзик-застібка, астрагали з продряпаними знаками, риболовний гачок, а також виріб невідомого призначення [Козловський, 1980, с. 88].

Обробкою кістки і рогу займалися на поселенні Дніпровське, де поряд з кістяними виробами знайдено роги зі слідами пропилів (рис. 36, 15).

Численні вироби з кістки і рогу зафіксовано на правобережному Кічкаському поселенні. В одному з жител знаходився амулет із рогу оленя, амулет із суглоба, вісім цілих і фрагментованих кісток для гри (різних розмірів), уламок трубчастої кістки з отвором [Смолічев, 1929, с. 217, 225]. Очевидно, у цьому житлі займалися обробкою кістки і рогу.

Сліди обробки кістки і рогу у вигляді напівоброблених заготовок простежено на поселеннях Ігрені (Підкова), о-ві Мала Хортиця, Великому Потьомкінському о-ві.

Таким чином, на деяких поселеннях Південного Подніпров'я виділяються житла, де знайдено готові кістяні вироби, заготовки для них і відходи виробництва. У цих житлах, крім простих, виготовлялися предмети, які вимагали спеціальних інструментів – пилки, свердла, циркуля.

ОБРОБКА ДЕРЕВА

Дерево широко застосовувалося для різних господарських потреб. Із дерева споруджували житла, будували човни, виготовляли різні сільськогосподарські знаряддя, домашні меблі, значну частину посуду [Левашова, 1959, с. 65–86]. На жаль, ніяких виробів з дерева на південнодніпровських поселеннях не виявлено. Лише знахідки деревообробного інструменту дають можливість відтворити ті види робіт по дереву, які виконувало місцеве населення.

Особливо багато деревообробних інструментів знайдено на поселенні Ігрені 8. Тут зафіксовано два тесла з горизонтальними втулками, два тесла з вертикальними втулками*, різець-ложкар, жолобчасте долото, фігурний різець для різьби по дереву. За цим набором інструментів можна відтворити види теслярських і столярних робіт, виконуваних на поселенні.

Великі тесла з горизонтальними втулками використовувалися для теслярських робіт, видовбування човнів, а тесла з вертикальною втулкою – для видовбування менших емкостей – корит, діжок тощо [Колчин, 1968, с. 14]. За допомогою різця-ложкаря вирізалися ложки, миски, чашки, ковші [Рыбаков, 1948, с. 148]. Жолобчасте долото і фігурний різець

* Матеріали зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї (далі ДІМ).

застосовувалися для обробки пласкорельєфних орнаментів і в об'ємній різьбі для підбирання фону і обробки складних криволінійних поверхонь [Колчин, 1971, с. 9].

Таким чином, на поселенні могли виконуватися практично не тільки всі види теслярських робіт, але й роботи з художньої різьби. Очевидно, обробка дерева на поселенні Ігрен 8, судячи з наявності спеціальних інструментів, була сконцентрована в руках окремих спеціалістів. На жаль, пов'язати знахідки інструментів з певним комплексом ми не можемо.

Деякі інструменти для обробки дерева зафіксовано ще на кількох пам'ятках. Теслярська сокира і тесло з вертикальною втулкою виявлено на поселенні Благовіщенка, таке ж саме тесло – на поселенні Волоське. Фрагментоване долото і спіральне свердло знайдено на Кічкаському поселенні [Сміленко, 1975, с. 186]. На поселенні Зміївка трапилося пласка стамеска* – тонке плоске долото, при роботі розраховуване не на удар, а на плавне натискання. Застосовувалася ця стамеска для пласкої, рельєфної і об'ємної різьби [Колчин, 1959, с. 41, 45]. На о-ві Березань, у землянці, де виплавлялося і оброблялося залізо, виявлено кілька сокир, костилі й гвіздки [Болтенко, 1949, с. 45].

Крім перелічених знарядь, для обробки дерева широко застосовувалися такі універсальні інструменти, як ніж, шило, залізні проколки. Частину ножів із пам'яток Південного Подніпров'я, за класифікацією Б. А. Колчина, можна віднести до столярних (рис. 21). Для скріплення різних дерев'яних конструкцій, крім гвіздків і костилів, користувалися різними скобами (рис. 19, 10).

ПРЯДІННЯ І ТКАЦТВО

Важливим у сільському (а почасти й міському) домашньому виробництві було виготовлення льняних і вовняних тканин. Сировиною для ткацтва служили льон, конопля, вовна [Рыбаков, 1948, с. 187]. Прядіння пряжі відбувалося на прядках з ручним веретеном. Для посилення обертання веретена на нього одягався грузик-маховичок. Такі грузики-пряслиця нерідко знахідка на пам'ятках Південного Подніпров'я.

На основній території Стародавньої Русі пряслиця в X –

* Матеріали зберігаються в Херсонському історико-краєзнавчому музеї.

XIII ст. виготовлялися з овручського шиферу. В розглядуваному районі біпірамідальні і бочковидні тряслиця з рожевого і фіолетового шиферу трапляються рідше. Найчастіше знаходять пряслиця зі стінок посудин, головним чином стінок амфор, рідше простих посудин. Крім шиферних і керамічних пряслиць, є пряслиця із свинцево-олов'янистих сплавів, із хребців риб. Ряд даних свідчить, що всі пряслиця, за винятком шиферних, виготовлялися на місці.

З прядінням пов'язана знахідка залізної шпильки з перевитим стрижнем і петлевидною головкою. Такі шпильки служили спицями для ручних прялок, ними прикріплювалася кудель до прялки [Седова, 1978, с. 76].

Безумовно, на поселеннях займалися і ткацтвом, але жодних залишків цього виробництва в археологічному матеріалі не простежується. Для розкрою і пошиву одягу служили осьові ножиці [Рибаков, 1948, с. 404], виявлені на поселеннях Ігрен 8, Зміївка і в Кам'янському могильнику, а також залізні голки, від яких залишилися кістяні футляри-гольники (рис. 22, 1-3; 35, 7).

Знахідки шила з ромбовидним у перерізі вістрям вказують на заняття населення чоботарським і шорним ремеслами [Колчин, 1959, с. 64]. Не виключено, що для обробки шкіри застосовувалися і кістяні ковзани-лощила, знайдені на поселенні Ігрен 8 [Козловський, 1980, рис. 4, 3].

КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО

Як уже зазначалося, кераміка – найбільш масовий матеріал на поселеннях. Частина кераміки привізена, але основна маса посуду виготовлялася на місці. Сировиною для керамічного виробництва служили місцеві глини неглибокого залягання. Гончари рідко використовували при роботі чисту глину, бо вона при випалюванні дає усадку, посуд тріскається. Для усунення цього недоліку у глину додають "збіднюючі" домішки: деревну золу, подрібнене зерно, полову, вовну, товчений черепашник. Для підвищення вогнетривкості виробів додавали жорству, шамот, подрібнену суху глину, пісок [Бобринский, 1962, с. 90].

Процес підготовки глини можна реконструювати на основі етнографічних даних. Глину видобували восени або взимку. Складена в повітці або на відкритому повітрі, вона протягом тривалого часу піддавалася вивітрюванню чи виморожуванню. Витриману таким чином глину краще оброб-

лювати. Наступним етапом було замішування глини. Замішувана глина містила необхідні домішки. Коли глина достатньо перемішана, глиняне тісто розрізали на шматки, які й брали в міру потреби для виробництва [Мальм, 1959, с. 128].

Наступним етапом у виготовленні глиняного посуду було її формування. Застосовувалися в основному два види ліплення посудин: жгутовий і кільцевий. Увесь посуд, відомий на пам'ятках Південного Подніпров'я IX–XIV ст., виготовлявся на гончарному крузі. Застосовувався головним чином ручний гончарний круг. Ножний гончарний круг у домонгольський час на Русі траплявся рідко [Бобринский, 1962, с. 49–52]. Під час формування на крузі на посудину наносився орнамент. Потім посуд випалювався. Випал міг здійснюватися в звичайних домашніх печах або в спеціальних випалювальних печах-горнах.

Гончарні печі у Південному Подніпров'ї зафіксовано в декількох пунктах: Перун, Мар'ївка, Олексіївка (Ременове), Петрово-Свистунове. Усі вивчені горна мали одну конструкцію. Вони мали два яруси: нижній (опалювальний) і верхній (випалювальний), куди закладався посуд. Яруси розділяла горизонтальна перегородка, в якій існували отвори – продухи для надходження гарячого повітря з опалювальної камери.

Усю кухонну кераміку за особливостями технології виготовлення можна поділити на дві великі групи.

До першої групи входить кераміка з досить товстими стінками (1–1,2 см). Тісто грубе, з крупними домішками жорстви, піску, шамоту, потовченого черепашиника. На дінцях цих посудин простежуються сліди підсипки, часто є закраїнка. Зрідка на дні простежуються клейма. Усі ці ознаки вказують на застосування при формовці посудин ручного гончарного круга легкого типу [Рыбаков, 1948, с. 169]. В цю групу входять горщики типів II–V. Кераміка цієї групи виготовлялася на місці. Випал її здійснювався у звичайних домашніх печах і в спеціальних горнах.

Другу групу становить тонкостінна кераміка, тісто з домішками дрібного піску, черепок на зламі шаруватий, випал рівномірний. Денця посудин мають ознаки, які дозволяють говорити про формовку посудин цієї групи на ручному гончарному крузі важкого типу. Вся кераміка цієї групи випалювалася в спеціальних горнах. Сюди входять горщики типів I і VI. Кераміка цієї групи має широкі аналоги серед пам'яток Середнього Подніпров'я.

На більшості поселень ця кераміка становить невеликий

процент щодо всього керамічного матеріалу. Виняток – декілька поселень: Дніпровське, Кічкас, Перше Травня. Виділяється поселення Ігрені 8, де нема кераміки першої групи, а кераміка другої групи – у тисячах фрагментів. Таку велику кількість посуду не могли привезти. Ми вважаємо, що більшість кераміки другої групи (горщики типу VI) виготовляли на поселенні Ігрені 8, а звідси могли поставляти її у навколишні поселення.

Поселення Ігрені 8 виділяється і наявністю великої кількості полив'яної кераміки, яка становить до 10% щодо всього керамічного матеріалу. На решті поселень полив'яна кераміка трапляється у незначній кількості.

Полів'яна кераміка на поселенні Ігрені 8 представлена столовим посудом і горщиками. Столовий посуд (гличики, миски, бокал) звичайно покриті поливою з обох сторін. Тісто сіро-біле, майже без домішок, слоїсте. Кухонні горщики покриті поливою повністю, випадковими мазками або плямами. Є кілька фрагментів від бракованих посудин – на поливу налипли крихти шамоту, полива нанесена товстим, нерівномірним шаром. Слід відмітити низьку якість поливи. Вона легко обсипається, колір її зеленувато-жовтий, бурий, рідко коричневий. Цікава будівля № 7, досліджена автором у 1986 р., що мала неправильну в плані форму і заглиблена в землю. У будівлі було дві печі. Одна звичайна глинобитна з овальним подом і друга, що виходила за межі котловану, овальна в плані, розміром 1,5 x 1,3 м. У заповненні і навколо житла знайдено велику кількість кераміки, в тому числі близько 15% кераміки з поливою – в основному від гличиків з воронкоподібним горлом, а також звичайні горщики зі смугами і плямами поливи. Один гличик вдалося майже повністю реставрувати. У заповненні простежено велику кількість шматків свинцю і крейди. Ці матеріали потрібні були для виготовлення поливи. На нашу думку, будівля служила виробничим приміщенням, де виготовлялася полив'яна кераміка.

Такі ознаки, як застосування однакової глини для виготовлення простої і полив'яної кераміки, своєрідність форм полив'яного посуду, що знаходять аналоги у простому круговому посуді даного району, особливості поливи – щільність, колір, прозорість, нарешті, наявність випадкових плям поливи на простому круговому посуді, – можна вважати ознакою місцевого виробництва полив'яної кераміки [Макарова, 1972, с. 11]. Більшості цих ознак відповідає полив'яна кераміка з поселення Ігрені 8. Тому можна вважати, що

на цьому поселенні жив гончар (можливо, переселившись сюди із Середнього Подніпров'я), який виготовляв посуд за звичною йому технологією, в тому числі і полив'яну кераміку.

Зазначимо, що на деяких поселеннях Південного Подніпров'я зрідка трапляються фрагменти кераміки, за складом тіста типово середньодніпровські, а за формою вінчика – місцеві. І навпаки. Походження цих посудин неясне. Можливо, це наслідування місцевих майстрів привізним зразкам або спроби середньодніпровських майстрів, які сюди переїхали, робити посуд звичної форми, використовуючи місцеву технологію [Бобринский, 1978, с. 93].

ТОРГІВЛЯ

Усі розглянуті нами поселення знаходилися на берегах і островах Дніпра, який здавна служив торговельним шляхом, що пов'язував північ і південь [Ключевский, 1937, с. 118–119; Авдусин, 1972, с. 107]. Про важливість цього шляху свідчить той факт, що літописець вміщує опис його на самому початку літопису, услід за історією розміщення східнослов'янських племен [ПСРЛ, т. 1, 1846, с. 3]. Те ж саме засвідчує і досить точний і детальний опис Дніпровського торговельного шляху Костянтином Багрянородним [1934, с. 8–10]. Про велике значення цього шляху для Давньоруської держави говорить і той факт, що київські князі багатократно виступали проти кочівників, які намагалися захопити цей шлях [ПСРЛ, т. 2, 1843, с. 93, 98, 134, 140]. Особливо київські князі прагнули тримати в руках Олешія – важливий стратегічний і торговий центр у гирлі Дніпра. Усім спробам своїх противників оволодіти цим пунктом вони негайно клали край, посилаючи озброєні дружини для його захисту. Такі дії чинилися в 1084 р., коли Олешія захопив Давид Ігоревич, а також у 1159 р. під час нападу берладників [ПСРЛ, т. 1, 1846, с. 88; т. 2, 1843, с. 86]. Очевидно, під контролем Києва перебував і інший стратегічно важливий пункт – о-ів Хортиця, який служив місцем збору руських військ перед їх походами проти кочівників [ПСРЛ, т. 1, 1846, с. 118, 217].

Опис торговельного шляху у літописі і в праці Костянтина Багрянородного відноситься до X ст. Але значення цього шляху не зменшилося і в XI–XII ст. [Пашуто, 1968, с. 85, 199]. Із Стародавньої Русі по Дніпровському шляху на

південь везли хутра, рабів, мед, віск, льон, полотно, шкіру, шиферні пряслиця, деякі вироби ливарного, ювелірного і керамічного ремесла, різну кістку. З півдня на Русь прибували дорогоцінні тканини, фарби, благовоння, виноградне вино, фрукти, деякі вироби зі скла, частина полив'яної кераміки. Ввозилися також церковне начиння, художні вироби з мармуру [Рыбаков, 1948, с. 319, 327–328, 333].

Якою ж була роль південнодніпровських поселень у цій торгівлі? Писемні джерела про це мало говорять, тому великого значення набувають археологічні матеріали.

Жителі цих поселень допомагали при переході караванів через пороги, а також переправі з одного берега на другий. Про це свідчить і попарне розміщення поселень на берегах у місцях, найзручніших для переправи, і концентрація їх на найскладнішій ділянці шляху – в районі порогів (рис. 9, 10, 11). Цю роль південнодніпровських поселень відмічають усі дослідники, які торкаються даного питання [Добровольський, 1949, с. 94; Сміленко, 1975, с. 187; Толочко, 1975, с. 15]. Якоюсь мірою цю роль підтверджують відомості Рубрука, який описав подібне поселення біля переправи на Дону [1911, с. 87], а також той факт, що до самого затоплення порогів існували спеціальні поселення лоцманів, які проводили через пороги каравани і плоти [Білий, 1929, с. 250–251]. У тих місцях, де судна переправляли волоком, потрібні були люди для перетягування суден, теслярі для їх ремонту, ремісники для виготовлення збруї, одягу, взуття і різного інвентаря, а також торгівці і (або) хлібороби, які забезпечували мандрівників хлібом та іншими продуктами харчування [Авдусин, 1972, с. 107].

На основі відомостей Костянтина Багрянородного і наявних археологічних матеріалів ми можемо виділити декілька пунктів, де робили зупинку каравани. Перша зупинка, очевидно, була перед початком порогів для огляду і підготовки суден до небезпечного переходу. Найвірогідніший пункт зупинки – поселення Ігренъ 8. Це поселення виділяється своїми розмірами, а також наявністю на ньому залишків різних ремесел, у тому числі залізообробного і деревообробного. Привертає увагу і той факт, що на поселенні зафіксовано ряд предметів імпортного походження: амфори, скло, вироби з металу. Друга зупинка – на о-ві Хортиця, де купці робили жертвоприношення під священним дубом [Багрянородний, 1934, с. 9]. Тут також оглядали і ремонтували судна після нелегкого шляху через пороги. Хортиця була вкрита лісом, а на поселенні біля оз. Осокорового

зафіксовано залишки залізообробного виробництва, на основі якого могли здійснювати ремонт суден. Ще одна зупинка торговельних караванів – на о-ві святого Елферія (Березань). Тут купці відпочивали, а судна повністю доукомплектовувалися необхідними приналежностями, парусами, мачтами, реями [Багрянородный, 1934, с. 10]. Для таких робіт на Березані існували всі умови: зафіксовано залишки залізообробки, ряд деревообробних інструментів.

Населення Південного Подніпров'я брало і безпосередню участь у торгівлі, про що свідчать досить часті знахідки амфорної кераміки, особливо в районах, розташованих поблизу зупинок караванів (Ігрень 8, Кічкас, Хортиця, Березань). Не виключено, що на цих пунктах відбувалося перевантаження або перепродажа вина. Подібний пункт, на якому трапилося багато амфорної кераміки, знаходився північніше – це місто Воїнь [Довженок и др., 1966, с. 84–85, 108].

Крім амфор, на південнодніпровських поселеннях відомі інші предмети південного походження. На поселенні Ігрень 8 знайдено фрагменти особливої скляної посудини. Скло посудини якісне, прозоре, на вінцях помітні сліди позолоти. Можливо, посудина привезена з Візантії. Тут же виявлено фрагменти полив'яної рожевоглиняної мисочки, прикрашеної концентричними колами. Якістю і кольором поливи вона відрізняється від решти полив'яної кераміки. Можна припускати її південне походження. У Кічкасі знайдено п'ять фрагментів браслета з позолотою. Браслети такого типу характерні для Північного Причорномор'я [Щапова, 1972, с. 109]. Тут же на дні Дніпра трапився мідний глечик з візантійськими монетами і бронзовим ключом. Монети датуються 969–976 рр. [Корзухина, 1954, с. 36–37]. На поселенні Перше Травня знайдено фрагмент полив'яної мисочки на кільцевій ніжці також із Причорномор'я [Брайчевская, 1963, с. 272]. Візантійська монета із о-ва Малий Дубовий датується 1115–1143 рр. [Бодяньський, 1971, с. 197].

Про зв'язки з північчю свідчать виявлені на поселенні Ігрень 8 підковоподібна фібула із звіриними головками на кінцях, а також бронзовий перстень, близький за типом до так званих вусатих, знайдений на поселенні Дніпровське. Фібули зі звіриними головками характерні для Прибалтики [Lietuvosatl, 1978, с. 147], а "вусаті" персні – для північно-західних районів, зокрема для фінських племен [Недошивкина, 1967, с. 257–258]. Скандинавське походження мають черепаховидні фібули, що зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї.

Велике значення відігравав Дніпровський шлях і у внутрішній торгівлі Стародавньої Русі, про що свідчать археологічні матеріали. Переважна частина скляних посудин, браслетів, перснів потрапила на поселення Південного Подніпров'я з давньоруських центрів, найшвидше з Києва. З півночі, очевидно, надходили сюди замки, вироби з овручського шиферу, частина столової полив'яної кераміки, деякі види прикрас, у тому числі трибусинні сережки київського типу. Мабуть, із Середнього Подніпров'я потрапили сюди кубики смальти, кольчуги, а також не характерні для Південного Подніпров'я типи посуду – амфорки київського типу, латка.

Найбільше речей середньодніпровського походження сконцентровано у північній частині розглядуваного регіону (рис. 62). Якщо тут скляні браслети представлені десятками і сотнями фрагментів – Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Дніпровське, то південніше по Дніпру вони трапляються як одиночні знахідки. Таке саме співвідношення ми маємо і для інших довозених із Середнього Подніпров'я речей (рис. 62). Якоюсь мірою це відповідає висновкам Б. А. Рибаківа, що дрібним товаром – скляними браслетами, виробами із шиферу, прикрасами – торгували дрібні купці-розносчики [Рыбаков, 1948, с. 469]. Очевидно, вони пересувалися водним шляхом по Дніпру. Шлях до порогів купці долали легко, звідси походить велика кількість предметів середньодніпровського походження. А у більш віддалені райони ці предмети могли потрапляти через внутрішню територіальну торгівлю чи обмін.

В обмін на ці товари Південного Подніпров'я, вірогідно, вивозилася риба, на що вказує значний розвиток цього промислу, простежуваний в археологічних матеріалах. Могли вивозитися також продукти тваринництва. Брالی участь південнодніпровські поселення і в торгівлі сіллю, яку везли з Галицької землі по Дністру і Дніпру в Київ [Ратич, 1976, с. 202–203], а також, можливо, з Криму, де в X ст. добувалася сіль [Багрянородный, 1934, с. 21].

Безсумнівно, південнодніпровські поселення, особливо великі, на яких розвивалися різні ремесла, торгували з кочівниками, зацікавленими в одержанні продуктів землеробства і ремесла. Про це свідчать середньовічні автори, які відзначали, що хліба, зелені і овочів у кочівників нема [Карпини, 1911, с. 14], а просо і муку вони добували в обмін на баранів і шкіри [Рубрук, 1911, с. 75]. Про те, що кочівники широко використовували у побуті давньоруські ремесничі

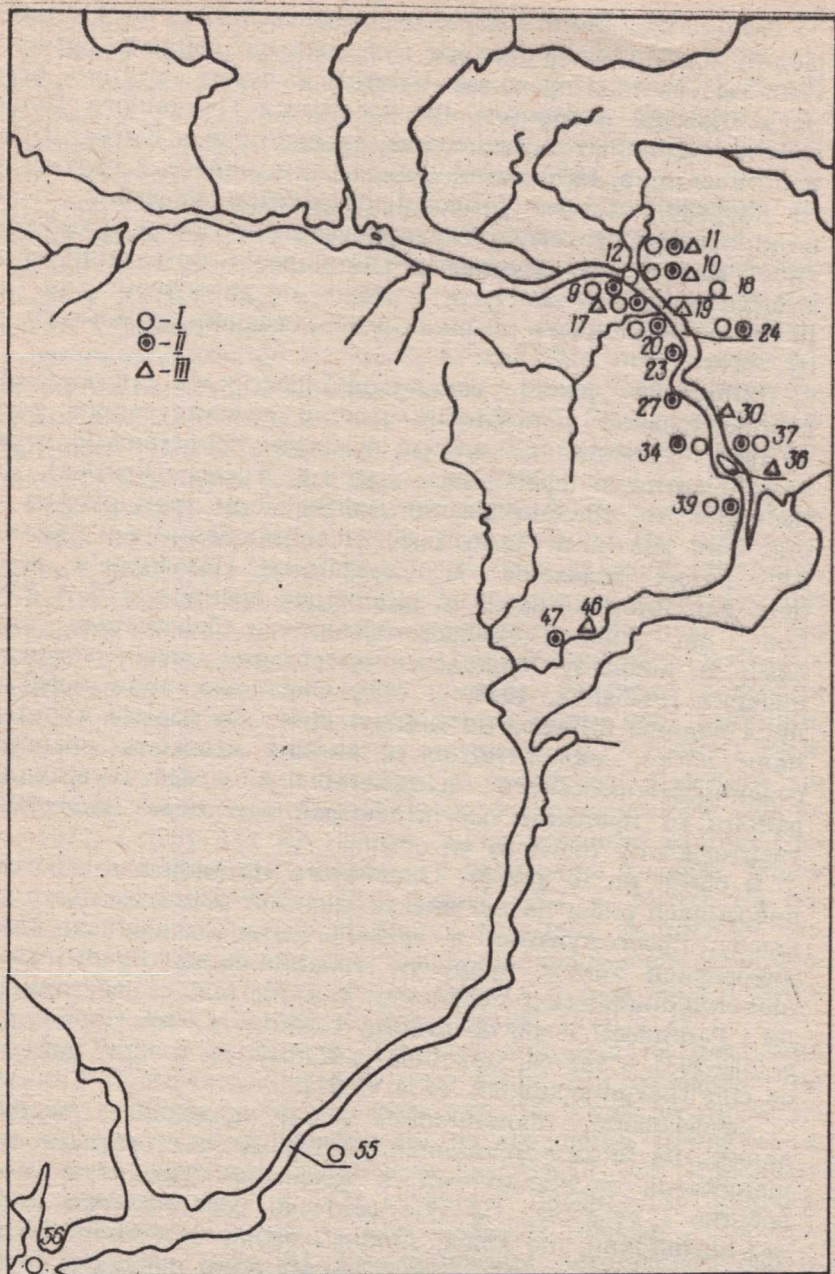

Рис. 62. Предмети середньодніпровського походження на пам'ятках XII - XIII ст. у Південному Подніпров'ї.
 I - вироби із скла; II - вироби з шиферу; III - вироби з металу

вироби, свідчать часті знахідки таких виробів серед речей, які супроводжували похованих [Плетнева, 1981, рис. 83, 84].

У торгівлі з осідлим населенням були зацікавлені насамперед кочівники. Це відзначають різні джерела, які відносяться до різних регіонів і епох. Так, хунну одержували значну частину зерна від китайців, що сприяло розвитку обміну між ними, і хунну дуже цінили базари, де відбувалася торгівля з приїзжими із землеробських областей купцями [Марков, 1976, с. 36]. Кочівники не втратили інтересу до торгівлі й пізніше – в XVIII – XIX ст. казахи вели мінову торгівлю з руськими купцями, обмінюючи продукти тваринництва і ремісничі вироби [там же, с. 140, 167]. Кочівницька знать купувала продукти, цінні прикраси, зброю, а рядові общинники – продукти, предмети побуту, дешеві прикраси. Торгівля була вигідна і тим, що кочівники одержували мито від купців, тому вони всіляко підтримували торгівлю і прагнули до контролю над торговельними шляхами [Плетнева, 1958, с. 191].

Мало дослідженим досі залишається питання про те, де відбувалася торгівля кочівників з осідлим населенням. На нашу думку, такими місцями могли служити приграничні давньоруські міста і поселення у глибині степів, зокрема Південного Подніпров'я. Така думка знаходить підтвердження і в етнографічних джерелах. Так, торговельні операції кочівників-казахів з російськими купцями відбувалися в населених пунктах, розташованих по російських оборонних лініях. Таке ж явище спостерігалось і в бедуїнів, які вели торгівлю на рубежах осідлої смуги, причому кочівники були зацікавлені в цій торгівлі більше, ніж землероби [Марков, 1976, с. 167, 243, 246].

Прямим підтвердженням виготовлення предметів для продажу кочівникам, на нашу думку, служать залишки виробництва бронзових клепаних котлів, виявлені на кількох поселеннях. Бронзові котли характерні для кочівників, і рідко ним користувалося давньоруське населення.

Крім прямої торгівлі продуктами і виробами власного виробництва, населення південнодніпровських поселень могло вести і посередницьку торгівлю – продавати кочівникам привізні вироби. Поселення Південного Подніпров'я, які знаходилися на одному з найважливіших торговельних шляхів, таким чином, відігравали значну роль як у зовнішній, так і у внутрішній торгівлі Стародавньої Русі.

На основі розглядуваних матеріалів ми можемо зробити ряд висновків.

Основою господарства населення Південного Подніпров'я у IX–XIV ст. було досить-таки розвинуте землеробство і тваринництво.

Для обробітку землі застосовувалися рала, а також найпродуктивніше для того часу знаряддя обробки ґрунту – плуг. Застосування цих знарядь давало можливість не лише повністю забезпечувати місцеве населення продуктами землеробства, а й певну частину цих продуктів продавати або обмінювати на інші товари. Тваринництво також перебувало на достатньо високому рівні, про що свідчать дані аналізу остеологічного матеріалу. Відмітимо насамперед наявність у стаді значної кількості свиней, що характерно тільки для осілого населення. Усі дані свідчать про те, що сільськогосподарською діяльністю займалися на всіх поселеннях.

Поряд із землеробством і тваринництвом одержали розвиток і деякі промисли, особливо рибальство. Для вилову риби застосовували усі відомі на той час знаряддя лову. Є всі підстави твердити, що риба використовувалася не тільки для власних потреб, а й шла на продаж і обмін.

Господарство мало замкнутий натуральний характер. Більшість необхідних у повсякденному житті виробів мешканці поселень виготовляли самі. Домашній характер мало виготовлення різноманітних дрібних виробів із дерева, кістки, каменю, прядіння, ткацтво. На деяких видах виробництва (виплавлення і обробка заліза, обробка кольорових металів, гончарство, виготовлення крупних виробів з каменю) спеціалізувалися окремі ремісники. Гончарною справою займалися, мабуть, на багатьох поселеннях, оскільки продуктивність гончарного круга була низькою [Рыбаков, 1948, с. 482], а потреба у глиняному посуді значною. Виплавленням заліза і його обробкою, а також обробкою кольорових металів і виготовленням крупних виробів з каменю займалися тільки на окремих поселеннях.

На основі картографування ми маємо можливість виділити кілька центрів, де реміснича діяльність набула значного розвитку. Більшість цих центрів функціонувала в XII–XIII ст. Для IX–XI ст. такі центри виділити важко. Для цього часу відоме тільки значне гончарне виробництво в районі с. Петрово-Свистунове і Олексіївка (Ременове). Сліди виплавлення заліза простежено на о-ві Хортиця. Обробкою заліза, можливо, займалися на поселенні поблизу Любимівського городища і на поселенні Зміївка. Вироби із бронзи виготовлялися на поселенні Перше Травня (рис. 60).

Для XII – XIII ст. ми виділяємо п'ять центрів з досить розвинутим ремісничим виробництвом. Перший центр – обидва поселення на Ігренському півострові (обробка заліза, бронзолivarне виробництво, виготовлення бронзових клепаних котлів, обробка дерева). Другий центр – поселення Дніпровське (бронзолivarне виробництво, виготовлення виробів із свинцю, обробка каменю). Третій центр – обидва Кічкаських поселення і о-ів Хортиця (обробка заліза, бронзолivarне виробництво, обробка каменю). Четвертий центр – Олексіївка (Гирло): виплавлення і обробка заліза, бронзолivarне виробництво, виготовлення бронзових клепаних котлів. П'ятий центр знаходився на о-ві Березань: виплавлення і обробка заліза, бронзолivarне виробництво (рис. 61).

Ці великі поселення відігравали значну роль і в торгівлі, про що свідчать знахідки привізних речей. На деяких із цих пунктів, як зазначено вище, могли робити зупинку торговельні каравани.

Кічкаські поселення, розташовані в районі жвавої переправи, мали риси міських центрів [Сміленко, 1975, с. 188]. Ми підтримуємо цю думку і вважаємо, що поселення такого типу являлись торгово-ремісничими центрами, до яких тяжіли оточуючі їх дрібніші поселення. До таких центрів, крім кічкаських, можна віднести поселення Ігрень 8, Дніпровське, Олексіївка (Гирло), а також поселення на о-ві Березань.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ,
ВІДНОСИНИ З КОЧІВНИКАМИ, БРОДНИКИ

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Питання про етнічний склад осілого населення Південного Подніпров'я надзвичайно складне. Це район, по якому пересувалися численні племена і народи починаючи з епохи "великого переселення народів" і включаючи у цей процес пересування монголо-татарських військ у першій половині XIII ст.

Для визначення етнічного складу населення Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. ми використовуємо відомі нам елементи матеріальної культури, писемні джерела, а також антропологічні дані.

Перед тим, як перейти до безпосередньої характеристики етнічного складу населення Південного Подніпров'я IX – XIV ст., зазначимо нерівномірність інформації різних джерел. Оскільки наша робота головним чином базується на археологічних матеріалах, то основне значення при визначенні етнічного складу населення ми надаємо особливостям матеріальної культури у різні періоди існування пам'яток. Дані антропології, які у нашому розпорядженні, нечисленні і слабо розроблені, тому вони служать як допоміжне джерело. Нечисленні писемні дані щодо нашого району також не можуть служити основним джерелом і застосовуються лише для уточнення тих або інших висновків, одержаних у результаті аналізу особливостей матеріальної культури.

Як відомо, важливе значення для визначення етнічних ознак відіграє поховальний обряд, а також такі особливості матеріальної культури, як засоби домобудівництва і керамічний комплекс. Набір прикрас, зброя, побутові предмети побутують звичайно на широкій території і мають загальний характер.

Визначення етнічного складу осілого населення Південного Подніпров'я ми провадитимемо згідно з трьома виділеними нами хронологічними періодами.

Перший період охоплює IX – XI ст. Для цього часу характерні невеликі поселення з рядовою забудовою. Переважаючим типом житла служить заглиблене житло з вели-

кою, прямокутною у плані піччю, розташованою у кутку. Рідше трапляються житла з піччю-кам'янкою. Житла такого типу характерні для багатьох давньоруських пам'яток X – XI ст. [Раппопорт, 1967, с. 123–124]. Виділяється лише одне житло на поселенні Перше Травня, де замість печі в кутку знаходилося відкрите вогнище, обкладене камінням. Житла такого типу типові для кочівників, які осідали на землю [Нечаева, 1975, с. 49]. Зокрема, такі житла відомі у племен салтівської культури, які почали переходити від кочівництва до осідлості [Плетнева, 1967, с. 58].

Другою важливою етнічною ознакою є керамічний комплекс. Кераміка IX – XI ст. у Південному Подніпров'ї досить своєрідна. Кухонна кераміка має ряд ознак, які зближують її із салтівськими горщиками. Насамперед, це густий хвилястий і лінійний орнамент, який часто покриває всю чи більшу частину поверхні посудини. Велика схожість простежується і в профілюванні вінець. Деякі загальні риси із салтівською керамікою помітні і у формах посудин. Так, округло-бокi, із дуже відігнутими вінцями горщики, покриті суцільною орнаментациєю, мають аналоги серед салтівських старожитностей. Зближує їх з керамікою салтівського типу деяка приземкуватість і широкодонність [Ляпушкін, 1958, с. 305, рис. 54, 1, 2; 1958 а, с. 108, рис. 6, 2–7; Березовець, 1975, с. 432].

Однак ряд форм кухонних горщиків, наприклад, банко-видні посудини з майже вертикальним вінчиком, не характерні для салтівської культури. Слабкопрофільовані кружальні горщики з невеликими відігнутими вінцями і горщики з високими випуклими плечиками (тип II, III) трапляються на деяких слов'янських пам'ятках, де вони існували у VIII – X ст. [Максимов, Петрашенко, 1980, рис. 7, 5–7; Пеняк, 1980, с. 135, рис. 53, 1–3].

Зазначимо, що суцільна орнаментация посудин врізними хвилястими і горизонтальними лініями побутувала на деяких давньоруських пам'ятках у IX – X ст. [Вогусевич, 1952, табл. 1, 3; Гупало, Толочко, 1975, с. 73] і навіть у XI ст. [Седова, 1978, с. 92, табл. 10, 7]. Однак профілювання вінець цих посудин порівняно з південнодніпровськими більш розвинуте. Є також невелика кількість посудин з рідкою лінійною орнаментациєю, що зближує їх з давньоруською керамікою X – XI ст. Проте типові для Стародавньої Русі IX – X ст. горщики курганного типу у Південному Подніпров'ї зустрічаються рідко, що вказує на їх привізний характер. Можливо, поява цієї кераміки пов'язана з функціонуванням торговельного шляху "з варяг у греки".

Поховальний обряд у цей період загалом християнський, виняток становить лише могильник з тілоспаленнями поблизу с. Петрово-Свистунове. Але і серед могильників з тілопокладеннями простежуються залишки язичницької обрядності – наявність вуглинок і кераміки в деяких похованнях неподалік с. Перше Травня, наявність ножів і астрагалів у ряді поховань поблизу с. Ясинувате. Грунтові могильники з подібним обрядом існували на території Стародавньої Русі [Седова, 1978, с. 69–71] і деяких пам'яток з різноетнічним населенням, наприклад у Білій Вежі [Артамонов, 1958, с. 79–82].

Усі наведені дані, на нашу думку, свідчать про різноетнічність населення, яке залишило пам'ятки цього періоду. Змішаний склад населення цих пам'яток підтверджують і антропологічні дані могильника Перше Травня, де череп поховання № 1, що відноситься до південного середземноморського типу, має аналоги і серед слов'янського населення Середнього Подніпров'я і аланського населення, яке залишило салтівський могильник [Брайчевська, 1962, с. 172]. Підтвердженням присутності в Південному Подніпров'ї представників салтівської культури є наявність тут типово салтівських поховань. Таке поховання у катакомбі виявлено в районі м. Дніпропетровська (Самарівка). Тут похованого супроводжували характерний салтівський глечик, горщик, суцільно покритий лінійно-хвилястою орнаментациєю, кістки вівці*.

Ряд авторів вважають, що пам'ятки Південного Подніпров'я IX–XI ст. генетично пов'язані з пеньківською культурою, що населення в цей період складалося з нащадків пеньківських племен, серед яких осілу частину алано-болгарських племен потім асимілювали слов'яни [Сміленко, 1975, с. 174–175]. Мабуть, це були племена уличів, які проживали на півдні. Уличі досить часто зустрічаються на сторінках руських літописів. Найчастіше згадки про них пов'язані з боротьбою київських князів за їх підкорення. Так, під 885 р. Лаврентіївський літопис зазначає, що Олег "...с уличи и тиверци имяше рать" [ПСРЛ, т. 1, 1846, с. 10]. Вів з уличами боротьбу і Ігор, воєвода якого Свенельд узяв місто уличів Пересечен. Руські літописи по-різному визначають місцезнаходження уличів. Наприклад, Лаврентіївський літопис вказує: "...а Уличи, Тиверци седяху по Днестру, приседяху к Дунави; бе множество их седяху бо по Днестру оли до моря, суть гради их до сего дне..." [там же,

* Матеріали зберігаються в ДІМ.

с. 5]. Новгородський літопис: "И беша седяще Углице по Днепру внизъ и посемъ приидоша mezi Бъгъ, и Днестръ и седоша тамо" [Новгородская лет., 1950, с. 109].

Б. О. Рибакoв на основі аналізу літописних і археологічних матеріалів створив історію улличів, яка знайшла підтримку серед більшості дослідників. За його теорією, у другій половині I тис. н. е. улличі займали Південне Подніпров'я, доходячи на заході до Південного Бугу, а на півдні – до моря. Печенізьке нашествя відсунуло улличів північніше, де, вірогідно, на початку X ст. був побудований Пересечен. У 930-х роках, після впертої боротьби з київським князем, улличі пересунулися на захід у межиріччя Бугу і Дністра по сусідству з тиверцями [Рыбаков, 1951, с. 17; Седов, 1982, с. 131–132]. Це знаходить підтвердження і в археологічних матеріалах. Так, у верхів'ях Південного Бугу відомі слов'янські пам'ятки X – XI ст. [Хавлюк, 1969].

Привертає увагу той факт, що писемні джерела ніде не згадують про ворожі чи данницькі відносини улличів з Хазарським каганатом, в той час як навіть віддалені від хазар слов'янські племена – древляни, в'ятичі, радимичі та ряд інших – платили їм данину. Майже всі згадки руських літописів про улличів свідчать: улличі мали багатократні і тривалі зіткнення з київськими князями. На нашу думку, це свідчення того, що між сильним і численним племенним об'єднанням улличів і Хазарським каганатом могли існувати дружні або союзницькі відносини. Це, з одного боку, посилювало опір улличів київським князям, а з другого – дозволяло вихідцям із каганату селитися на берегах Дніпра ще до того, як печеніги почали тиснути хазар. Це засвідчують знахідки салтівських поховань на Дніпрі, гончарна майстерня у балці Канцерка, де вироблявся типовий салтівський посуд, а також значний вплив салтівських традицій у керамічному виробництві Південного Подніпров'я.

Можливо, Хазарському каганату, для якого торгівля мала велике значення, було вигідно мати союз з улличами, які займали Південне Подніпров'я – місцевість, по якій здавна проходили важливі торговельні шляхи. Цей союз розпався разом із загибеллю Хазарії під ударами Святослава, який прагнув встановити свій контроль над торговельними шляхами. Загибель Хазарського каганату, натиск печенігів, посилення тиску київських князів послабили і улличів, що примусило значну їх частину відступити з Південного Подніпров'я у межиріччя Південного Бугу і Дністра. Однак не все населення покинуло Південне Подніпров'я.

Очевидно, переселилися племінна верхівка і дружина, а частина сільського населення залишилася.

Таким чином, у Південному Подніпров'ї в IX – XI ст. існувала культура, яка мала ряд схожих рис із слов'янськими і салтівськими пам'ятками. Особливість цього району полягає в тому, що тут ці риси законсервувалися і продовжували існувати більш тривалий час порівняно з основними територіями салтівської культури і Стародавньої Русі. З писемних джерел, зокрема "Записки грецького топарха", ми знаємо, що на Нижньому Дніпрі існували поселення, які належали осілому населенню грецького походження. В одному з таких поселень, Боріоні, топарх робив зупинку [Васильевский, 1909, с. 149]. Про місцезнаходження цього поселення довго дискутували [Левченко, 1956, с. 302]. Та в основному всі дотримуються думки, що поселення знаходилося на Нижньому Дніпрі. На жаль, поселення греків не простежено археологічно.

Другий хронологічний період охоплює XII – першу половину XIII ст. Тут характерні поселення різних розмірів. Планування їх в основному купкове. Переважним типом житла залишається заглиблене житло зі стінами стовпової або безстовпової конструкції. Проте опалювальний пристрій дещо видозмінюється. Замість великої, прямокутної в плані глинобитної печі домінує невелика підковоподібна в плані піч. Значно рідше трапляються печі-кам'янки, а також житла з відкритим вогнищем. Причому вогнища розташовуються в одному з кутків житла або у центрі.

Топографія поселень планування і конструктивні особливості напівземлянок з невеликими глинобитними печами мають аналоги серед давньоруських пам'яток XII – XIII ст. [Юра, 1962, с. 8; Мезенцева, 1968, с. 27–28]. Житла з відкритим вогнищем у центрі або в кутку більш характерні для кочівників.

Керамічний комплекс у цей період змінюється. У значній кількості з'являється типова кераміка: тонкостінні горщики конічної форми з відігнутими назовні вінцями і зворотним загином краю досередини, прикрашені по плечиках врізним орнаментом з горизонтальних чи хвилястих ліній (тип VI – за нашою класифікацією); посуд для зберігання припасів; столовий посуд. Усі ці форми характерні для давньоруських пам'яток XII – XIII ст.

Численні аналоги серед давньоруських матеріалів мають вироби з металу: наральники і лемеші, сокири, тесла, різці, ножі з кістяними і дерев'яними ручками,

залізни циліндричні замки, кресала, частина зброї.

Значною мірою схожі й прикраси: скляні браслети, персні, намисто, металеві виті і псевдовиті персні та браслети, сережки, в тому числі й трибусинні київського типу, лунниці, бубонці, натільні хрестики.

До особливостей Південного Подніпров'я відноситься наявність кераміки місцевих типів з архаїчними рисами, переважання прясел зі стінок посуду, наявність, поряд з глинобитними печами, відкритих вогнищ і печей-кам'янок.

Поховальний обряд у цей період стабілізується. Судячи з найбільш повно досліджених могильників, поховання здійснювалися за християнським обрядом. Поховані, як правило, лежали витягнуто на спині, головою на захід. Більшість відомих нам поховань безінвентарна. Тільки небагато з них супроводжуються прикрасами і предметами одягу. Лише на одному могильнику в похованнях зафіксовано знаряддя праці і зброя.

Безінвентарні (чи з бідним інвентарем) тілопокладення в ямах або в домовинах, орієнтовані головою на захід з різними положенням рук, характерні для ряду давньоруських могильників XII–XIII ст. [Мезенцева, 1968, с. 131–138; Седова, 1978, с. 67–71]. Тож матеріальна культура, конструкція і планування жител, поховальний обряд мають багато спільного з пам'ятками того часу на основній території Стародавньої Русі. Однак поряд з цим є ряд елементів матеріальної культури, які не мають аналогів на давньоруських пам'ятках: наявність на пам'ятках Південного Подніпров'я шабель-типової зброї кочівників; стріл, що мають аналоги серед кочівницьких старожитностей; знахідки деяких кочівницьких прикрас.

Крім того, на цих поселеннях простежуються певні риси матеріальної культури, характерні для попереднього періоду. Це наявність кераміки, за тістом і формою близької до кераміки IX–XI ст., а також пряслиць зі стінок посуду, що не характерно для давньоруських пам'яток того часу.

Таким чином, на основі матеріальної культури можна говорити про змішане населення, яке залишило цю культуру. Оскільки багато речей не мало місцевої підоснови (кераміка, характерна для Середнього Подніпров'я, велика частина прикрас), то можна вважати, що вони з'явилися в Південному Подніпров'ї разом з їх носіями – переселенцями із Середнього Подніпров'я [Сміленко, 1975, с. 189]. Міграція населення із Середнього Подніпров'я відбувалася, очевидно, з двох причин: посилення феодального гніту в Давньо-

руській державі та зміна політичної обстановки в Південному Подніпров'ї, пов'язана з рядом успішних походів руських князів проти половців у XII – на початку XIII ст.

Ми знаємо, що існує два види міграцій – переселення великих груп населення і переселення порівняно невеликих груп, переважно окремих сімей [Бромлей, 1973, с. 36]. У нашому випадку мав місце другий вид міграції, який становив не одночасний, а розтягнутий у часі процес. Однак переселенці з Середнього Подніпров'я прийшли не на пусте місце, тут залишилася певна частина населення, яке проживало в IX – XI ст. Про це, зокрема, свідчить спадкоємність деяких типів місцевої кераміки, ряд конструктивних особливостей жител.

Певний вплив на етнічний склад населення справили і навколишні кочівники. У зв'язку з феодалізацією і збіднінням, частина половців від скотарства переходила до землеробства. Осідали кочівники звичайно по берегах рік, на місцях тривалих щорічних зимівель [Плетнева, 1958, с. 188–190]. Осідаючи на берегах Дніпра, кочівники вступали в контакт і, мабуть, потрапляли під сильний вплив осілого землеробського населення, сприймаючи від нього і навички землеробства, і більш високу матеріальну культуру.

Між половцями, які осідали на землю, і переселенцями із Середнього Подніпров'я могли виникати й родинні зв'язки. На користь цього припущення свідчить і той факт, що найрухливішою групою при будь-яких міграціях були чоловіки, а брак жінок заповнювався за рахунок місцевого населення [Великанова, 1975, с. 123].

Подібна картина простежується і за етнографічними даними. Так, при переселенні на Терек російського населення, яке складалося в основному з чоловіків, останні часто вступали в шлюб з представницями місцевих гірських народів [Заседателева, 1974, с. 288–289]. Однак значного впливу на етнічний склад населення половці, очевидно, не справили.

Отже, серед населення Південного Подніпров'я у XII – першій половині XIII ст. переважали слов'яни – вихідці із Середнього Подніпров'я, які змішалися з нащадками уличів і алано-болгар, а частина населення, можливо, мала половецьке походження.

Третій період охоплює другу половину XIII – XIV ст. Як відомо, у першій половині XIII ст. всі південноруські степи захопили монголо-татари. Проте частина південнодніпровських пам'яток пережила це нашес-

тя і продовжувала існувати у другій половині XIII–XIV ст.

Головний свій удар монголо-татари завдали по военно-адміністративних центрах, а невеликі поселення, які стояли осторонь і не становили для них небезпеки, вони, мабуть, не чіпали [Довженок, 1978, с. 79]. У Південному Подніпров'ї найбільше постраждали великі поселення. Так, на поселенні Ігрень 8, що займало, очевидно, одне з центральних місць серед надпорожських поселень за ремісничим виробництвом і торгівлею, ми не маємо матеріалів, датованих другою половиною XIII ст. Водночас невелике поселення Ігрень (Підкова) поблизу продовжувало існувати.

Частково було зруйноване також поселення Дніпровське. В окремих житлах простежуються сліди сильної пожежі. Та життя на поселенні продовжувалося. Про це свідчать поховання XIII–XIV ст., які перекривали житла XII–XIII ст. Зменшилося і правобережне Кічкаське поселення. Із 17 жител лише в трьох зафіксовано матеріали, що засвідчують їх існування у другій половині XIII ст.

У другій половині XIII–XIV ст. відбуваються певні зміни в матеріальній культурі. Збільшується кількість опалювальних пристроїв у вигляді відкритого вогнища, що характеризує, на нашу думку, збільшення кочівницького елемента серед населення.

Значно скорочується у цей період імпорт із Середнього Подніпров'я, зникають середньодніпровські вироби із скла і шиферу. Зате з'являються речі, характерні для золотоординських пам'яток: вироби з кашинної кераміки (посуд, гудзики, намисто), різко зростає кількість сережок у вигляді знака запитання, з'являються золотоординські монети XIII–XIV ст., наконечники стріл, типові для монголо-татар.

Певні зміни спостерігаються і в поховальному обряді. Порівняно з попереднім періодом збільшується кількість поховань з речами. Причому крім особистих прикрас і предметів одягу, у похованнях трапляються знаряддя праці й зброя. У багатьох поховальних спорудах простежується камінь. Усі ці особливості, на нашу думку, пов'язані з рядом змін в етнічному складі населення Південного Подніпров'я. Неоднорідність населення в етнічному відношенні відбивають і антропологічні матеріали із трьох могильників, що існували в XII–XIV ст. Це могильники поблизу сіл Каїри, Кам'янка, Благовіщенка.

Антропологічні матеріали з Каїрського могильника показують, що загалом серія черепів однорідна і характеризує-

ться ознаками великої європеїдної раси. В серії жіночих черепів можна відзначити незначний домішок монголоїдних елементів. Хронологічно близька до черепів цього могильника серія черепів Великого кургану із Саркела, що особливо помітно у жіночій серії. В слов'янських могильниках цього часу антропологічні паралелі з типом Каїрського могильника відсутні. Питання про етнічну належність Каїрського могильника на даному етапі слід вважати відкритим [Зіневич, 1960, с. 93; Зіневич, 1976, с. 153–158].

Антропологічні матеріали з Кам'янського могильника дослідила Т. С. Кондукторова. Вона зазначає, що загалом серія черепів з цього могильника досить однорідна і характеризується ознаками великої європеїдної раси. Монголоїдні елементи відмічаються лише у вигляді незначної домішки. Риси монголоїдності більше виражені на ряді жіночих черепів. Найближчі аналоги – серед черепів Зливкинського могильника і Великого кургану неподалік станиці Цимлянської. Т. С. Кондукторова відзначає також близькість серії до деяких черепів із золотоординських міст, а також черепів з курганів Букіївського степу [1957, с. 56–57].

У слов'янських могильниках того часу антропологічні паралелі з типом Кам'янського могильника відсутні. Як вважає Т. С. Кондукторова, дані антропології свідчать проти віднесення кам'янців до слов'ян або половців. Найвірогідніші паралелі з аварами (або болгарамі).

Деякі дослідники вважають, що населення, яке залишило Кам'янський могильник, – це нащадки давнього населення степів, асимільовані кочівниками [Сымонович, 1956, с. 106]. Існує думка, що цей могильник залишила група ясів, яка просунулася під тиском кочівників з Дінця у Подніпров'я. Основну ознаку, яка пов'язує цю групу з місцевим населенням, можна вбачати в антропологічній близькості їх черепів з черепами Зливкинського могильника, а з кочівницькими похованнями їх зближує інвентар. Зміну поховального обряду можна пояснити прийняттям цієї групою населення християнства [Плетнева, 1958, с. 185].

Антропологічні матеріали Благовіщенського могильника також однорідні, проте серед жіночих черепів більше виражені риси монголоїдності*. С. І. Круц вважає, що черепи цього могильника за своїми ознаками близькі до черепів Каїрського і Кам'янського могильників. Таким чином, антропологічний аналіз свідчить про змішаний склад насе-

* Аналіз антропологічних матеріалів здійснено в ІА АН України С. І. Круц.

лення Південного Подніпров'я у другій половині XIII ст. Усі антропологі, які вивчали матеріали згаданих могильників, відзначають значну схожість жіночих черепів. Зокрема, жіночі черепи з Кам'янського і Каїрського могильників схожі до ідентичності [Зиневич, 1976, с. 158], а чоловічі черепи мають ряд відмінностей.

Великий інтерес для розуміння змін, які відбувалися в етнічному складі населення південноруських степів, становить могильник Лімбарь, розкопаний в Молдавії І. Г. Хинку. Він ґрунтовий, без слідів насипів над могилами. Усього виявлено 96 поховань і чотири поховання тварин. Переважала західна орієнтація похованих, кілька поховань орієнтовано на північ чи північний схід і південь. Скелети лежали на спині, ноги витягнуті, положення рук нестійке. Більша частина поховань безінвентарна. Тільки в 25 % поховань виявлено речі. Серед них: сокира, стремена, залізні ножі, пряжки, кільця, сережки, пряслиця. У двох похованнях знайдено керамічні посудини. Могильник датується XII–XIV ст. [Хинку, 1968, с. 111–112]. Аналіз антропологічних матеріалів здійснила М. С. Великанова [1975, с. 91–113].

Досліджено 40 черепів. Серія загалом європеїдна, у її складанні брало участь два компоненти – доліхокранний (чи мезодоліхокранний) і брахікранний. Чоловічі черепи показують явну відмінність від середньовічного слов'янського населення цього регіону, яке відоме з могильника X–XI ст. поблизу с. Бранешти. Ця відмінність такою ж мірою відноситься і до слов'ян усіх інших регіонів. Жіночі черепи дуже близькі за краніологічним типом до слов'янських. Таким чином, чоловічі черепи з Лімбаря і Бранешт різні, а жіночі схожі [там же, с. 114–121]. Антропологічно чоловічі черепи з Лімбаря близькі до чоловічих черепів з Кам'янки. Етнічно прийшла частина середньовічного населення Лімбаря становить собою нащадків "болгарських" груп салтівно-маяцького населення Південносхідної Європи, які переселилися [там же, с. 131].

Як бачимо, в антропологічному плані чоловічий компонент на південнодніпровських могильниках Каїри, Кам'янка, Благовіщенка і на молдавському Лімбарь дуже близький. Усі дослідники антропологічного матеріалу відзначають їх близькість до нащадків салтівно-маяцьких племен, зокрема болгарської групи. Жіночий компонент з цих могильників різний в обох районах. У Молдавії він має чітко виражені слов'янські риси, а на південнодніпровських простежується наявність монголоїдних рис. Близькі ці мо-

гильники і за рядом особливостей поховального обряду — наявність у них прикрас, предметів одягу, знарядь праці, які іноді трапляються, зброї, кераміки, кісток тварин.

Поява цих могильників, на нашу думку, пов'язана із значним пересуванням різних племен і груп через монголо-татарське завоювання південноруських степів. Це, зокрема, переселення ряду груп населення в районі Дніпра і Дністра під час монголо-татарського нашествия [Федоров-Давыдов, 1966, с. 153]. Як відомо, монголо-татари при своєму просуванні втягували в свої ряди значну частину підкорених народів. Власне монголів у південноруські степи прийшло небагато [там же, с. 157]. До приходу у Подніпров'я і Молдавію монголи підкорили Волзьку Булгарію і аланів у Передкавказзі. Очевидно, якась частина цих підкорених народів пересунулася і в південноруські степи. Певна частина їх могла осісти у Південному Подніпров'ї і в Молдавії, залишивши після себе описані вище могильники. Цим же можна пояснити появу в цих могильниках чоловічих черепів, близьких до болгар.

Етнічний склад населення у другій половині XIII — XIV ст., порівняно з попереднім періодом, ще більше ускладнився. Тут продовжувало залишатися населення, яке проживало в попередній період і, мабуть, осіла частина кочівників, вибитих із звичних умов існування монголо-татарами. Побічною вказівкою на складний етнічний склад населення у Подніпров'ї середини XIII ст. є згадка Плано Карпіні про те, що начальником одного з поселень, розташованих нижче Канева, був алан [Карпіні, 1911, с. 45].

Населення Південного Подніпров'я і після монголо-татарського нашествия, очевидно, продовжувало займатися сільським господарством, ремеслом, обслуговувало переправу через Дніпро. По Південному Подніпров'ю пролягав шлях із Русі до соляних озер, де добували сіль [Рубрук, 1911, с. 68–69]. Рубрук пише про те, що: "Поважні пани мають на півдні помістя, з яких на зиму їм доставляється просо і мука. Бідні добувають собі це в обмін на баранів і шкіри" [там же, с. 75]. Не виключено, що партнерами в цьому обміні з кочівниками були й південнодніпровські поселення. Описуючи поселення, які знаходилися в місцях переправ через Дон і Волгу, Рубрук зазначав, що поселення на Волзі було змішаним і складалося з руських і сарацинів [там же, с. 96].

Отже, етнічний склад осілого населення Південного Подніпров'я у всі періоди в етнічному плані був неоднорід-

ним. Проте особливості матеріальної культури дають можливість вважати, що значну частину населення становили слов'яни. Особливо це помітно у XII – першій половині XIII ст.

До складу населення Південного Подніпров'я входили і осілі на землю кочівники, особливо активно цей процес відбувся в IX – XI ст. і в другій половині XIII – XIV ст. Пояснити його можна соціальними факторами – феодалізацією кочівницького суспільства і збіднінням частини кочівників, а також впливом сусідніх землеробських народів [Греков, Якубовский, 1950, с. 19].

Крім соціальних причин, осіданню кочівників на землю могли сприяти і політичні події. Вторгнення печенігів привело до часткового витіснення алано-болгарських племен з місць їх проживання – Дону і Сіверського Дінця. Позбавлена звичних засобів існування, частина цих племен могла перейти до землеробства і осісти в Південному Подніпров'ї. Подібний процес міг відбуватися і при вторгненні в південноруські степи монголо-татар. При цьому на землю осідали розорені нашістю місцеві кочівники-половці і якась частина представників підкорених народів, захоплених пересуванням монголо-татар.

Питання про політичне становище осілого населення Південного Подніпров'я і його взаємовідносини з Давньоруською державою становить значний інтерес. Для його розгляду можна залучити археологічні дані і деякі писемні джерела. Як уже зазначалося, всі поселення Південного Подніпров'я знаходилися за укріпленими рубежами Стародавньої Русі. Якщо для останньої характерна наявність городищ, спорудження яких викликалося необхідністю захисту від кочівників і внутрішньою феодалною боротьбою, то в Південному Подніпров'ї городищ не відомо [Археологія УРСР, т. 3, 1975, с. 266].

Як вважає ряд дослідників, під час переселення уличів у X ст. з Дніпра у межиріччя Південного Бугу і Дністра переселилася племінна верхівка і дружина, а на Дніпрі залишилася частина сільського населення, яке продовжувало займатися землеробством і скотарством [Сміленко, 1975, с. 176].

У наступний період основний притік населення відбувся із Середнього Подніпров'я, що викликалося соціальним фактором – посиленням феодалної експлуатації селян, а також політичним – ослабленням кочівників. Основним елементом, який прибував у Південне Подніпров'я, були селяни-втікачі і, можливо, ремісники.

Давньоруська держава уже з IX ст. прагнула тримати в

своїх руках Дніпровський торговельний шлях і Північне Причорномор'я. Це прагнення знайшло своє відображення уже в перших договорах Русі і Візантії. Особливо чітко це підкреслено в договорі 944 р. У ряді статей відбито визнання греками Нижнього Дніпра і Північного Причорномор'я сферою Русі [Сахаров, 1980, с. 247-248].

Про важливе значення Південного Подніпров'я для Стародавньої Русі свідчить і той факт, що київські князі завжди намагалися тримати в своїх руках Олешія - важливе в стратегічному і торговельному плані місто в гирлі Дніпра. Очевидно, під контролем Києва перебував і інший стратегічно важливий пункт - о-ів Хортиця, який служив місцем збирання руських військ перед походами проти кочівників. Влада київських князів на населення Південного Подніпров'я, мабуть, не поширювалася, хоча контроль над Дніпровським торговельним шляхом завжди знаходився у київських князів [Толочко, 1975, с. 15]. Відносини населення цього регіону з центральною владою були лояльними, воно, ймовірно, надавало допомогу при проходженні торговельних караванів і пересуванні руських дружин. З Південного Подніпров'я у Київ могла поставлятися риба, промисел якої був тут розвинутий.

ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ І КОЧІВНИКИ, БРОДНИКИ

Положення південнодніпровських пам'яток в оточенні кочівників, відносна нечисленність осілого населення, відсутність штучних укріплень (природними сховищами могли служити плавні, байрачні ліси, а також острівне розташування частини поселень) свідчать на користь мирних відносин з кочовим світом [Кудряшов, 1948, с. 131, 134]. Кочівники могли допустити існування цих поселень лише за умови, що ті не тільки не загрожували їм, а, навпаки, входили в сферу їх впливу і навіть приносили кочівникам відому користь. Це, в першу чергу, давало можливість кочівникам одержувати продукти землеробства. Високий рівень розвитку землеробства на південнодніпровських поселеннях дозволяв одержувати значну кількість зерна.

Ряд даних свідчить про те, що кочівники отримували від осілого населення ремісничі вироби. Сюди могли входити деякі види прикрас, керамічні вироби, мідні котли. Так, на трьох південнодніпровських поселеннях знайдено залишки виробництва мідних клепанних котлів. Причому

два поселення (Ігрень 8, Ігрень (Підкова)), де було виявлено це виробництво, знаходилися поряд, тобто виробляти ці котли для внутрішнього споживання було недоцільно. Очевидно, ці котли виготовлялися для продажу кочівникам. Зазначимо, що котли подібного типу відомі серед кочівницьких старожитностей [Шевцов, 1980, с. 195].

Ряд поселень могли служити центрами посередницької торгівлі привізними товарами, на що, зокрема, вказують знахідки значної кількості амфорної кераміки на цих поселеннях. Крім того, жителі поселень, розташованих у місцях переправ, сприяли перевезенню через Дніпро кочівників і купців. Кочівникам вигідно було підтримувати торговельні шляхи, що проходили через їх землі, оскільки, зокрема, половецькі хани одержували від торгівлі значний зиск і навіть в разі війни не чіпали купців, які проїздили через їх територію [Плетнева, 1958, с. 191].

Тож взаємовідносини осілого населення регіону з кочівниками мали в основному мирний характер. Базувалися вони на взаємних економічних інтересах. Це характерно в періоди стабілізації кочівників у південноруських степах. Проте під час воєн і великих переміщень кочових племен осілому населенню загрожувала небезпека, що вело до зменшення кількості пам'яток (рис. 59).

Розглянемо також питання про відносини з бродниками.

Відомості про бродників знаходимо в давньоруських джерелах і зарубіжних хроніках. Перша згадка щодо бродників у руському літописі відноситься до 1147 р. Однак літописи не вказують на місце проживання бродників та їх етнічний склад. Крім бродників, у писемних джерелах трапляються згадки про берладників і галицьких вигінців. Їх місцезнаходження нам відомо з літописів – це пониззя Дністра і Дунаю. І бродники, і берладники, і галицькі вигінці мали багато спільного – вони проживали за державними рубежами, не підкорялися жодному з правителів і становили собою досить значну військову силу. Питанню про бродників приділяли увагу багато дослідників, але до спільної думки про місце їх проживання, основні заняття і етнічний склад не прийшли.

У дореволюційній історіографії цим питанням займався В. Г. Ляскоронський, який досліджував питання: хто були ці бродники, де вони проживали і яка їх роль в історії. На його думку, бродники одержали свою назву від тієї справи, якою вони займалися, – тобто від постійного проживання біля бродів чи переправ, які вони охороняли. Це були, оче-

видно, озброєні поселенці, висунуті Руссю для захисту торговельних шляхів, що здавна пролягали через південно-руські степи. За вірою і мовою вони, звичайно, були схожі на своїх співплеменників – руських, а проживали між Ореллю і Самарою на обох берегах Дніпра [Ляскоронский, 1907, с. 81, 124, 125]. Такі висновки викликають ряд заперечень – зокрема, незрозуміло, від кого повинні були охороняти переправи бродники. Якщо від половців, то це їм не під силу, крім того, за укріпленими рубежами Русі, вниз по Дніпру нам не відомо жодного городища давньоруського часу. Викликає сумнів і твердження, що бродники тісно зв'язані з Руссю, оскільки вони частіше виступали разом з половцями. Та й місце проживання їх теж, здається, визначено неправильно – між Ореллю і Самарою відомі лише одиночні пам'ятки давньоруського часу (табл. XVII).

Питання про бродників ставили і ряд радянських учених. На думку одних, бродники у пониззі Дунаю у першу чергу склалися з холопів-утікачів і селян-утікачів від покріпачення. Дуже цікава думка про те, що "саме слово "бродники" становило собою призвіско, дане феодалами селянам-утікачам і взагалі невдоволеним свободолюбним людям. "Сброд", зборище всяких людей – ось яким іменем визначали феодальні верхи біглих людей, які збиралися в Берладі і його околицях" [Тихомиров, 1975, с. 181]. Зазначимо, що і термін "козак" містив такий же зміст [Заседателева, 1974, с. 21–30]. Дослідники відзначають значні військові можливості бродників і берладників, які нерідко вступали в союз із половцями. З цією силою доводилося рахуватися не тільки руським князям, а й сусіднім феодальним державам, як це було під час придушення руку на чолі з Іваном Берладником [Тихомиров, 1975, с. 81–82].

Деякі науковці висловлювали думку, що бродники проживали в тих самих районах, що і дикі половці, тобто в русько-половецькому пограниччі [Плетнева, 1975, с. 281; 1981, рис. 81], у тому числі і в Південному Подніпров'ї. Що до їх складу, то це були руські ізгої, алани, болгари, половці, які у політичному відношенні перейшли на сторону і під заступництво однієї з половецьких орд [Плетнева, 1964, с. 31–32; 1975, с. 281]. Причому думка про соціальний склад бродників у дослідниці суперечлива: "А в степах утікачі з Русі, смерди і бідні воїни гуртувалися у боездатні загони, вільні від руських князів і від половців. Це були так звані бродники" [Плетнева, 1981, с. 214]. Дослідниця на основі пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я, а саме –

опалювальних пристроїв на поселенні Кічкас, де переважали відкриті вогнища, характерні для кочівників, а також із наявності у Нижньому Подніпров'ї половецьких веж вважає, що основну масу жителів цих поселень становили осілі на землю половці і меншу частину – вихідці із Русі – бродники [там же, с. 221].

Південне Подніпров'я дійсно займали бродники, але ми не можемо погодитися з тим, що населення було в основному половецьким. Цьому суперечить аналіз матеріальної культури поселень, де не тільки кераміка мала давньоруський характер, а й особливості домобудування. Так, на поселенні Кічкас із 16 досліджених жител лише у п'яти зафіксовано відкрите вогнище, а решта жител мала глинобитні печі або печі-кам'янки (табл. III). Усього ж у Південному Подніпров'ї в житлах IX–XIII ст. зафіксовано 13 відкритих вогнищ, 7 печей-кам'янок і 49 глинобитних печей, тож приміщення з відкритими вогнищами становлять близько 11%.

Існує також думка, що відкриті вогнища можуть свідчити і про неслав'янський характер житла і виробниче призначення будівлі [Раппопорт и др., 1985, с. 141]. А поселення Кічкас було одним з ремісничих центрів регіону.

У деяких працях висловлюється думка, що в долині Середнього Дону, вкритій лісами, і після приходу половців уціліло місцеве населення, яке одержало в XII ст. прізвисько "бродники". Розмовляли вони руською мовою, були православними, але літописці ніколи не змішували їх з руськими [Гумилев, 1966, с. 175–176].

Бродників вважають також народом русько-хазарського походження, спадкоємцями стародавніх хазар, які були союзниками руських князів, поки ті воювали з половцями, але як тільки руські князі увійшли в союз із половцями проти татар, бродники перейшли на сторону останніх. Далі бродники – цей осілий народ – продовжували жити в басейні Дону і після захоплення степів монголо-татарами, а з XIV ст. їх нащадки стали називатися козаками [там же, с. 177–178]. Існує думка, яка спирається на грецькі джерела, що про бродників можна говорити починаючи з IX ст. – як про кочовий народ, котрий виступає в походи разом із половцями, і що бродники, подунайці, берладники, галицькі вигінці є русько-тюркського походження [Пашуто, 1968, с. 115, 116, 202]. Бродників розглядають на підставі дослідження найпізнішого поселення на території Саркела, представленого саманними будівлями і давньоруською керамікою XII–XIII ст.,

а також подібних поселень у пониззі Дону як змішане русько-половецьке населення [Артамонов, 1958, с. 83–84].

М. В. Левченко, торкаючись проблеми берладників і бродників, пише: "Берладники становили собою змішане за своїм етнічним складом населення, яке займалося в пониззях Дністра і Дунаю землеробством, полюванням, рибальством і часто виходило на своїх човнах для торгівлі і набігів у море. Берладники були господарями подунайських міст. Напівосілі землеробці й промисловики, постійно готові до нападу і відпору ворогам, вони були досвідченими воїнами..." [Левченко, 1956, с. 438].

Услід за Успенським цей автор вважає, що згадані у промові Хоніата, яка відноситься до 1190 р., "...ті, хто походить із Вордони, які презирливо ставляться до смерті, гілка руських, народ люб'язний богам війни...", є бродниками, що проживають на Дунаї [там же, с. 495].

На думку Б. О. Рибаківа, бродники як соціальне явище існують уже з Ш ст. н. е., коли вони знаходилися між корінною слов'янською землею і південними різноплеменними місцями: "...бродники – це не тільки степова вольниця, яка остаточно порвала з метрополією; дружинники багатьох племен, вірогідно, на якийсь час перетворювалися на бродників..." [1982, с. 75].

Бродниками займався і М. Ф. Котляр, який розглянув проблему їх походження, місця проживання, етнічний склад та історичну долю. На його думку, основний регіон проживання бродників – це Нижнє Подунав'я. Поштовою для виділення бродників послужило нашестя печенігів, які відрізали Русь на Дунаї від основної її території. Остаточно сформувалися бродники в процесі боротьби з печенігами. Спираючись на західні писемні джерела, вчений робить висновок про те, що бродники – це руські вихідці з подунайських міст. А берладники – це бродники, які пішли за князем Іваном Берладником. Щодо самої назви "бродники" він дотримується точки зору тих дослідників, які вважають, що ця назва вказує на їх заняття – обслуговування переправ-бродів. Щодо історичної долі, то на його думку, бродники пережили татарське нашестя і залишилися на своїх місцях, виплачуючи татарам данину. У подальшому значна їх частина трансформувалася в козацтво [1966; 1969].

Підбиваючи підсумок короткому історіографічному оглядові проблем бродників, можна вважати, що ряд основних питань їх історії – походження, заняття, місце проживання – залишаються дискусійними. Для їх вирішення писемних

джерел недостатньо, тому ми залучили археологічні дані.

На нашу думку, бродництво як соціальне явище почало складатися наприкінці I тис. н.е. в період спустошливих нашестів печенігів, які значною мірою зруйнували Хазарський каганат, коли на величезній території південноруських степів запанувала надзвичайно складна і нестійка політична ситуація. У цей період набирає силу молода Давньоруська держава, починається підкорення ряду племен то мирним, то воєнним шляхом, що вибиває частину населення із звичного укладу життя, в тому числі і салтівців, зрушених зі своїх місць печенігами. Чи не з цих вибитих із звичного життя людей і починають формуватися спільності, у подальшому названі бродниками?

Привертає увагу той факт, що бродників фіксують там, де археологічно простежуються елементи змішаних культур – салтівської і слов'янської (Подоння, Подунав'я, Південне Подніпров'я). Усі ці райони знаходилися у смузі пограничних земель, де не існувало сильної державної влади. Тут селилися майбутні бродники. Можливо, частина із них займала не пустуючі землі, а ті, де були якісь опорні пункти осілого землеробського населення – як скажімо, у Південному Подніпров'ї і в Подонні. Водночас за археологічними даними Лівобережжя Нижнього Дунаю заселялося в IX – X ст., а попереднього періоду пам'яток осілого населення ми не знаємо.

Етнічний склад бродників був, очевидно, досить строка-тим. Сюди входили нащадки салтівців, руські, а в подальшому половці. Якоюсь мірою це простежується і в археологічних джерелах. Так, на поселеннях Нижнього Дунаю X – XI ст. поряд із салтівськими і слов'янськими традиціями в кераміці помітні і елементи, характерні для кочівників, – наявність відкритих вогнищ у житлах*. Такі ж ознаки характерні і для поселень Південного Подніпров'я.

Більшість дослідників вважають, що основним заняттям бродників було забезпечення переправ через ріки. М.Жуть, це не так. Чи потрібна була така велика кількість людей для забезпечення переправ? До того ж і розташування поселень, зокрема в Південному Подніпров'ї, не підтверджує цієї гіпотези. Значна частина поселень Нижнього Подунав'я розташовувалася на певному віддаленні від Дунаю, по берегах озер. У Південному Подніпров'ї поселення також розташовувалися у місцях, не завжди зручних для переправ.

* Розкопки автора.

Безсумнівно, частина поселень, що розташовувалися в місцях, зручних для перправ, на перехресті торговельних шляхів, могла обслуговувати переправи або проводити судна в небезпечних місцях, але для цього не потрібно було великої кількості народу. Так, у XV – XIX ст. проведення суден через Дніпровські пороги здійснювали жителі одного села, що знаходилося, до речі, на місці давньоруського поселення.

Водночас, археологічні дані свідчать, що основним заняттям населення таких поселень було землеробство, тваринництво, а на частині їх розвивалось ремесло. Таким чином, ці поселення служили базою для бродників, де вони одержували продукти харчування, зброю тощо.

У воєнних походах, очевидно, брало участь далеко не все населення, хоча на випадок безпосередньої небезпеки усі боекратні чоловіки бралися за зброю. Про реальність такого припущення свідчать і етнографічні дані: козаки займалися землеробством, ремеслами, торгівлею, а на випадок воєнної небезпеки всі ставали воїнами.

Протягом своєї історії бродники, залежно від соціально-економічних і політичних умов, змінювалися і в якісному, і в кількісному складі. Якщо в IX – X ст. їх базу становили ізгої руського і хазарського походження, то в XII ст. у зв'язку з посиленням феодалної експлуатації на Русі і початком феодалізації у половецькому суспільстві до бродників могли приєднуватися і російські втікачі, і ті, хто втратив засоби виробництва, тобто худобу, – половці.

Основною умовою існування бродників завжди залишалася наявність районів, які перебували поза юрисдикцією (або слабкозалежних) будь-якої держави. Завдяки їх воєнному потенціалу з ними змушені були рахуватися усі сусіди. Сусідні держави або окремі правителі прагнули використати цей потенціал у своїх цілях. Так було в XII ст., тоді руські князі використовували бродників у міжусобній боротьбі, і в XVII ст., коли московська держава вдавалася до послуг козаків для боротьби з кочівниками. Посилення держави викликало відступ або підкорення тих же бродників чи козаків. Скажімо, бродники змушені були платити данину татарам, які зайняли південні степи і заснували тут досить сильну державу. Вимушені були підкоритися Московській державі і донські козаки.

Складним було питання соціально-економічної організації осілого населення Південного Подніпров'я. Розвинуте господарство, досить широкі торговельні зв'язки, необхідність спілкування з кочівниками і представниками вла-

ди Давньоруської держави свідчать на користь наявності такої організації. Але в археологічних матеріалах її сліди не відбилися. Певні відомості про соціальну організацію поселень, на зразок південнодніпровських, ми можемо почерпнути із повідомлення Рубрука середини XIII ст. Описуючи поселення перевізників на Дону, він зазначає, що в поселенні був управитель, без допомоги якого мандрівники не змогли б отримати навіть їжі [1911, с. 87]. Чи цей управитель призначався властями (у даному випадку монголотатарами), чи обирався жителями – із розповіді не ясно. На нашу думку, у цьому конкретному випадку, він призначався властями. Проте на поселеннях Південного Подніпров'я у більш ранній період управитель-староста, можливо, обирався.

Дуже важко визначити економічні відносини населення Південного Подніпров'я. Писемні джерела цього питання не зачіпають. Мало дають щодо цього і археологічні матеріали. Усі відомі нам житла за конструкцією, площею і плануванням відрізняються одне від одного тільки в деталях, не даючи можливості виділити якусь із них. Серед знахідок на поселеннях регіону відсутні клади або дорогоцінні предмети, в той час як на інших давньоруських пам'ятках вони трапляються досить-таки часто.

Важко судити про економічне становище населення і за поховальним обрядом. Більшість поховань безінвентарні чи супроводжуються незначною кількістю особистих прикрас і предметів одягу. А багатший інвентар у ряді поховань (головним чином жіночих) може знайти пояснення в етнічних і статево-вікових особливостях похованих. Однак на основі того, що на ряді поселень Південного Подніпров'я чітко простежуються сліди розвинутого ремесла і торгівлі, можна говорити про майнову нерівність серед жителів цих поселень. Очевидно, завдяки заняттям ремеслом і торгівлею частина населення виділилася у майновому плані, що знайшло відображення у наявності ряду привізних виробів у окремих житлах.

Вивчення археологічних матеріалів у поєднанні з аналізом даних інших джерел приводить до таких висновків.

Протягом IX – XIV ст. Південне Подніпров'я було зайняте двома групами населення – кочівниками, які жили на степових просторах, і осілим населенням, пам'ятки якого сконцентровані в долині Дніпра і на його островах. Осіле населення проживало в Південному Подніпров'ї постійно протягом IX – XIV ст. Картографування пам'яток осілого населення дає можливість говорити про суцільну заселеність регіону, особливо в XII – першій половині XIII ст.

Південне Подніпров'я, по якому проходив один з найважливіших торговельних шляхів, завжди входило до сфери інтересів Давньоруської держави. Це знайшло своє відображення уже в перших договорах Русі з Візантією. Про важливість Південного Подніпров'я для Стародавньої Русі свідчить, зокрема, прагнення київських князів завжди тримати під контролем Олешшя – важливий стратегічний і торговельний пункт у гирлі Дніпра.

На підставі аналізу археологічного матеріалу і відомостей з писемних джерел історію осілого населення регіону можна поділити на три періоди. Перший період охоплює IX – XI ст., другий – XII – першу половину XIII ст., третій – другу половину XIII – XIV ст.

Кількість пам'яток у різні періоди змінювалася, що спричинилося рядом соціальних і політичних факторів. Успішні походи руських дружин у степ викликали наплив населення, і навпаки, посилення кочівників, особливо вторгнення нових орд, призводило до зменшення осілого населення у Південному Подніпров'ї. Посилення феодальної експлуатації у Стародавній Русі було поштовхом до втеч селян, частина яких осідала у Південному Подніпров'ї. Збіднення частини кочівників внаслідок економічного розшарування і частих війн нерідко призводило до осідання їх на землю.

Осіле населення в Південному Подніпров'ї, незважаючи на кількісні коливання, проживало постійно, що знахо-

дять підтвердження у безперервності існування життя на ряді поселень з IX до XIV ст., а також у спадкоємності ряду особливостей матеріальної культури, що відбилося у домобудуванні, поховальному обряді і керамічному комплексі. Основою господарства осілого населення служило землеробство, а також скотарство. Існували різні промисли, особливо значну роль відігравало рибальство. Сільським господарством займалися на всіх поселеннях. Ремісниче виробництво було розвинутим лише на окремих поселеннях. На них займалися виплавленням і обробкою заліза, виготовленням різних виробів з кольорових металів, каменю, кістки. Значного рівня досягло гончарне виробництво. Особливо широкий розвиток ремесла на окремих пам'ятках відмічений у XII – першій половині XIII ст.

Господарство в основному було натуральним. Більшість необхідних у повсякденному житті виробів населення Південного Подніпров'я виготовляло саме. Домашній характер мало виготовлення різноманітних дрібних виробів з дерева, кістки, каменю, прядіння, ткацтво. Проте деякі види виробництва – виплавлення і обробка заліза, обробка кольорових металів, виготовлення крупних виробів з каменю – концентрувалися в руках окремих спеціалістів-ремісників.

На основі картографування виділяються п'ять центрів, де реміснича діяльність набула значного розвитку. Більшість із них функціонувала в XII – XIII ст.: поселення на Ігрени, в Дніпровському, Кічкасі, на о-ві Хортиці, поселення поблизу с. Олексіївка (Гирло), поселення на о-ві Березань. Ці ж поселення відігравали значну роль і в торгівлі, що підтверджується наявністю на них великої кількості привізних виробів (амфори, скляні браслети і посудини, вироби з овручського шиферу, прикраси прибалтійського походження). До цих великих поселень з розвинутим ремеслом і торгівлею – торгово-ремісничих центрів – тяжіли дрібніші поселення.

Етнічний склад осілого населення регіону змінювався у різні періоди існування пам'яток. Різноетнічність населення відбилася в матеріальній культурі.

Перший період (IX – XI ст.) характерний своєю матеріальною культурою змішаного типу. У ній простежуються як слов'янські риси (заглиблені житла з глинобитними печами і печами-кам'янками, ряд типів горшків), так і салтівські (заглиблене житло з відкритим вогнищем, деякі типи горщиків і глечиків). Про різноетнічність населення у цей період свідчать і антропологічні дані (могильник біля

с. Перше Травня). Очевидно, населення складалося з нащадків племен улчів і осілих тут алано-болгар.

Другий період (XII – перна половина XIII ст.) характерний міграцією в Південне Подніпров'я давньоруського населення із Середнього Подніпров'я і осіданням на землю частини половців. Матеріальна культура цього періоду дуже близька давньоруській. Спостерігається єдність у способах домобудування, в поховальному обряді, керамічному комплексі, знаряддях праці і наборі прикрас. Вплив кочівників проявляється менше, лише в деяких типах прикрас і зброї, а також наявності відкритих вогнищ у ряді жител. Найскладнішим був склад населення у третій період (друга половина XIII – XIV ст.), що пов'язано з переміщенням значних мас населення під час монголо-татарського нашествия. Це відбилося в матеріальній культурі. Збільшилася кількість жител з відкритими вогнищами, зникають скляні браслети, трибусинні сережки, вироби з шиферу. Водночас з'являються вироби з кашина (намисто, гудзики), сережки у вигляді знака запитання, червоноглиняна полив'яна кераміка. Збільшується кількість поховань з речами.

Різноманітність складу населення проявилася і в антропологічному матеріалі. На ряді могильників (Каїри, Кам'янка, Благовіщенка) зафіксовано черепи, близькі до болгарських. Мабуть, у цей період населення складалося із тих місцевих жителів, які залишилися, а також з кочівників, які осіли, – половців, вибитих із звичних умов існування. Очевидно, серед осілого населення існували й нащадки болгар, захоплених пересуванням монголо-татарських орд.

Таким чином, осіле населення Південного Подніпров'я було різноманітним. Ряд даних – безперервність існування деяких поселень, наявність особливостей матеріальної культури, які збереглися протягом розглядуваного періоду (існування кераміки місцевих форм, застосування пряслиць зі стінок посудин, наявність каменю в поховальних спорудах), – дають можливість говорити про спадкоємність етнічного складу осілого населення регіону в IX – XIV ст.

Взаємовідносини осілого населення з кочівниками в основному мали мирний характер. Про це свідчить відсутність штучних укріплень у Південному Подніпров'ї. Основою мирних відносин, очевидно, служили взаємовигідні економічні зв'язки. Однак під час приходу нових орд осіле населення змушено було тікати у безпечніші райони.

Тісні економічні і політичні відносини поєднували осіле населення регіону з Давньоруською державою, для якої

Південне Подніпров'я мало велике стратегічне і економічне значення.

Враховуючи високий рівень розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі, наявність великих поселень, а також необхідність спілкування з кочівниками і Давньоруською державою, можна припускати, що осіле населення Південного Подніпров'я мало певну соціально-економічну організацію. Однак в археологічних матеріалах це не проявилось. Недостатньо відображено в археологічних матеріалах і економічне розшарування, хоча воно, безсумнівно, мало місце. Таким чином, протягом IX – XIV ст. у Південному Подніпров'ї безперервно проживало осіле населення. Склад його був різноетнічним, але помітну роль у ньому відігравали слов'яни. Кочівники, які осідали на землю, сприймали більш високу культуру слов'ян і помітного впливу на неї не справили. Осіле населення економічно і політично тяжіло до Стародавньої Русі. У свою чергу, воно являло форпост Русі в степу і відіграло значну роль в її торговельних зв'язках.

1. Аведусин Д. А. Матеріальна культура Древней Руси // ВИ. — 1972. — № 7. — С. 103—116.
2. Алихова А. Е. Русский поселок XIII — XIV веков у села Березовка // МИА. — 1960. — № 80. — С. 195—209.
3. Артамонов М. И. Саркел — белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 7—84.
4. Артамонова О. А. Древнейшее поселение на острове Березань // КСИИМК. — 1940. — Вып. 5. — С. 49—54.
5. Арциховский А. В. Одежда // История культуры Древней Руси. — М: Изд-во АН СССР, 1948. — Т. 1. — С. 277—296.
6. Аулих В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 26—59.
7. Беляева С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII — XIV ст. // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 36—45.
8. Березовець Д. Т. Салтівська культура // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 421—435.
9. Березовець Д. Т. Могилиники уличів у долині р. Тясмин // Слов'яно-руські старожитності. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 58—71.
10. Білий В. Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання // Зб. Дніпропетр. крайового історико-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 235—260.
11. Бліфельд Д. І. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 99—104.
12. Бліфельд Д. І. Могилиники // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 302—316.
13. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шеставиці. — К.: Наук. думка. — 1977. — 234 с.
14. Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 3. — С. 33—52.
15. Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М.: Наука. — 1978. — 272 с.
16. Бобчева Л. Некропол от XIII — XIV век в Калиакра // Изв. на народния музей Варна, книга XIV (XXIX). — Варна, 1978. — 287 с.
17. Богусевич В. А. Роботи чернігівської експедиції // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 109—122.
18. Бодянский А. В. Из новых находок на Нижнем Днепре // СА. — 1966. — № 3. — С. 245—246.
19. Бодянский О. В. Знахідка епохи Київської Русі у Надпоріжжі // Середні віки на Україні. — К.: Наук. думка. — 1971. — С. 196—199.
20. Болтенко М. Ф. Стародавня руська Березань // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 39—51.
21. Болтенко М. Ф. Розкопки на острові Березані в 1946 р. // АП УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 31—38.
22. Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // Там же. — 1962. — Т. 12. — С. 155—181.
23. Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье // МИА. — 1963. — № 108. — С. 251—282.
24. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — 284 с.

25. Булатов И. М. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов // Средневековые памятники Поволжья. — М.: Наука, 1976. — С. 73—107.
26. Бураков А. В. Слов'янське поселення на нижньому Дніпрі // Вісник АН УРСР. — 1953, — № 10. — С. 38—42.
27. Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1909. — Т. 2. — Вып. 1.
28. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975. — 283 с.
29. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — 1911. — С. 66—224.
30. Генинг В. Ф. Романовский клад // КСИИМК. — 1956. — Вып. 62. — С. 159—162.
31. Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА. — 1949. — № 11. — С. 103—118.
32. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV ст. — Киев, 1881. — 201 с.
33. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. — Киев, 1884. — 254 с.
34. Гончаров В. К. Райковецкое городище. — Киев: Изд-во АН УССР, 1950. — 149 с.
35. Горбунова К. С. Древние греки на острове Березань. — Л.: Изд-во Советский художник, 1969. — 44 с.
36. Горбунова К. С. О характере средневекового поселения на острове Березань // Проблемы археологии. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. — Вып. 2. — С. 170—173.
37. Городища, селища та могильники // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 265—266.
38. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 473 с.
39. Гумилев Л. Н. Открытие Хозарии. — М.: Наука, 1966. — 191 с.
40. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокієвський поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 40—79.
41. Даниленко В. М. Сурьско-дніпровська культура // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, — 1971. — Т. 1. — С. 104—112.
42. Даркевич В. П. К заметке А. В. Бодянского "Из новых находок на Нижнем Днепре" // СА. — 1966. — № 3. — С. 246—248.
43. Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М.: Наука, 1976. — 197 с.
44. Дмитров Л. Д., Зуч В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери // АП УРСР. — 1961. — Т. 10. — С. 78—100.
45. Добровольский А. В. Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану р. 1927 // 36. Дніпропетров. крайового історично-археолог. музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 144—160.
46. Добровольский А. В. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 90—95.
47. Добровольский А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Археологія. — 1952. — Т. 7. — С. 75—88.
48. Доеженко В. И. Землеробство Древньої Русі. — К.: Наук. думка, 1961. — 267.
49. Доеженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. — К.: Наук. думка, 1966. — 148 с.
50. Доеженко В. И. Пам'ятки сільського господарства // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 316—330.
51. Доеженко В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М.: Наука, 1978. — С. 76—82.
52. Докучаев В. И. Наши степи прежде и теперь // Избр. труды. — М.; Л., 1949. — 708 с.
53. Егоров В. Л., Федоров-Давыдов Г. А. Исследование мечети на Вдянском городище // Средневековые памятники Поволжья. — М.: Наука, 1976. — С. 108—167.
54. Заседа телева Л. В. Терские казаки. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. — 424 с.
55. Зінзевіч Г. П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI—XIII ст. // Матеріали з антропології України. — 1960. — Вып. 1. — С. 98—102.

56. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — Киев.: Наук. думка, 1976. — 223 с.
57. Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и в 1782 гг. — СПб., 1787. — 273 с.
58. Иванченко Л. И. Об одной группе восточнославянских построек второй половины I — начала II тыс. н. э. // Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 149—150.
59. Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. 2. — 277 с.
60. Каргер М. К. Древний Киев: В 2-х т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — 571 с.
61. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX — XIII вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е2-36. — 107 с.
62. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX — XIII вв. // Там же. — Вып. Е1-36. — 146 с.
63. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX — XIII вв. // Там же. — 1973. — Вып. Е1-36. — 140 с.
64. Ключевский В. Курс русской истории. — М.: Соцгиз, 1937. — Ч. 1. — 395 с.
65. Козловский А. О. Нові дослідження давньоруського поселення в Дніпровському Наддніпряжжі // Археологія. — 1981. — Вип. 35. — С. 79—91.
66. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // МИА. — 1953. — № 32. — С. 1—259.
67. Колчин Б. А. Хронология Новгородских древностей // СА. — 1958. — № 2. — С. 92—111.
68. Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65. — Т. 2. — С. 8—120.
69. Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. — 1968. — Вып. Е1-55. — 184 с.
70. Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево // Там же. — 1971. — Вып. Е1-55. — 116 с.
71. Кондукторова Т. С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
72. Константин Багрянородный. Об управлении государством // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 91. — С. 5—44.
73. Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. — 1950. — Т. 14. — С. 217—235.
74. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 156 с.
75. Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
76. Котляр М. Ф. Русь на Дунае // УИЖ. — 1966. — № 9. — С. 12—22.
77. Котляр М. Ф. Кто такі бродники? // УИЖ. — 1969. — № 5. — С. 95—101.
78. Краснов Ю. А. Средневековые плуги Восточной Европы // СА. — 1980. — № 2. — С. 56—71.
79. Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения X — XV вв. у с. Комаровки // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — Киев: Наук. думка, 1968. — С. 49—51.
80. Кудряшов К. В. Половецкая степь. — М.: Географгиз, 1948. — 162 с.
81. Куза А. В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. // МИА. — 1970. — № 176. — С. 132—137.
82. Кучера М. П., Драчук В. С. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 100—102.
83. Кучера М. П. Древній Плісненьськ // АП УРСР. — 1962. — Т. 12. — С. 3—56.
84. Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К.: Наук. думка, — 1969. — С. 174—181.
85. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Киев: Наук. думка, 1986. — Т. 3. — С. 446—455.
86. Полное собрание русских летописей. — СПб. — 1846. — Т. 1. — 264 с.
87. Левашова В. П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья // Тр. ГИМ. — 1959. — Вып. 33. — С. 38—60.
88. Левашова В. П. Изделия из дерева, луба и береста // Там же. — С. 61—93.

89. Левашова В. П. Браслеты // Там же. — 1967. — Вып. 43. — С. 207—252.
90. Левашова В. П. Височные кольца // Там же. — С. 7—54.
91. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 554 с.
92. Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. — Минск: Наука и техника, 1974. — 198 с.
93. Ляпушкин И. И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — № 62. — С. 263—314.
94. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Там же. — С. 85—150.
95. Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. — С.-Петербург, 1907. — 126 с.
96. Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // САИ. — 1967. — Вып. Е1-38. — 128 с.
97. Макаров Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. — М.: Наука, 1972. — 20 с.
98. Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Серединому Дніпрі // Археологія. — 1980. — Вып. 31. — С. 36—45.
99. Малиновская Н. В. Колчаны XIII—XIV вв. на территории Евразии // Города Поволжья в средние века. — М.: Наука, 1974. — С. 132—175.
100. Марков Г. Е. Кочевники Азии. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 316 с.
101. Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Тр. ГИМ. — 1959. — Вып. 33. — С. 123—148.
102. Махно Е. В. Разкопки могильника і поселень поблизу с. Каіри // АП УРСР. — 1961. — Т. 10. — С. 131—154.
103. Медведев А. Ф. Ручное метальное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е1—36. — 118 с.
104. Мезенцева Г. Г. Древньюрське місто Родень. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 182 с.
105. Милорадович О. В. Христианский могильник на городище Верхний Джулат // МИА. — 1963. — № 114. — С. 87—106.
106. Недошикина Н. Г. Перстни // Тр. ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 253—274.
107. Нечаева Л. Г. О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н.э. — I тыс. н.э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М.: Наука, 1975. — С. 7—49.
108. Никольская Т. Н. Литейные формочки древнерусского Серенска // Культура средневековой Руси. — Л.: Наука, 1974. — С. 40—46.
109. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 642 с.
110. Орлов Р. С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII—XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 114—129.
111. Падалка Л. Остатки старины на Нижнем Днепре // АЛЮР. — 1903. — № 2. — С. 99—100.
112. Пашуто В. Г. Внешняя политика Древней Руси. — М.: Наука, 1968. — 430 с.
113. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К.: Наук. думка, 1980. — 180 с.
114. Плано Карпини. История Монголов — СПб., 1911. — С. 1—65.
115. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 151—226.
116. Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи // Там же. — 1963. — № 109. — С. 216—259.
117. Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 24—33.
118. Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — 197 с.
119. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. М.: Наука, 1975. — С. 202—239.
120. Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С. 213—223.

121. *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой орде. — М.: Наука, 1978. — 132 с.
122. *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. — М.: Госсюэцгиздат, 1938. — Т. 1. — 275 с.
123. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 223 с.
124. *Приходнюк О. М.* Давньоруські пам'ятки Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1977. — Вып. 31. — С. 99—105.
125. *Раевич О. В.* Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 98—103.
126. *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище // САИ. — 1967. — Вып. Е1-32. — 179 с.
127. *Раппопорт П. А., Колчин В. А., Борисевич Г. В.* Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С. 136—153.
128. *Ратич О. О.* Древнеруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської землі // МДАПВ. — 1956. — Вып. 2. — С. 119—131.
129. *Ратич О. О.* Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К.: Наук. думка, 1976. — 220 с.
130. *Розенфельд Р. Л.* О производстве и датировке овручских пряслиц // СА. — 1964. — № 4. — С. 220—224.
131. *Розенфельд Р. Л.* Егорьевская коллекция рязанских вещей // Археология рязанской земли. — М.: Наука, 1974. — С. 184—188.
132. *Рыбаков Б. А.* Ремесло // История культуры Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — Т. 1. — С. 78—181.
133. *Рыбаков Б. А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1943. — Т. 1. — С. 315—369.
134. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с.
135. *Рыбаков Б. А.* Уличи // КСИИМК. — 1961. — Вып. 35. — С. 3—17.
136. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси (IX — первая половина X в.). — М.: Мысль, 1980. — 358 с.
137. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С. 130—132.
138. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода // МИА. — 1959. — № 65. — С. 223—261.
139. *Седова М. В.* Ярополч Залесский. — М.: Наука, 1978. — 158 с.
140. *Семенов С. А.* Первобытная техника // МИА. — 1957. — № 4. — 238 с.
141. *Скрыленко А. А.* Несколько слов о керамике Екатеринославской губернии по данным областного музея // Изв. XIII АС в Екатеринославле. — № 9. — Харьков, 1905. — С. 127.
142. *Сміленко А. Т.* Осіле населення Степового Подніпров'я в ранні середньовіччя // Археологія. — 1969. — Т. 22. — С. 161—179.
143. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К.: Наук. думка, 1975. — 209 с.
144. *Смирнова Г. П.* Опыт классификации керамики древнего Новгорода // МИА. — 1956. — № 55. — С. 228—248.
145. *Смолічев П.* Археологічні розкопки на терені Дніпрелъстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні-жовтні р. 1927 // Зб. Дніпропетр. крайового історично-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 209—227.
146. *Раскопки славянского поселения на о-ве Хортица / А. Л. Сокульский, Т. К. Шевченко, А. В. Бодянский, Л. В. Рогожкина* // АО за 1976 г. — М.: Наука, 1977. — С. 373—374.
147. *Сокульский А. Л.* К локализации летописного Олешья // СА. — 1980. — № 1. — С. 64—73.
148. *Сорокин С. С.* Железные изделия Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — № 75. — С. 135—199.
149. *Спицын А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП. — 1899. — № 8. — С. 301—340.
150. *Сымонович Э. А.* Погребения X—XI вв. Каменского могильника // КСИИМК. — 1956. — Вып. 65. — С. 99—106.

151. Сьмонович Э. А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 108—111.
152. Галицкий М. В. Верхнее Прикамье в X — XIV вв. // МИА. — 1951. — № 22. — С. 33—98.
153. Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С. 5—56.
154. Третьяков П. Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — Т. 1. — С. 47—77.
155. Троицкая летопись. Полное собрание русских летописей. — СПб., 1846. — Т. 1. — 267 с.
156. Успенская А. В., Фехнер М. В. Поселения Древней Руси // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 7—18.
157. Успенская А. В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Там же. — 1959. — Вып. 33. — С. 105—122.
158. Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески // Там же. — 1967. — Вып. 43. — С. 88—132.
159. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. — 275 с.
160. Фехнер М. В. К вопросу об экономических связях русской деревни // Тр. ГИМ. — 1959. — Вып. 33. — С. 149—224.
161. Фехнер М. В. Шейные гривны // Там же. — 1967. — Вып. 43. — С. 55—87.
162. Хаелюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 156—173.
163. Хынку И. Г. Памятники Балкано-Дунайской культуры X — XIV вв. лесостепной полосы Молдавии // Археология, этнография и искусствоведение Молдовии. — Кишинев: Изд-во Картя молдовеняскэ, 1968. — С. 105—124.
164. Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. — 1976. — Вып. 146. — С. 32—36.
165. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград: Изд-во Русск.-истор. журнала, 1919. — 64 с.
166. Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—201.
167. Шендрик Н. І. Наконечники стріл з Княжої гори // Праці Київ. держ. істор. музею. — 1958. — Вип. 1. — С. 158—174.
168. Шрамко В. А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1962. — 404 с.
169. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 216 с.
170. Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. — 1956. — № 55. — С. 164—179.
171. Юра Р. О. Древний Колодяжин // АП УРСР. — 1962. — Т. 12. — С. 57—130.
172. Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII — XIV вв.) // МИА. — 1950. — № 17. — 256 с.
173. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврии. — Л.: Наука, 1979. — 164 с.
174. *Lietuvos tsr archeologijos atlasas IV.* — Vilnius, 1978.
175. Бодянский О. В. Звіт за 1949 р. // НА ІА АН України. — 1949 / 36. — 19 с.
176. Бодянский О. В. Звіт за 1954 р. // НА ІА АН України. — 1954 / 11. — 26 с.
177. Бодянский О. В. Звіт за 1957 р. // НА ІА АН України. — 1957 / 10. 6. — 12 с.
178. Бодянский О. В. Звіт за 1961 р. // НА ІА АН України. — 1961 / 59. — 50 с.
179. Бодянский О. В. Звіт за 1972 р. // НА УА АН України. — 1972 / 55. — 18 с.
180. Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера ім. Леніна та Каховського водосховища // НА ІА АН України. — 1977 / 89. — 28 с.
181. Борисов В. Е. Звіт за 1972 р. // НА ІА АН України. — 1972 / 42. — 20 с.
182. Бураков А. В. Отчет за 1951—1952 гг. // НА ІА АН України. — 1952 / 3 в. — 86 с.
183. Гамченко С. С. Археологічні досліді року 1928 на Дніпрельській // НА ІА АН України. — Ф. № 202 / 42. — 29 с.
184. Добровольский А. В. Селище з землянок. Лівий берег Дніпра в околиях с. Кічкас // НА ІА АН України. — Ф. № 18 / 7. — 4 с.
185. Сокульский А. Л. Звіт за 1974 р. // НА ІА АН України. — 1974 / 119 — 22 с.

186. Сокульський А. Л., Шевченко Т. К. Звіт за 1977 р. // НА ІА АН України. — 1977 / 93. — 17 с.
187. Отчет за 1959 г. / Д. Я. Телегин, Н. М. Шмаглий, М. П. Кучера, В. И. Митрофанова, Е. А. Петровская // НА ИА АН Украины. — 1959 / 5. — 66 с.
188. Телегин Д. Я. Отчет за 1960—1961 гг. // НА ИА АН Украины. — 1961 / 4 а. — 91 с.
189. Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н. Отчет за 1960—1961 гг. // НА ИА АН Украины. — 1960—61 / 4. — 86 с.
190. Отчет за 1978 г. / Д. Я. Телегин, А. В. Бодянский, А. А. Козловский, С. А. Балакин, Д. Ю. Нужный // НА ИА АН Украины. — 1978 / 7. — 114 с.
191. Телегин Д. Я., Бодянский О. В., Приходько В. П. Археологічна карта Надпоріжжя (Допаток до звіту експедиції "Славутич 2" 1978 р.) // НА ІА АН України. — 1978 / 7. — 42 с.
192. Шапошникова О. Г., Бодянский О. В., Щепинський А. О. Звіт за 1957 р. // НА ІА АН України. — 1957 / 10 б. — 47 с.
193. Шевченко Т. К. Звіт за 1976 р. // НА ІА АН України. — 1976 / 137. — 14 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	-	Археологическая летопись Южной России
АП	-	Археологічні пам'ятки
ВИ	-	Вопросы истории
ДИМ	-	Днепропетровский исторический музей
ЖМНП	-	Журнал Министерства народного просвещения
ИА АН Украины	-	Институт археологии АН Украины
ИГАИМК	-	Известия Государственной академии истории материальной культуры
Известия ...АС	-	Известия ... археологического съезда
КГИМ	-	Киевский Государственный исторический музей
КСИА АН СССР	-	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН Украины	-	Краткие сообщения Института археологии АН Украины
КСИИМК	-	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	-	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	-	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН Украины	-	Научный архив Института археологии АН Украины
СА	-	Советская антропология
СА	-	Советская археология
САИ	-	Свод археологических источников
Труды ГИМ	-	Труды Государственного исторического музея

* * *

буд.	-	будівля
бл.	-	благородний
бр.	-	бронза
ж.	-	житло
зн.	-	знахідка
зхд.	-	ті, що заходять
кон.	-	конічний
лв.	-	лівий
мог.	-	могильник
пакет.	-	пакування
п.	-	поховання
пол.	-	полив'яний
посел.	-	поселення
пр.	-	правий
св.	-	свинець
спл.	-	сплющений
ср.	-	срібло
т / о	-	термічна обробка
ф.	-	феррит
ф / п	-	феррит / перліт
цем.	-	цементация
цил.	-	циліндричний
шир.	-	широко
широкосрд.	-	широкосерединний

ВСТУП	3
ГЛАВА I. ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИКИ	6
Топографія і планування поселень	6
Домобудування	7
Господарчі і виробничі будівлі	16
Могильники	22
ГЛАВА II. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я	31
Знаряддя сільського господарства і промислів	31
Деревообробні інструменти	35
Універсальні знаряддя, побутові і господарчі речі	39
Зброя, спорядження коня і вершника	46
Вироби з кольорових металів	54
Вироби із каменю	66
Вироби з кістки і рогу	68
Вироби із скла	72
Керамічний комплекс	75
Особливості матеріальної культури	101
ГЛАВА III. ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК	104
ГЛАВА IV. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я	127
Сільське господарство і промисли	127
Виплавлення і обробка заліза	131
Обробка кольорових металів	135
Обробка каменю	137
Обробка кістки і рогу	138
Обробка дерева	139
Прядіння і ткацтво	140
Керамічне виробництво	141
Торгівля	144
ГЛАВА V. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ, ВІДНОСИНИ З КОЧІВНИКАМИ, БРОДНИКИ	152
Етнічний склад населення	152
Осіле населення і кочівники, бродники	152
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	176
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	183

Научное издание

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

КОЗЛОВСКИЙ АРКАДИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ
ЮЖНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В IX – XIV вв.

Киев, издательство "Наукова думка"

На украинском языке

Художник обкладинки С. В. Назаров
Художній редактор І. П. Савицька
Технічний редактор Т. К. Валицька
Оператор А. І. Перепелиця
Коректори В. М. Семенюк, Н. А. Стрилець

ИБ № 11310

Здано до набору 28.06.91. Підп. до друку 27.12.91. Формат 60 X 84 1/16. Папір офс. № 2.
Гарн. Тіде. Друк офс. Ум. друк. арк. 10,70. Ум. фарбо-від. 10,93. Обл.-вид. арк. 11,31.
Тираж 500 прим. Зам. 2-377.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка": 252601 Київ 4,
вул. Регіна, 3
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Регіна, 4

НАУКОВА ДУМКА